

Пасічник Н. О.
Ріжняк Р. Я.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ
ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ
В ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

м. Кропивницький - 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

**Пасічник Н.О.
Ріжняк Р.Я.**

**ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ
ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ
В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

м. Кропивницький – 2025 рік

УДК 330.8:(93/94)(001.9)

Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Економічні студії історії Наддніпрянщини в ХІХ – на початку ХХ століття. Навчальний посібник для здобувачів вищої освіти освітньо-наукового рівня освіти галузі знань 03 Гуманітарні науки. Кропивницький, ЦДУ імені В. Винниченка, 2025. – 170 с.

Рецензенти:

Демуз Інна Олександрівна, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу науково-методичної роботи та реферування Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки національної академії аграрних наук України

Миценко Іван Михайлович, доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин, Центральноукраїнський національний технічний університет

Посібник присвячений дослідженню соціально-економічних процесів, що відбувалися на теренах Наддніпрянщини протягом ХІХ – початку ХХ століття та історико-економічному трактуванню цих процесів науковцями – викладачами університетських центрів Наддніпрянської України.

Еволюція господарських відносин Наддніпрянщини та розвиток вітчизняної економічної думки відображені в світлі європейської наукової традиції в контексті розвитку тогочасних світогосподарських процесів.

Матеріал посібника містить статистичну інформацію, що дозволяє проаналізувати господарську життєдіяльність українського суспільства у взаємозв'язку з соціальними зрушеннями.

Навчальний посібник буде корисним для істориків та здобувачів вищої освіти галузі знань 03 Гуманітарні науки, а також для студентів, викладачів та дослідників, які цікавляться економічною історією та історією фінансово-економічної думки України.

Розглянуто на засіданні кафедри історії України та всесвітньої історії, протокол № 7 від 16 грудня 2024 року

Затверджено до друку вченою радою Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка (протокол № 9 від 10 лютого 2025 р.)

© Н.О. Пасічник, Р.Я. Ріжняк

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ (ПОЧАТОК ХІХ ст. – 1860 р.)	8
1.1. Загальна характеристика фінансово-економічної політики імперського уряду	8
1.2. Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві	31
1.3. Промисловий розвиток Наддніпрянщини у першій половині ХІХ ст.	37
1.4. Становлення промислового підприємництва в Україні у першій половині ХІХ ст. Протекціонізм як чинник розвитку підприємницької діяльності.	46
1.5. Трансформація фінансових відносин. Фінансово-кредитна система в українських губерніях Російської імперії.	52
1.6. Розвиток підприємництва у промислово-торговельній сфері на теренах Наддніпрянської України.	60
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД	73
2.1. Основні напрями фінансово-економічної політики імперського уряду в 60–80-х рр. ХІХ ст.	73
2.2. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансово-економічного управління протягом 80-х ХІХ ст. – початку ХХ ст. і вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України	90
2.3. Розвиток ринкових відносин у різних сферах	104
2.4. Трансформація фінансових відносин. Фінансово-кредитна система в Україні.....	111
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВЦІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ	119
3.1. Наукові розвідки дослідників Харківського університету	119
3.2. Історико-економічна проблематика в дослідженнях науковців Київського університету.....	139
3.3. Фінансово-економічні напрацювання викладачів Одеського (Новоросійського) університету	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	158

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Економічні студії історії Наддніпрянщини в ХІХ – на початку ХХ століття» присвячений комплексному аналізу соціально-економічних процесів, які формували історичний розвиток українських земель у складі Російської імперії. У фокусі дослідження – економічні трансформації, становлення ринкових відносин, промисловий розвиток, фінансово-кредитні інститути та роль наукових центрів у формуванні економічної думки.

Історія економічних процесів Наддніпрянщини є невід’ємною складовою загальної історії України. У ХІХ – на початку ХХ століття відбувалися фундаментальні зміни у фінансово-економічній політиці, промисловому розвитку, соціальній структурі та культурі підприємництва. Ці процеси стали базою для модернізації економіки й інтеграції регіону у загальноєвропейський економічний простір.

Дослідження історико-економічних питань дозволяє не лише глибше зрозуміти особливості тогочасного розвитку, а й сприяє пошуку відповідей на актуальні виклики сучасної економічної думки. Вивчення історії розвитку економічних процесів Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ століття є актуальним із кількох причин.

Перш за все, аналіз економічних процесів ХІХ – початку ХХ століття дозволяє виявити успішні підходи та помилки минулого, які можуть стати корисними для сучасної економічної політики України. Наприклад, розвиток підприємництва, індустріалізація та формування фінансово-кредитної системи тієї епохи мають багато спільного з сучасними викликами, зокрема інтеграцією у світову економіку та формуванням стабільної економічної структури.

По-друге, Наддніпрянщина була ключовим регіоном, який формував економічне обличчя України в ХІХ столітті. Дослідження дозволяють зрозуміти, як природні, соціальні та політичні фактори впливали на регіональний розвиток, що важливо для формування ефективних регіональних політик сьогодні.

По-третє, економічні процеси ХІХ століття, такі як розвиток ринкових відносин, промисловості, торгівлі, сприяли формуванню

нових соціальних груп і зміні суспільної структури. Усвідомлення ролі українських земель у загальноімперському контексті сприяє зміцненню національної ідентичності та розумінню історичних процесів у ширшому вимірі.

По-четверте, історія економіки є однією з ключових складових міждисциплінарних досліджень. Аналіз фінансово-кредитних систем, підприємництва та ринкових відносин вимагає застосування методів історичної, економічної та соціологічної науки. Це відкриває нові можливості для осмислення складних суспільних процесів.

По-п'яте, в умовах сучасних економічних викликів, пов'язаних із глобалізацією та змінами у світовому економічному ландшафті, вивчення економічних змін XIX – початку XX століття в Наддніпрянщині допомагає зрозуміти, як зовнішні та внутрішні фактори впливали на економіку регіону. Це дає змогу виробляти більш адаптивні стратегії для сучасності.

Нарешті, дослідження економічної історії Наддніпрянщини має важливий освітній потенціал. Це допомагає студентам і молодим науковцям оволодівати методами історико-економічного аналізу, критично осмислювати джерела та зрозуміти еволюцію економічних систем.

Отже, вивчення економічної історії Наддніпрянщини XIX – початку XX століття є ключовим для розуміння не лише минулого, а й сучасних і майбутніх викликів економічного розвитку України.

Головна мета цього посібника – надати цілісне уявлення про економічний розвиток Наддніпрянщини в контексті суспільно-політичних трансформацій. Звідси логічно випливають завдання посібника:

- систематизація знань про соціально-економічні процеси в регіоні;
- висвітлення ролі державної фінансово-економічної політики у трансформації українських земель;
- аналіз впливу університетських центрів на розвиток історико-економічних досліджень.

Посібник складається з трьох розділів, кожен із яких висвітлює окремі аспекти економічної історії Наддніпрянщини.

Розділ 1 охоплює період початку XIX століття до реформ 60-х років і розглядає основні економічні процеси: від фінансово-економічної політики імперії до становлення підприємництва.

В Розділі 2 аналізується пореформений період, зокрема розвиток ринкових відносин, трансформація фінансових відносин та еволюція фінансово-кредитної системи.

Розділ 3 присвячений внеску університетських центрів Наддніпрянщини – Харківського, Київського та Одеського університетів – у розвиток історико-економічних досліджень.

Теоретичне значення навчального посібника «Економічні студії історії Наддніпрянщини в ХІХ – на початку ХХ століття» полягає у тому, що в ньому систематизована інформація про економічний розвиток Наддніпрянщини, причому акцентується увага на фінансово-економічній політиці імперського уряду, становленні ринкових відносин у сільському господарстві, промисловому підприємстві та трансформації фінансово-кредитних систем. Це дозволяє глибше зрозуміти, як соціально-економічні процеси взаємодіяли з політичними та культурними змінами.

Посібник інтегрує методи та підходи з економіки, історії, соціології та політології, формуючи цілісне уявлення про багатовимірність економічних процесів у Наддніпрянщині. Такий підхід дозволяє застосовувати отримані знання у ширшому контексті для дослідження інших регіонів чи періодів.

Посібник пропонує використання економіко-статистичних методів для аналізу історичних процесів, що сприяє розвитку нових напрямів у сучасній історичній науці. Зокрема, він допомагає відстежувати економічну динаміку на основі кількісних даних і робити обґрунтовані висновки.

Навчальний матеріал показує, як економічні процеси впливали на соціальні структури, зокрема на формування нових класів, зміну моделей зайнятості, розвиток урбанізації та формування інституцій підприємництва. Це дає змогу осмислювати взаємозв'язок економіки з іншими сферами життя суспільства.

Посібник узагальнює внесок наукових шкіл університетських центрів Наддніпрянщини (Харкова, Києва, Одеси) у дослідження економічної історії. Це сприяє популяризації наукового доробку українських вчених і формуванню національного наукового нарративу.

Матеріали посібника можуть бути використані для розробки нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення економічних процесів. Це важливо для подальших досліджень історії економіки не лише в Наддніпрянщині, але й в інших регіонах України та світу.

Передмова

Посібник допомагає формувати у студентів теоретичну базу для розуміння складних історико-економічних процесів. Він також сприяє розвитку критичного мислення, уміння аналізувати джерела та працювати з кількісними даними.

Отже, теоретичне значення навчального посібника полягає у його внеску в розвиток історико-економічної науки, інтеграції міждисциплінарних підходів та формуванні нових дослідницьких перспектив.

У контексті практичної спрямованості посібник розрахований на студентів, аспірантів і викладачів історичних і економічних спеціальностей. Він також буде корисним для дослідників, які цікавляться міждисциплінарними аспектами історико-економічного аналізу. Завдяки наявності завдань для самостійної роботи, аналітичних кейсів і рекомендацій щодо роботи з джерелами, посібник сприяє формуванню навичок критичного мислення та аналізу історичних даних.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ (ПОЧАТОК ХІХ ст. – 1860 р.)

1.1. Загальна характеристика фінансово-економічної політики імперського уряду

Наддніпрянина (Наддніпрянська Україна, «Велика Україна») – це частина України, що входила до складу Російської імперії. Територіально Наддніпрянина охоплювала Слобожанщину (Слобідсько-Українська з 1835 р – Харківська губернія), Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Волинська, Подільська губернії) та Південь (Катеринославська, Таврійська, Миколаївська (з 1805 р. – Херсонська) губернії). На українські землі було поширено загальноімперський адміністративно-територіальний устрій та фінансово-правове регулювання. В імперських колах щодо українських земель використовували такі назви: Правобережжя називали Південно-Західним краєм, Південь — Новоросією, Лівобережжя і Слобожанщину — Малоросією.

В загальних рисах охарактеризуємо фінансово-економічну політику імперського уряду першої половини ХІХ ст. Державне господарство Російської імперії у вище визначений період характеризувалося розвитком товарно-грошових відносин, котрі гальмувалися через загальну технологічну відсталість і постійні військові проекти. Фінансування наздоганяльного типу індустріалізації відбувалося за рахунок протекціоністських заходів і розширення об'єктів і суб'єктів оподаткування. Розвиток ринкових відносин відображався у поступовому рості фабрично-заводської промисловості, капіталізації та концентрації виробництва, зміні відносин власності та форм виробництва в сільському господарстві, поступовому розвитку торгово-промислової структури та

інфраструктури, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Фінансове господарство Російської імперії початку XIX ст. було складним об'єктом економіко-правового регулювання із розгалуженою системою. Фінансово-економічна імперська політика визначалася на основі внутрішніх та зовнішніх соціально-економічних та політичних факторів з урахуванням державних пріоритетів та виступала інструментом соціально-економічного розвитку імперії. Розвиток загальноімперського фінансового господарства зумовлював суттєві зміни в системі управління державними фінансами. З метою централізації системи управління економікою Російської імперії та становлення інституту виконавчої влади відповідно «Маніфесту про заснування Міністерств» 1802 р. створювалося 8 міністерств, у тому числі й міністерство фінансів, котре виступало центральним структурним елементом фінансової системи Російської імперії. Основи законодавчої бази міністерської системи формувалися до 1811 року, а структурна й функціональна організація міністерства фінансів визначалася і змінювалася в процесі розвитку фінансового господарства імперії.

Для підвищення ефективності управління імперським фінансовим господарством необхідно було: стабілізувати фінансову та грошову системи, мобілізувати ці системи задля розв'язання різноманітних економічних і політичних завдань, стимулювати зростання державних доходів, підвищити ефективність використання державних витрат, збалансувати доходи і витрати державного бюджету, скоротити державні запозичення. Фінансово-економічне управління реалізовувалося міністром фінансів. І тому вважаємо за необхідне стисло окреслити основні повноваження міністра фінансів Російської імперії та охарактеризувати основні перетворення міністрів фінансів протягом першої половини XIX століття, котрі проводилися для розв'язання тогочасних соціально-економічних проблем.

Відповідно «Заснування міністерства фінансів» (1811 р.) (глава 2) очолював міністерство фінансів міністр [101]. Цей документ визначив розширення влади і обов'язків міністра фінансів з управління загальною фінансовою системою держави. Окрім управління державними доходами (загальнодержавними, приватними, звичайними, надзвичайними) і витратами (державними, губерньськими, окружними, волосними), а також, складання річного фінансового кошторису, на міністра фінансів покладалося виконання річного фінансового кошторису доходів і витрат [101]. Щорічно всі

директори департаментів міністерства фінансів у вересні повинні були представити міністру річні фінансові кошториси державних доходів по кожному відділу, що знаходилися в їхньому управлінні. А в жовтні міністр фінансів зобов'язаний був представити загальний кошторис в державну раду, а після затвердження направити державному казначею; при виконанні кошторису міністр фінансів відстежував його дотримання всіма міністерствами. Повноваження міністра фінансів поширювалися на грошово-кредитну систему; зовнішню торгівлю; управління державним майном через вплив на такі сфери: підбір кваліфікованих управлінців казенним майном, управління казенними селянами, орендними маєтками, лісами, оброчними статтями, гуральнями, гірничими, соляними, монетними справами, казенними та приватними заводами. Міністр фінансів відповідав за податкову політику держави, котра ним визначалась і контролювалась; ревізував стан державної казни; мав відповідальність за державний борг (як зовнішній, так і внутрішній), сплату поточних платежів по державних боргах та їхнє погашення; відповідав за організацію і контроль грошового обігу в країні; надавав сприяння розвитку промисловості й торгівлі та ін. [101]. Як можна визначити з цього переліку повноважень, на міністра фінансів Російської імперії покладалося управління фінансово-економічною системою держави.

З часу заснування посади міністра фінансів 1802 року і до 1914 року на цій посаді перебувало шістнадцять державних діячів: О.І. Васильєв (1802–1807), Ф.О. Голубцов (1807–1810), Д.О. Гур'єв (1810–1823), Є.Ф. Канкрін (1823–1844), Ф.П. Вронченко (1844–1852), П.Ф. Брок (1852–1858), О.М. Княжевич (1858–1862), М.Х. Рейтерн (1862–1878), С.О. Грейг (1878–1880), О.А. Абаза (1880–1881), М.Х. Бунге (1881–1887), І.О. Вишнеградський (1887–1892), С.Ю. Вітте (1892–1903), Е.Д. Плеске (1903–1904), В.М. Коковцов (1904–1905; 1906–1914), І.П. Шипов (1905–1906). Автобіографічна інформація та характеристика діяльності міністрів фінансів Російської імперії (до 1902 р.) у контексті основних заходів фінансового відомства за 100 років його функціонування подано у ювілейному виданні «Міністерство фінансів. 1802–1902: історичний огляд найголовніших заходів фінансового відомства» [125].

У контексті розвитку соціально-економічних відносин Наддніпрянщини протягом XIX – початку XX ст., яка входила до складу Російської імперії, визначимо найважливіші заходи кожного з

вище названих міністрів фінансів у контексті характеристики фінансово-економічної політики царського уряду. Першим міністром фінансів став граф О.І. Васильєв, котрий мав значний досвід діяльності в системі державного господарювання, кар'єрне зростання його було пов'язане виключно з його організаторськими здібностями та працездатністю. Дослідники його діяльності в фінансовій сфері характеризують О.І. Васильєва як фундатора фінансової системи Російської імперії та відзначають вклад у створення реєстру законів, виданих до 1775 р., що регулювали фінансове управління [136]. Саме при О.І. Васильєві було досягнуто значне зростання доходів державної казни за рахунок регламентації стягнення й перекладання земських зборів, упорядкування стягнення гербового збору та лісокористування, зміни відкупних умов та пивного відкупу. Для упорядкування фінансів замість відомостей було введено подачу щорічних звітів про доходи і витрати. Зміни відбулися і в кредитній системі держави через підпорядкування міністру фінансів частини кредитних установ, розширення кредитування шляхом надання дворянських позик, виділення коштів для заснування в Лівонії та Естляндії кредитних кас і дозволу на відкриття в цих губерніях приватних банків, затвердження статуту облікових контор Асигнаційного банку. Для покриття дефіциту державного бюджету використовувалися займи в казенних банках, застосовувалися заходи щодо скорочення державного боргу. Таким чином, посівши посаду міністра фінансів, О.І. Васильєв сконцентрувався на розвитку підзвітних йому установ, заклав принципи формування і виконання державного розпису доходів і витрат і формування державної грошової політики.

Скрутне становище державного господарства Російської імперії, викликане, передусім, багаточисельними війнами з: Персією (1804–1813), Туреччиною (1806–1812), Швецією (1808–1809), Австрією (1809), вимагало реформування фінансової системи та державного управління Російської імперії. На початок діяльності на посаді другого міністра фінансів Ф.О. Голубцова припав початок війни з Англією (1807–1812), розрив відносин зі Швецією, що призвело до скорочення обсягів зовнішньої торгівлі, зменшення надходжень податей і непрямих податків і, відповідно, до нестабільності в системі державних фінансів. Станом на 1809 р. дефіцит державного бюджету сягав 105 мільйонів рублів і перекривався в основному за рахунок щорічного випуску асигнацій, що призвело до різкого падіння їхньої вартості й вексельного курсу.

Стабілізація фінансової системи державного господарства на основі реалізації «Плану фінансів», складеного на 1810 р. М.М. Сперанським [136, с. 35–99] та нашим співвітчизником, випускником юридичного факультету Віденського університету М.А. Балудянським (Балуг'янським), була основним завданням наступного міністра фінансів Д.О. Гур'єва. Тривалий період вклад М.А. Балудянського у теоретичне обґрунтування та розробку планів реформування фінансової системи не знаходив широкого визнання [98], авторство цілком приписувалося М.М. Сперанському. Вважаємо за необхідне підкреслити, що сучасні дослідники на основі архівних матеріалів та публікацій XIX ст. відзначають, що саме М.А. Балудянський виступив з ідеєю модернізації державного управління та взяв безпосередню участь у розробці «Плану фінансів» [98; 110].

При Д.О. Гур'єві було засновано Раду державних кредитних установлень і підпорядкований цій Раді Державний комерційний банк, котрі були зобов'язані щорічно публікувати свої звіти, що заклало основи гласності державних фінансів. Також у той період почалися розробки пенсійної системи для державних чиновників та проекти селянської реформи.

Зупинимося на характеристиці фінансово-правових ідей та їхній реалізації у практиці діяльності Михайла Михайловича Сперанського та Михайла Андрійовича Балудянського (Балуг'янського), оскільки саме під ідейним та практичним керівництвом цих знакових фігур на початку XIX століття в Російській імперії розпочалися реформи фінансово-економічного господарства, що суттєво вплинули на організацію діяльності загальнодержавних органів управління [110] та конкретно міністерства фінансів, на визначення податкової політики держави, на основний фінансовий документ держави – розпис доходів і витрат (бюджет) Російської імперії в цілому та на визначення структури доходної та витратної частин бюджету зокрема, а також на заходи з подолання бюджетного дефіциту та на фактичне виконання запланованих бюджетних показників [98; 110].

Початок XIX століття Російська імперія зустріла у постійних війнах та конфліктах, з небувалим розвитком чиновництва та казнокрадства, з колосальними державними фінансовими проблемами. Певні надії пов'язувалися з приходом на престол молодого царя Олександра I, який від самого початку своєї каденції був повний рішучих намірів щодо реформування суспільного,

політичного та фінансового устрою в державі. Зміни не змусили себе довго чекати – 1802 року було запроваджено міністерства замість колегій. Серед політичної еліти з'явилися прогресивні фінансисти, якими були М.М. Сперанський та М.А. Балудянський.

Основні віхи життєдіяльності М.М. Сперанського достатньо повно висвітлені в різноманітних публікаціях дожовтневого періоду, де його характеризують як видатного державного діяча, як реформатора російських фінансів і фінансово-правової системи [76; 77]; радянського періоду, де варіюють характеристики від негативних, в яких Сперанського визначають, як масона, апологета конституційної монархії, до виважених – як автора ідей перетворення державних фінансів задля політичного реформування [140]. У пострадянських дослідженнях домінує толерантність в оцінці його фінансово-економічних ідей, при цьому залишається полеміка з приводу усіх напрямів його діяльності, але панує однозначність щодо визнання його вкладу у фінансово-економічну та фінансово-правову думку та визнання значущості цієї постаті в історії.

Досліджуючи роль М.М. Сперанського у фінансовій думці Російської імперії потрібно застосовувати системний підхід і аналізувати сукупність ділових паперів (проектів, планів, записок і под.); його твори з філософії, історії, фінансів, права, «які містили оригінальні ідеї та за обсягом переважали все написане разом узятими його сучасниками-державними людьми» [110]; а також події, вчинки М.М. Сперанського. Саме М.М. Сперанському та М.А. Балудянському належать ідеї та супроводження практичного впровадження процесу реформування системи державного управління, практичні рекомендації щодо організації та реалізація управління розробкою програми покращення управління фінансами («План фінансів»), що було зумовлено насамперед гострою необхідністю застосування термінових заходів щодо нормалізації фінансової системи держави. Головними практичними задачами «Плану фінансів» були пошук можливостей переходу від неефективного емісійного способу фінансування державного бюджету та повернення до традиційних, більш надійних і перевірених джерел фінансування. Однак самі перетворення виявилися набагато ширшими – вони торкалися не лише бюджетної сфери та сфери грошового обігу, а й організаційної структури державних установ.

Основною ідеєю М.М. Сперанського, що стосувалася реформування системи державного управління, стало створення

державної ради, яке мало привести до розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це номінально було реалізовано 1 січня 1810 року під час засідання державної ради у Зимовому палаці під головуванням безпосередньо царя Олександра I. Цього ж дня був виданий відповідний маніфест [110]. Найголовнішим досягненням створення державної ради як законодавчого органу Російської імперії мала стати її публічність, так як метою нової урядової системи було отримання довіри суспільства не до окремої особи, а до міцності державних закладів. З метою раціональної організації обговорення законодавчих актів державна рада була розділена на 4 департаменти: департамент законів, департамент військових справ, департамент громадянських та духовних справ та департамент державної економіки [110]. Секретарем державної ради був призначений М.М. Сперанський, а керівником департаменту державної економіки – адмірал М.С. Мордвинов.

М.М. Сперанський та М.А. Балудянський розуміли всю складність тогочасного фінансового становища держави: згідно планування бюджету 1810 року держава мала 125 млн. руб. доходів, 230 млн. руб. витрат і 577 млн руб. боргів (за версією Я.І. Печеріна – дохід 105 млн. рублів, витрати – 225 млн. рублів [110]). Особливість бюджетів того періоду полягала у первинності витрат по відношенню до доходів, а також у тому, що кожне відомство саме визначало для себе необхідний обсяг витрат і тільки потім вишукувалися джерела їх покриття. Таким чином, за 8 років існування міністерства фінансів державні фінансові справи лише погіршувалися. 1810 року саме М.М. Сперанському було доручено складання плану фінансових перетворень, який він разом з М.А. Балудянським успішно представили у вигляді доповіді на 238 статей на розгляд імператора [110].

«План фінансів» складався з двох частин: планування бюджету 1810 року та планування державного бюджету на наступні роки. Основний зміст «Плану фінансів» полягав у запровадженні «сильних заходів та важливих пожертвувань» – відмова від випуску асигнацій, скорочення витрат, встановлення контролю за державними витратами, запровадження нових податків. В результаті розгляду фінансового плану державною радою був виданий маніфест (від 2 лютого 1810 року) про стратегію уряду щодо оздоровлення фінансів. Маніфестом передбачалося проведення таких заходів: визнання всіх державних банківських асигнацій державним боргом; припинення нових випусків асигнацій; створення розмінних контор для оптимізації обігу асигнацій,

Розділ 1. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини (початок XIX ст. – 1860 р.)

скорочення державних розходів (загальна сума скорочення витрат на 1810 рік планувалася на рівні 20 млн. рублів); затвердження всіх надзвичайних витрат виключно державною радою; здійснення всіх державних видатків та обрахунків всіх державних доходів казначейством; збільшення подушної податі («со всех казенных, удельных и помещичьих крестьян, по ревизии в окладе состоящих, равным числом по два рубля с души»), оброчної податі (з казенних селян у розмірі від двох до трьох рублів в залежності від класу губернії), торгової податі (з торгуючих селян від 25 до 100 рублів з кожної лавки; з іноземних ремісників від 20 рублів для учнів до 100 рублів для майстрів), збору з домів (в обох столицях у розмірі 0,5 %), гільдійського мита (25 рублів понад актуальною податтю та по 1,25 % з капіталів, заявлених по гільдії; понад оплати гільдійського мита 0,5 % з рубля заявлених купецьких капіталів), державної ціни на сіль (з 40 копійок до 1 рубля за пуд) та гербовий папір (подвоїти та потроїти в ціні), митних зборів (з 2,1 рублів асигнаціями за талер до 4 рублів асигнаціями); запровадження податків від дворянських станів (по 50 копійок з кожної ревізької душі) та податі на виплавлену мідь (по 3 рубля за пуд понад десятинною податтю); запровадження складання та затвердження розписів державних доходів та видатків [98, 110].

Друга частина «Плану фінансів» присвячена розвитку фінансів після 1810 року. Вона складалася з 4-х частин: про витрати, про доходи, про влаштування монетної та кредитної системи, про управління фінансами. У результаті прийняття цього плану мала бути реалізованою найголовніша фінансова ідея того часу – збалансованість доходної та витратної частин бюджету. Причому витратна частина бюджету розподілялася за такими класифікаційними призначеннями: за різними відомствами, за ступенем необхідності витрат (необхідні, корисні, надлишкові), за територією (загальнодержавні, губернські, окружні, волостні), за призначенням (звичайні та надзвичайні, причому для останніх планувався не обсяг коштів, а спосіб їх накопичення). Крім того, планом були детально класифіковані державні доходи, що були поділені на три головні види. 1. Податі і податки (подушне, мита, за гербовий папір, збір поземельний в містах та деяких губерніях, збір з купців і міщан, відрахування з платні, збір з паспортів, земські повинності, збори волостні на віддачу рекрут, на утримання волосних правлінь та інші внутрішні витрати, збір митний. 2. Доходи з казенних капіталів (А. Доходи з капіталів, котрі казна вживає на виготовлення продукції: руди, солі, ловля риби,

звіроловство. Б. Доходи з капіталів, котрі казна отримує з промисловості й торгівлі: казенні фабрики, винятковий питний продаж, пошта. В. Доходи з капіталів, котрі казна отримує з утримання різних громадських закладів: дороги, канали, монети, банки). З. Доходи від казенної власності (казенні землі, різні оброчні статті, ліси) [110].

Отже, інноваційність стратегії «Плану фінансів» полягала у двох важливих рішеннях – у припиненні випуску незабезпечених асигнацій та переході до погашення бюджетних боргів за рахунок підвищення податків.

Наступним розпорядженням став маніфест 13 квітня 1810 року про створення облікових контор в асигнаційному банку та про визначення обсягу обігових асигнацій. А маніфестом від 27 травня 1810 року було оголошено про відкриття термінового внутрішнього займу для зменшення обсягу асигнацій та для погашення державних боргів. Нарешті, маніфестом від 20 липня 1810 року було затверджено нову структуру монетної системи – головною монетною одиницею визначений срібний рубль (з еквівалентом ваги 100 рублів рівної 5 фунтам та 6 золотникам лігатурного срібла 83 1/3 проби). Було вирішено у всіх фінансових документах з 1 січня 1811 року використовувати саме срібний рубль. При цьому російська монета була розділена на 3 розряди: монета банкова та торгова (срібний рубль та полтина); монета срібна розмінна (20, 10 та 5 копійок); монета мідна розмінна (2, 1 та пів-копійки).

27 травня 1810 року було створено Комісію погашення державних боргів, а 6 липня 1810 року було затверджено її статут (створена тоді комісія проіснувала фактично до 1917 року). Саме ця комісія займалася випуском облігацій державної позики 27 травня 1810 року та розпродажем державного майна. Через фактичну відсутність чіткої внутрішньої організації тодішньої структури міністерств М.М. Сперанський та М.А. Балудянський спланували зміни у системі виконавчої влади, що полягали в такому: оптимізація структури розподілу відомств, оптимізація їх внутрішньої структури, зміна розподілу посадових обов'язків міністрів та його підлеглих. Як наслідок, маніфестом від 25 липня 1810 року вся виконавча влада була розділена на 5 частин: зовнішніми відносинами мало займатися міністерство іноземних справ; влаштуванням зовнішньої безпеки – військове та морське міністерства; державною економією – міністерства внутрішніх справ, народної освіти та фінансів, державне

**Розділ 1. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини
(початок XIX ст. – 1860 р.)**

казначейство, ревізія державних рахунків (державний контроль), головне управління шляхів сполучення; влаштуванням суду – міністерство юстиції; влаштуванням внутрішньої безпеки – міністерство поліції. В результаті управління державними доходами та витратами здійснювали 3 державні структури: міністерство фінансів, державне казначейство та державний контроль (спеціальний маніфест від 28 січня 1811 року містив детальну інструкцію для організації головного управління ревізії державних рахунків). Міністерство фінансів відповідало за всі джерела доходів (управління державним майном, монетними, банковими, митними, гірськими та соляними справами, зборами та митами, грошовими повинностями, міськими та земськими доходами). Державне казначейство мало забезпечувати оборот доходів та витрат, виплату боргів та пансіонів, накопичувати бюджетні запаси. Державний контроль мав ревізувати всі державні рахунки [110].

Маніфест від 25 червня 1811 року став логічним продовженням маніфесту про зміну структури виконавчої влади і визначав коло обов'язків кожного із міністерств (особливо детально були внормовані саме фінансові обов'язки державних відомств). Також, планувалося упорядкувати систему укладання розписів доходів та витрат Російської імперії, котрі підкріплювалися б звертанням до довіри суспільства та характеризувалися гласністю операцій [110].

М.М. Сперанський успішно розв'язував і фінансові проблеми тактичного характеру. Так, у вересні 1810 року при міністрові фінансів була створена тимчасова комісія з питань постачання державі солі (якраз на той час з'явилася маса нарікань на соляне забезпечення потреб держави). Комісія у складі 4-х осіб («без различия чинов и состояний, из людей, знающих весь ход развозки соли») успішно в короткі терміни справилася із завданням. А в грудні місяці того ж року був виданий маніфест про новий митний тариф, який дозволив пожвавити російську фабричну промисловість та підвищив рівень її конкурентоспроможності порівняно із європейськими виробництвами. Новий тариф зумовив розширення експортних операцій та продумане згортання імпорتنих (необхідні для держави товари обкладалися меншим митом і, навпаки, менш необхідні – більшим; на ввезення предметів розкоші взагалі була накладена заборона).

Зазначимо, що описані плани та проекти державних перетворень М.М. Сперанського та М.А. Балудянського хоч і були схвалені державною радою та царем, але лише частково були впроваджені у

життя. Війна, зміна в долі самого М.М. Сперанського, різка зміна поглядів Олександра I – все це ускладнило реалізацію запропонованих реформ [110].

Реалізацію одного з напрямів фінансового управління покажемо через проведення статистичного аналізу фактичного виконання фінансових розписів за період 1810–1814 рр. Розглянемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії протягом 1801–1814 років (рис. 1).

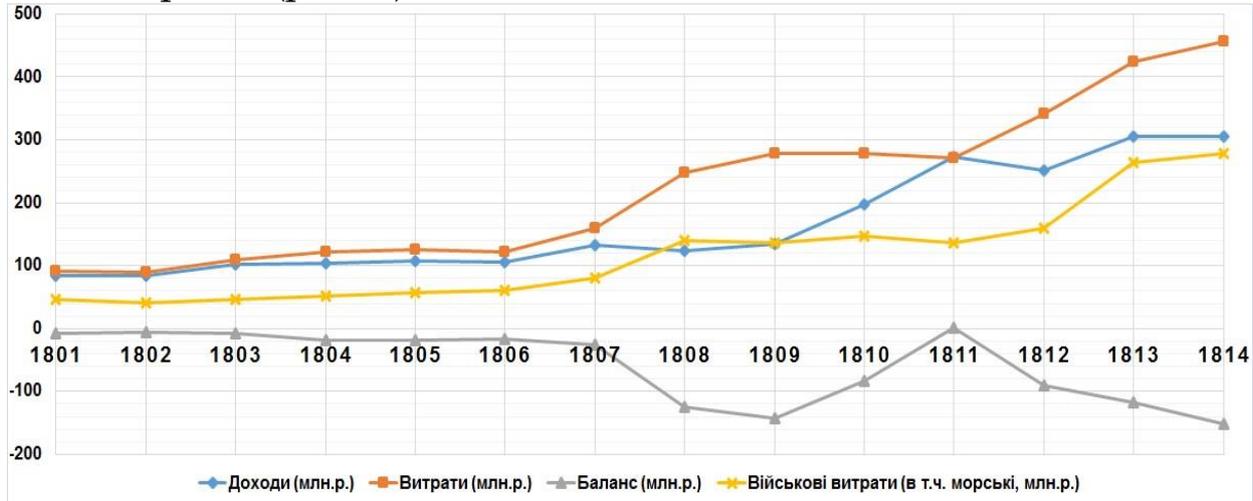

Рисунок 1. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1801–1814 років.

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця викладача фінансового права Харківського університету – П.П. Мігуліна [92]. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені І.С. Бліохом [13]. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразився початок реформ М.М. Сперанського на фінансовому становищі імперії, та як зміна поглядів Олександра I та війни, що вела Російська імперія протягом цього періоду, фактично нівелювали результати описаних вище системних перетворень. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду відзначають катастрофічно негативний вплив участі Росії у військових компаніях початку XIX століття. За цей період імперія воювала з Туреччиною, з Францією, потім з Англією, зі Швецією, нарешті знову з Францією. З жодної з перелічених війн Російська імперія не отримала вагомих дивідендів. Саме з 1806 року почали стрімко збільшуватися військові витрати Росії, в цей же час баланс фінансів імперії ставав критичним, досягнувши свого мінімуму 1809 року. Курс асигнаційного рубля впав до третини срібного рубля [13; 92]. Скоротилися також і вексельні

**Розділ 1. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини
(початок XIX ст. – 1860 р.)**

курси, на які суттєво вплинуло припинення торгівлі з Англією (через так звану континентальну систему, що була введена вимогами Тільзитського трактату з Францією). В цей період були прийняті заходи для покращення фінансового становища імперії. Результати ефективних перетворень М.М. Сперанського та М.А. Балудянського бачимо з макропоказників (див. рис. 1) 1810 та 1811 років – через впровадження «Плану фінансів» доходна частина бюджету різко зросла (план зростання – див. таблицю 1), витратна – дещо скоротилася, причому станом на 1811 рік між доходною та витратною частинами бюджету майже був досягнутий паритет.

Таблиця 1.

Співставлення планування доходної частини бюджету Російської імперії 1809 та 1810 років (в млн. рублів, джерело – [115, с. 19–20])

№	Назви зборів	За попередніми нормами	Приріст	В підсумку
Окладні незмінні (в млн. рублів)				
1	З капіталів купців	3,75	1,5	5,25
2	Податі з селян, що торгують в столиці		0,44	0,44
3	З міщан та цехових	1,77	1,24	3,01
4	З іноземних ремісників в столицях		0,38	0,38
5	З односторонців та казенних селян	28,46	15,19	43,65
6	З селян удільних	1,39	0,58	1,97
7	з них же "единовременных"		0,32	0,32
8	З селян поміщицьких та дворцових людей	13,22	5,14	18,36
9	з них же "единовременно" по 50 к. з душі		5,08	5,08
10	Подимні в литовських губерніях	0,74	0,37	1,11
11	з них же офяри	0,79		0,79
12	Орендних в казенних маєтках	4,26		4,26
Всього		54,38	30,24	84,62

**Економічні студії історії Наддніпрянщини
в XIX – на початку XX століття**

Продовження табл. 1

Окладні змінні (в млн. рублів)				
1	Відкупних та за вино	36,92		36,92
2	З оброчних статей	1,02		1,02
3	З приватних гірських заводів	1	0,34	1,34
4	З езуїтських маєтків та капіталів	0,43		0,43
5	Півпроцентні з будинків в столицях		0,93	0,93
Всього		39,37	1,27	40,64
Неокладні (в млн. рублів)				
1	Митних зборів	6	4,86	10,86
2	Від продажу солі	9,56	7,39	16,95
3	З золота, срібла, заліза, міді на казенних заводах	1,22		1,22
4	Лісових доходів	0,73		0,73
5	Подорожного збору	0,45		0,45
6	За паспорти	1,83	1,02	2,85
7	За гербовий, вексельний та заємний папір	1,72	0,45	2,17
8	Боргові від С.-Петербур. магазинів	1,18		1,18
9	Рекрутських грошей, замість рекрут	0,13		0,13
10	Залишок від поштового доходу	1		1
11	Мита, штрафні та інші	6,63		6,63
Всього		30,45	13,72	44,17
Всього доходів		124,2	45,23	169,43

Вже 1811 року розпочалася підготовка до другої війни з Францією. Процес підготовки до війни та сама воєнна кампанія знову привели до зростання витрат на утримання військ та підтримку їхньої боездатності і, як наслідок, до різкого зростання бюджетного дефіциту. З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії

протягом періоду 1801–1814 років ми побудували лінійні тренди зміни показників доходів, витрат та воєнних витрат (у тому числі морських). В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за вказаний період зростали з лінійним коефіцієнтом 18,4 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,85), воєнні витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 17,2 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,84), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 28,3 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,91). Як бачимо, обсяг зростання воєнних витрат Російської імперії протягом зазначеного періоду фактично поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав лівову частку обсягу загальних витрат бюджету країни. В результаті розпочатої підготовки до війни з Францією реформи були заморожені, а після відставки та дискредитації самого реформатора М.М. Сперанського вони були взагалі визнані шкідливими та неактуальними [110].

Протягом 1823-1844 рр. міністерство фінансів очолював Єгор Францевич (Георга Людвіга Даніїла) Канкріна (1774–1845 рр.). Є.Ф. Канкрін став першим міністром фінансів, який мав університетську освіту, він вивчав камеральні та юридичні науки в Гессенському та Марбургському університетах (Німеччина), і єдиним міністром фінансів Російської імперії, який перебував на цій посаді 21 рік. Також Є.Ф. Канкріна від його попередників відрізняє те, що він мав наукові праці, котрі склали підґрунтя його фінансової діяльності та відіграли значну роль в процесі становлення фінансово-правової думки. Перша наукова праця Єгора Францевича «Про військову економіку під час війни і миру» (1820) [1] була присвячена функціонуванню економіки держави в період військових дій та міжвоєнні періоди. І саме в цій праці Є.Ф. Канкрін визначає, що фінансова політики держави повинна бути комплексною, формуватися з урахуванням об'єктивних господарських реалій; її мета – зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення. 1821 року Є.Ф. Канкрін у дослідженні «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (в історичному огляді заходів міністерства фінансів ця праця називається «Всесвітнє багатство, національне багатство і державне господарство» [125] виклав свої фінансово-економічні ідеї, котрі можна

розглядати як програму його фінансового управління [110]. Також для викладання лекцій з фінансової науки цесаревичу Олександрові Миколайовичу 1838 р. Є.Ф. Канкрінін було підготовлено «Стислий огляд російських фінансів», де розглядалися всі сторони тогочасного державного і земського господарства [72]. Сам Є.Ф. Канкрін часто повторював, що протягом своєї служби на посаді міністра фінансів він залишався прихильником однієї економічної системи. Основні ідеї Є.Ф. Канкріна були пов'язані з податковою системою, системою грошового обігу та фінансовим управлінням. Щодо податкової системи, то Єгор Францевич вважав, що: а) податкова система формується не планомірно, а змінюється під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів, а податкова ставка не повинна бути занадто високою; б) необхідно уникати нових податків, оскільки вони можуть бути ще гіршими, ніж старі, а краще удосконалювати існуючі; в) натуральні податі й натуральні повинності незручні й неефективні, проте можуть бути вигідними для підданих і для казни в «напівкультурних» країнах, до яких він відносив і Російську імперію; г) недоцільно в системі оподаткування враховувати стан диференціацію; д) непрямі податки повинні домінувати над прямими, а серед прямих податків основним є земельний. В системі грошового обігу й фінансового управління категорично висловлювався проти: псування монет, емісії паперових грошей (окрім крайніх випадків, викликаних військовою необхідністю), державних боргів і штучного збільшення торговельних капіталів. При знеціненні паперових грошей припускав, що доцільно їх не погашати, а попередньо фіксувати, тобто девальвувати; а зменшувати кількість паперових грошей не через займи, а шляхом збережень, відчуження державного майна в приватні руки і введення особливих податків [110].

Обійнявши посаду міністра фінансів Є.Ф. Канкрін, чітко визначив свої зобов'язання, котрі систематизував і оприлюднив більш ніж через 20 років в книзі «Нариси політичної економії і фінансії» (1845), що на думку самого автора була не науковою працею, а викладом його власних поглядів і заповітом нащадкам [32]. Фінансово-правові питання розглядалися в третій частині цієї праці, де автор в якості складових фінансово-правової науки на той час називав державні доходи і витрати, державний борг, фінансове управління і фінансовий контроль, організацію касової системи. На думку Є.Ф. Канкріна міністр фінансів повинен: а) сприяти зростанню національного багатства та стимулювати фактори, що сприяють його зростанню

(розвиток наукового й практичного пізнання, використання наукових відомостей інших народів, розвиток технічних талантів нації); б) протидіяти необґрунтованому зростанню державних витрат; в) спостерігати за підлеглими свого відомства, їхньою кваліфікацією, освітою та моральними якостями; г) виважено ставитися до державного кредиту [32, с. 287–289].

Вищевідзначені загальнотеоретичні фінансово-економічні ідеї Є.Ф. Канкріна, знайшли своє прикладне застосування у підготовленому ним огляді за 1826 р. вже для імператора Миколи I. У зв'язку з тим, що витрати на утримання держави не повинні приводити до надмірного обтяження й зубожіння народу, то Є.Ф. Канкрін визначає такі першочергові заходи. 1. Необхідно уникати нових займів, особливо закордонних, не збільшувати масу асигнацій, не вводити нових податків, зберігати державний кредит. 2. Поліпшувати існуючі джерела доходів. 3. Стимулювати різними засобами внутрішню і зовнішню торгівлю та продуктивність виробництва. 4. Зменшити зловживання, скоротити кількість чиновників та поліпшити їхній стан. 5. Вдосконалити звітність, зменшити казнокрадство. 6. Зменшити кількість надлишкових відомостей та прискорити їхнє просування по інстанціях. 7. Сформуванати запас капіталу на випадок війни, щоб уникнути нового випуску асигнацій. 8. Покращити стан і управління казенними селянами; розселити малоземельних, вдосконалити землеробство й стимулювати розвиток селянських промислів. 9. Підвищити ефективність функціонування гірничої, лісової, суконної та інших галузей [110]. З переліку цих заходів, можна визначити, що Є.Ф. Канкрін в фінансово-економічних відносинах був прихильником меркантилістських підходів і пропонував різноманітні протекціоністські заходи щодо національного товаровиробництва. Єгор Францевич вважав, що гармонійних фінансово-правових відносин між населенням і державою бути не може через існування природних антагонізмів [110, с. 162].

При аналізі практичної фінансово-економічної діяльності Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів Російської імперії основну увагу приділимо таким напрямкам державного управління фінансами як: бюджетне регулювання; митна політика; стабілізація грошового обігу й грошова реформа (це питання висвітлено в пункті 1.5.). Державному розпису доходів і витрат в процесі нормалізації фінансових відносин відводилося ключове місце, основною метою було

скорочення дефіциту державного бюджету. Скорочення витрат державного кошторису досягалося зменшенням нецільових витрат міністерствами і головними управліннями, відшкодуванням відрахувань, а незначне зростання доходів в основному відбулося за рахунок зростання гербового збору, введення акцизу на тютюн, відновлення у т.з. великороських губерніях відкупної системи торгівлі алкоголем, митного і кредитного доходів. Відбулася стабілізація бюджетів міністерства внутрішніх справ, міністерства іноземних справ та ін.; збільшилися витрати на освіту, виплату державного боргу. Незначне зростання загального обсягу бюджету (на 33% з 1823 р. по 1833 р) відбулося через відміну процентного боргу і припинення випуску асигнацій, що частково стабілізувало їхній курс і сприяло зростанню довіри суспільства до асигнацій як платіжного засобу. Посилення режиму ревізійного контролю (уніфікація форми рахунків, гербова нумерація бланків квитанцій та ін.) скоротило кількість посадових зловживань. Таким чином, Є.Ф. Канкріну вдалося покращити стан державного бюджету, проте основу податкової системи в часи Є.Ф. Канкріна становила архаїчна подушна подать, доходи бюджету від якої зростали внаслідок підвищення ставок оподаткування і поширення її на «іногородців». Український науковець В.М. Орлик на основі вперше оприлюднених архівних документів з фондів ЦДІАК України розкриває особливості фіскальної політики уряду Миколи І на Правобережжі України у другій чверті ХІХ ст., з яких видно, наскільки жорсткою була позиція Є.Ф. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці (Є.Ф. Канкрін пропонує застосовувати воєнну екзекуцію проти казенних селян як засіб боротьби з податковими недоїмками) [110].

Для збільшення доходів від процентних зборів і, відповідно, зростання доходної частини бюджету з ініціативи Є.Ф. Канкріна була підготовлена гільдійська реформа, що передбачала реформування торговельно-промислового оподаткування, зміну прав купецтва, котрі входили в купецькі гільдії і надання селянам права займатися підприємницькою діяльністю наряду з міщанами та купцями. Введена в дію реформа була Маніфестом від 14 листопада 1824 р.

У сфері митного тарифного регулювання у той період було здійснено перехід від заборонної фіскальної політики до фіскально-протекціоністської охоронної політики. Митна політика спрямовувалася на захист національної безпеки – обкладання високим митом іноземних товарів і застосування невисоких вивізних мит,

Розділ 1. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини (початок XIX ст. – 1860 р.)

урахування кон'юнктури імперського ринку і сприяння мануфактурній промисловості та землеробству. Митні тарифні ставки 1819 р. і 1822 р. були скореговані у бік відміни окремих заборонних статей. Основними заходами щодо митної політики були такі: зменшено кількість обмежень і знято окремі експортні мита (1825); скорочено імпорتنі обмеження і збільшено імпорتنі мита (1830); введено новий митний тариф і кодифіковано попередні заходи (1831); скорочено обмеження щодо імпорту (1836, 1838, 1841) [98; 110].

Розглянемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії за період перебування Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів протягом 1823–1844 років (рис. 2).

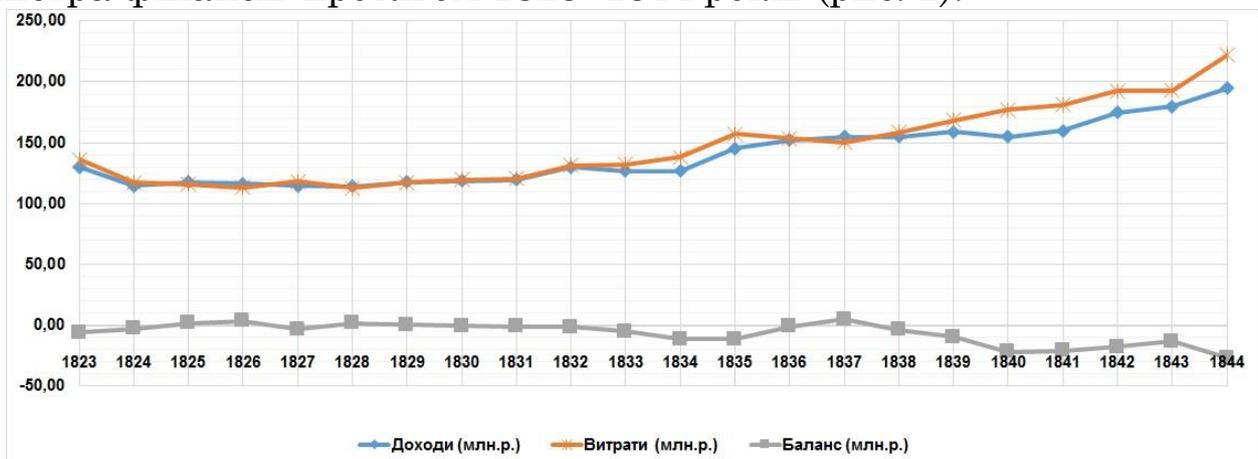

Рисунок 2. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1823–1844 років (у млн. рублів сріблом).

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця П.П. Мігуліна [92]. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені І.С. Бліохом [13]. В джерелі [115] містяться лише планові показники, які, зазвичай, не виконувалися. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду відзначають негативний вплив участі Росії у військових компаніях середини XIX століття. Протягом цього періоду імперія продовжувала воювати на Кавказі (Кавказька війна 1817–1864 рр.), у Греції (участь у Грецькій революції 1821–1829 рр.), з Персією (Російсько-Перська війна 1826–1828 рр.), з Османською імперією (Російсько-турецька війна 1828–1829 рр.), придушувала Листопадове Польське повстання (1830–1831 рр.) та брала участь у Другій Єгипетсько-Османській війні (1839–1841 рр.).

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1823–1844 років ми побудували лінійні тренди динаміки показників доходів, витрат та бюджетного балансу. В

результаті аналізу лінійних трендів ми визначили, що доходи імперії за вказаний період зростали з лінійним коефіцієнтом 3,41 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,83), разом з тим загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 4,39 (при цьому величина достовірності апроксимації була такою ж 0,83). Показники бюджетного балансу імперії протягом цього періоду спадали з лінійним коефіцієнтом $-0,98$ (величина достовірності апроксимації при цьому була невеликою, а саме 0,51). З метою уточнення тенденції показників бюджетного балансу ми побудували поліноміальну лінію тренду другого степеня, отримавши при цьому прийнятну величину достовірності апроксимації, а саме 0,67. В результаті в якості наближення показників ми отримали графік квадратичної функції з від'ємним коефіцієнтом при старшому члені, вершина якої попадає на 1828–1829 роки. Тобто, з ймовірністю 0,67 пік позитивних балансів бюджетів Російської імперії за міністерства Є.Ф. Канкріна припадає саме на ці роки. Цей результат підтверджується іншою ілюстрацією, на якій зображено зростання накопиченого державного боргу Російської імперії (рис. 3). Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам також послугувала праця П.П. Мігуліна [92]. Невелике скорочення періоду аналізу показників пояснюється відсутністю у названому джерелі даних за 1823 та 1844 рр. [110].

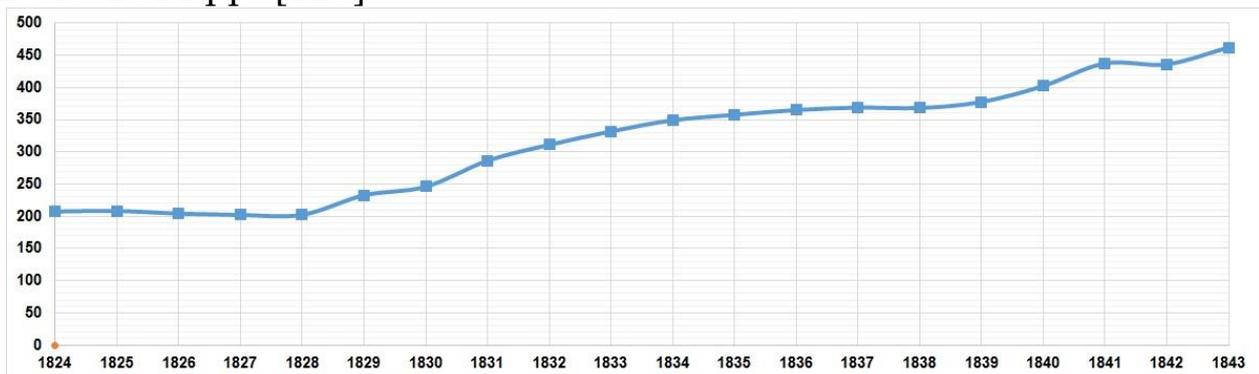

Рисунок 3. Динаміка зростання державного боргу Російської імперії протягом 1824–1843 років (у млн. рублів сріблом).

Як бачимо, обсяг зростання державного боргу Російської імперії протягом зазначеного періоду фактично поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, поглинав для свого обслуговування лівову частку обсягу загальних витрат бюджету країни. Звертаємо увагу на той факт, що до 1828 року державний борг був стабільним і становив біля 200 млн. руб. сріблом, а вже з 1829 року

почав різко зростати. Ми проаналізували лінійний тренд показників державного боргу Російської імперії з 1829 до 1843 року – з достовірністю апроксимації 0,94 показники боргу протягом цього періоду зростали з лінійним коефіцієнтом 14,5. Цей факт частково і пояснює одну з причин погіршення бюджетного балансу Російської імперії з кінця 20-х років XIX століття. Слід віддати належне професіоналізму та витримці Є.Ф. Канкріна, який, як мінімум, в умовах постійних війн та зростання державного боргу імперії не допустив катастрофічних від'ємних показників бюджетного балансу. Грошова реформа 1839–1843 рр., яку часто називають «грошовою реформою Є.Ф. Канкріна» проаналізована в пункті 1.5 цього посібника, присвяченому трансформації фінансово-грошових відносин.

1844 р. граф Є.Ф. Канкрін пішов у відставку за станом здоров'я. Схвальна офіційна оцінка діяльності Є.Ф. Канкріна як міністра фінансів не змінювалася з часів Миколи I і до радянського періоду. В ювілейному виданні до 100-річчя міністерства фінансів, виданого за редакцією відомого фахівця з фінансового права М.К. Бржеського зазначається, що Єгор Францевич свої таланти, свої життєві сили цілком віддав на служіння своїй другій батьківщині і корисною своєю діяльністю вплинув на наше державне господарство [125]. Серед науковців – викладачів фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України – такої одностайності не було. Засновник київської школи фінансового права М.Х. Бунге (який займав посаду міністра фінансів протягом 1881–1886 рр.) відзначав талант, розум, силу волі та працездатність Є.Ф. Канкріна, схвально оцінював поновлення металевого обігу та стабілізацію цінності російського рубля. Втім, М.Х. Бунге зазначав, що праці Є.Ф. Канкріна не можна вважати науковими дослідженнями, а лише нарисами розумного практика; а характерною рисою його фінансового управління став застій, через особистісне сприйняття Росії як відсталі та ізольованої країни [18, с. 361–365]. Фундатор одеської школи фінансового права І.І. Патлаєвський відмічав успіх Є.Ф. Канкріна в процесі стабілізації грошового обігу, втім вказував на відсутність суттєвих заходів для попередження зловживань кредитним обігом у майбутньому [18, с. 249]. Його послідовник по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський високо оцінював Є.Ф. Канкріна як міністра фінансів, який проявив себе як людина бездоганної чесності, схвальної працездатності й сили характеру

[65, с. 7–8]. При цьому С.І. Іловайський не характеризував ніяких фінансово-правових заходів того часу. Схвальну оцінку грошової реформи, знаходимо в праці професора Київського університету А.Я. Антоновича [9].

Значну увагу аналізу фінансових заходів управління державним господарством за часів Є.Ф. Канкріна, надав професор фінансового права Харківського університету П.П. Мігулін, виділивши в своєму дослідженні, присвяченому російському державному кредиту окрему главу під назвою «Епоха гр. Є.Ф. Канкріна» [92, с. 89–163]. П.П. Мігулін у хронологічному порядку з використанням великого обсягу фактологічної і статистичної інформації розглядає заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є.Ф. Канкріна. Характеризує Є.Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якого були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасних умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П.П. Мігулін, взятий з архівів Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.), суттєво відрізнявся від більш оптимістичної звітності Є.Ф. Канкріна і це дозволило П.П. Мігуліну написати, що «блискучий стан російських фінансів за часи Канкріна – це легенда, що не підтверджується статистичними даними...» [92, с. 89], проте вважає несправедливим покладати на Є.Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П.П. Мігулін зазначає, що Є.Ф. Канкрін привів російські фінанси у задовільний стан і окремими заходами навіть сприяв розвитку імперської торгівлі, промисловості, а разом із тим зростанню добробуту населення. Але, харківський професор фінансового права слушно вважає, що «про розвиток торгово-промислової діяльності не могло бути й мови при існуванні кріпосництва, при домінуванні бюрократії в державному управлінні, при відсутності гласності й захисті відносин власності та при повному свавіллі в усіх сферах центрального й місцевого управління» [92, с. 92]. Таким чином, управлінська діяльність Є.Ф. Канкріна за часи його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії ґрунтувалася на розробленій ним системі державного управління, що знайшла відображення в його наукових працях. Практична реалізація цієї

програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізації грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне імперське виробництво.

Наступником Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів став син священника, з родини української шляхти, випускник Московського університету Ф.П. Вронченко. Він завершив проведення грошової реформи Канкріна; протягом 1847–1851 рр. було ліквідовано асигнації і замінено 70% грошових знаків, котрі планувалося вилучити з грошового обігу. Основні нововведення періоду перебування Федора Павловича на посаді були пов'язані зі збільшенням діючих і введенням нових податків, що в першу чергу було зумовлено військово-політичними причинами – збільшення витрат внаслідок військових дій на Кавказі, повстання в Кракові (1846) та європейських революцій (1848–1849 рр.). Суттєвим джерелом доходної частини державного бюджету стає акцизно-відкупне комісіонерство, що збільшує питний дохід, проте посилює корупцію і пияцтво серед різноманітних верств населення імперії. 1847 року в окремих губерніях ліквідовано пільги з продажу нижчих сортів тютюну. Введено акциз на цукрозаводське виробництво. Серед позитивних заходів, що сприяли розвитку господарства, можна визначити зниження митних тарифних ставок (з 1850 р.), знищення внутрішнього митного кордону між Російською імперією і Царством Польським, а також заходи, що стимулювали розвиток фабричної промисловості. Досягненням Ф.П. Вронченка, на думку окремих сучасних науковців, можна вважати збереження стабільності грошової системи в період, коли європейські ринки були нестабільними у зв'язку з Французькою революцією (1848–1849 рр.) [110]. Проте, потрібно відзначити значні збільшення дефіцитів державного бюджету та перекриття їх зовнішніми запозиченнями при необґрунтованому патріотичному звітуванні – «все благополучно».

П.Ф. Брок успадкував імперську фінансову систему із значним дефіцитом державного бюджету, скороченням доходів казни через недоїмки, що зумовлені були неврожайми, холерою, падінням скота та ін., зростаючим державним боргом. Кримська війна (1853-1856) суттєво поглибила існуючі соціально-економічні, і в тому числі фінансові проблеми. Обсяги недоїмок збільшувалися, практика стягнення недоїмок через збір продуктів натурою виявилася неефективною [14, с. 17]. З основних заходів, застосованих П.Ф. Броком, можна виділити наступні. Під час Кримської війни для скорочення витрат

державної казни були зменшені витрати міністерств, а задля збільшення доходів розпочато реформування гільдійських і гербових зборів. Серед повоєнних заходів стабілізації фінансового господарства імперії використовувалося: підвищення заставного позикового відсотка комерційних банків і контор (1857), скуповування векселів за кордоном, зниження процентної ставки по вкладам в кредитних інститутах (1856), лібералізація митних тарифів (1857). Зниження доходності за вкладами стимулювало зростання інвестицій та створення акціонерних товариств в Російській імперії. Але більшість з вище перелічених засобів виявилися мало дієвими, бережливість у витратах, до якої закликав П.Ф. Брок, неспроможна була розв'язати проблеми неефективної соціально-економічної системи, що потребувала кардинального реформування.

1858 року міністром фінансів стає О.М. Княжевич, незважаючи на його власну відмову, котру він особисто мотивував віком (66 років) і нестачею знань. Державне господарство перебувало у критичному стані, спроби скорочення витрат не давали позитивних результатів, зростання державних надходжень відбувалося в основному за рахунок питного збору. За підрахунками комітету фінансів з 1846 по 1860 рр. доходи імперії збільшилися на 74 млн. руб., причому в цьому зростанні до 64 млн. руб. – питний збір. Беззаперечною заслугою О.М. Княжевича було те, що він, будучи прихильником гласності державного розпису (бюджету), поставив це питання перед імператором, висвітливши проблему недостовірності відображення державних витрат і доходів через наявність особливих відомчих і міністерських бюджетів. Практична реалізація цієї ідеї була здійснена 1862 року при послідовнику О.М. Княжевича – М.Х. Рейтерні. За часи О.М. Княжевича було розроблено проект нового торговельного статуту (1860), реорганізовано систему кредитних установ, засновано Державний банк і визначено його завдання (1860), затверджено акцизну систему зборів (1860). При О.М. Княжевичі з метою розвитку машинобудування знижено мито на іноземний чавун і залізо; дозволено вивезення за кордон кредитні білети, котрими розраховувалися за імпортовані машини; збільшено розмір подушної податі, поштових тарифів, тютюнового й соляного акцизів тощо. Значною була роль Олександра Максимовича в розробці й проведенні операцій з фінансування селянської реформи 1861 року та розробці поземельного кредиту. Зростання податків та хронічний дефіцит державного бюджету викликав постійне незадоволення діяльністю

О.М. Княжевича як міністра фінансів, і він залишив цю посаду 1862 року [110].

Таким чином, відповідно «Маніфесту про заснування Міністерств» 1802 р. створювалося 8 міністерств, у тому числі й міністерство фінансів, котре виступало центральним структурним елементом фінансово-економічної системи Російської імперії. На функціонування апарату фінансового управління суттєвий вплив мав міністр фінансів, від якого залежало визначення цілей та інструментів фінансового управління, проведення стабілізуючих або стимулюючих фінансових заходів, а також особливий стиль діяльності. Основну увагу міністри фінансів приділяли державному бюджету й податкам, грошово-кредитній системі, митній політиці та державним боргам. Але, через майже постійну участь Російської імперії у різноманітних військових компаніях, що вело до неконтрольованого збільшення військових витрат, через чиновницьку корумпованість, через малоефективну систему оподаткування та в цілому неефективну систему господарювання, навіть окремі вдалі фінансові заходи давали позитивний ефект лише на короткий період. Соціально-економічна система в цілому та фінансова система зокрема, потребували кардинальних змін.

1.2. Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві

У першій половині XIX ст. сільське господарство на території Наддніпрянщини залишалося переважно натурального типу. Поміщики були основними власниками заселених та незаселених земель до реформи 1861 р. Проте в сільському господарстві, у цей період, відбувається інтенсифікація товарно-грошових і ринкових відносин. У цьому параграфі стисло характеризуємо соціально-економічні процеси, які відбувалися в поміщицькому господарстві та господарствах вільних та кріпосних селян; покажемо процес розвитку товарно-грошових та ринкових відносин як у поміщицьких, так і в селянських господарствах і розвиток комерційного підприємництва у цій сфері.

У власності поміщиків перебувала переважна частина орної землі, угідь та лісів, відповідно до площі цих земель розподілялися і

закріпачені селяни, проте, розподіл землі між поміщицькими господарствами був нерівномірний. У дослідженні І.О. Гуржія [34, с. 53] автор відзначає, що більша половина поміщицької землі належала великим володільцям, які становили 1/17 загального числа поміщиків. У той час як на кожного дрібного поміщика (що володів до 100 ревизьких душ) припадало в середньому по 235 десятин орної землі, то в середніх поміщиків (з 100 – 500 душ) було по 1 258, у великих (з 500 – 1000 душ) – по 3 245 і в поміщиків з числом кріпаків понад 1000 душ – по 13 873 десятини. Таким чином, в Україні 5,1% поміщиків, були безземельними, 47,9% таких, які мали до 21 душі, 27,0% – від 21 до 100 душ, 16,1% – від 100 до 500 душ, 2,5% – від 500 до 1000 душ і 1,4% – понад 1000 душ. Якщо ж взяти володіння селянами, то перша група мала 0,17% від загальної кількості кріпаків, друга – 3,4%, третя – 12,7%, четверта – 33,8%, п'ята – 16,3% і шоста – 33,7% [33, с.61].

На Лівобережній Україні у володінні поміщиків перебувало 72,2% всієї землі, також їм належав основний масив лісу (59%) [34, с. 55]. У Чернігівській та Полтавській губерніях було поширено хліборобство (більше 90% товарного хліба для внутрішнього та зовнішнього ринків йшло з поміщицьких маєтків [132, с. 307]), вирощування на продаж тютюну й конопель.

На Слобожанщині, за даними на 1844 р., поміщики зосереджували в своїх руках 67,9% землі (2 625 481 десятину обробленої і 173 078 десятин необробленої землі, а державні селяни мали в своєму користуванні 1206 136 десятин і 117 401 десятину у власному володінні, 1 592 десятини вважались вільно-казенними [151, с. 4]). Крім того, На Правобережній Україні близько $\frac{3}{4}$ всієї землі перебувало в руках поміщиків. Характерною рисою поміщицького землеволодіння правобережжя була наявність величезних латифундій, з концентрацією значних площ посівних земель в руках невеликої групи поміщиків [34, с. 54]. На цій території поміщицькі господарства спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці та цукрових буряків.

У Катеринославській і Херсонській губерніях поміщикам належало в 40-х рр. XIX ст. понад 68% загальної кількості землі. Як і в українських губерніях Правобережної України, в Степовій (Південній) Україні були величезні поміщицькі латифундії, до праці в яких масово залучалися наймані працівники. Через нестачу «дарових» робочих рук [34, с. 57]. Південна Україна окрім вирощування товарної пшениці та льону, ще спеціалізувалася на тонкорунному вівчарстві [34, с. 34].

У першій половині XIX ст. у сільському господарстві України в поміщицьких господарствах поглиблюється спеціалізація задля максимізації прибутків цих господарств. Поміщики стають не лише кріпосниками, а й підприємцями й купцями, оскільки дворяни отримують право вступати в гільдії та здійснювати торгівлю поза гільдією.

В усіх губерніях Наддніпрянщини збільшуються посівні площі під пшеницю та жито (жито в основному сіяли у маєтках, де були власні гуральні), які використовуються для споживання в маєтках поміщиків, виготовлення хлібу, пива, горілки або продажу на внутрішньому (українському та російському ринках) та зовнішніх ринках. Торгівля хлібом з поміщицьких маєтків здійснювалася або в центрах хлібної торгівлі (Ананьїв, Єлисаветград, Нова Прага, Овідіополь та ін.), або через торговців-скупників, або через поставки для армії, або продаж через провіантські магазини. Для поміщицьких господарств Лівобережної України поставки хліба й тютюну тогочасній армії стали доходною статтею, оскільки умови цих поставок, розроблені царським урядом, були вигідні для поміщиків і обсяги поставок постійно збільшувалися через зростання чисельності армії. Торгівлю тютюном, як і торгівлю хлібом поступово прибирали до своїх рук скупники-посередники (комісіонери), які працювали на підприємців, що вели оптову торгівлю та в основному жили в Москві, Петербурзі, Ризі [110].

Розвиток цукрової промисловості сприяв збільшенню площі посівів цукрових буряків, яка з 1848 до 1860 рр. на заводських плантаціях в поміщицьких маєтках зросла більш ніж у півтора рази (з 27700 десятин до 43690 десятин), а також запровадженню плодозмінних систем, поліпшенню обробки землі та застосуванню більш досконалих знарядь праці у цукроварінні. На 1848–1849 рр. посіви цукрового буряку в українських поміщицьких маєтках становили 75,8% загальноімперської площі. Саме в першій половині XIX ст. починають функціонувати перші поміщицькі цукрові заводи Понятовського (с. Троцин Канівського повіту, 1824 р), Кушелева-Безбородка (с. Макошин Сосницького повіту, 1825 р), Сабановських (с. П'ятківка Ольгопільського повіту, 1825–1828 рр.) [34, С. 182]. Кількість цукрових заводів стрімко зростає, вони з сільськогосподарських цукроварень перетворюються на комерційні підприємства, що використовують передові на той час засоби виробництва (парові двигуни, відцентровані машини, апарати для випарювання бурякового соку тощо). Розвиток цукроваріння в поміщицьких господарствах можна розглядати не

лише як приклад спеціалізації й товаризації сільського господарства, а й прояв розкладу кріпосницьких відносин і етап розвитку ринку як соціально-економічної системи.

Пристосування поміщицьких маєтків до потреб ринку позначилося й на тваринництві через створення кінських заводів, заводів великої рогатої худоби та збільшення отар простих і тонкорунних овець [34, с. 60]. Коні й велика рогата худоба продавалися не лише на місцевих та внутрішньому ринках, а й за межами імперії (Білорусія Царство Польське, Австрія, Пруссія). Також розвиток тваринництва сприяв збільшенню продажу на ярмарках та базарах сиру, масла, шкір, тощо.

У 30–40 рр. XIX ст. через високу прибутковість тонкорунного вівчарства воно стає важливим джерелом поміщицьких прибутків, особливо в Південній Україні. У поміщицьких маєтках, де розводили тонкорунних овець, одержували не лише вовну, з якої виготовлялося тонкорунне сукно, а й сир, масло, м'ясо, смушки. Лише у Полтавській губернії, прибутки поміщиків за 1827 р. від вівчарства становив 893 тис. крб., з якого чистий прибуток – 340 тис. крб. [118]. Царський уряд застосовував протекціоністські заходи щодо розвитку вівчарства Новоросійськими поміщиками, а саме: роздача поміщикам казенних земель під овечі ферми, протекціоністське мито, яке в 1831 р. було зовсім скасоване на експортовану вовну [34, с. 64]. Багато поміщиків поєднували вівчарство з суконним виробництвом і використовували вовну на власних мануфактурах. У досліджуваний період простежується скорочення кількості вотчинних суконних мануфактур (концентрація виробництва) при одночасному збільшенні виробництва сукна за рахунок технологічної інтенсифікації виробництва (застосування сорокаверетенних прядильних машин, чесальних механічних агрегатів, автоматичних прядок та ножиць [42, С. 94–98]).

Нерівномірний розподіл між окремими поміщиками землі та кріпосних селян, умови і характер ведення господарства, ємкість внутрішнього ринку, віддаленість зовнішнього ринку та інші фактори зумовлювали ступінь проникнення в поміщицькі господарства товарно-грошових відносин. Більшість поміщиків вела своє господарство як переважно натуральне з використанням праці закріпачених селян і примітивних технологій. Утім, окремі поміщики застосовували у своїх маєтках прогресивні методи землеробства, застосовували машинні технології виробництва, залучали вільнонайману працю; поєднували різні напрями спеціалізації в

**Розділ 1. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини
(початок XIX ст. – 1860 р.)**

сільському господарстві та суміщали сільськогосподарські види діяльності з промисловим виробництвом, що сприяло збільшенню прибутковості поміщицького господарства. Диференціація прибутків поміщиків призводила до їхнього майнового розшарування й занепаду частини поміщицьких господарств українських губерній Російської імперії.

У першій половині XIX ст. селянське господарство також залишається переважно натуральним, проте товарно-грошові відносини проникають і до цього господарства. Для розгляду особливостей розвитку селянського господарства в дореформений період, необхідно зазначити наявність роздробленості селян, тобто існування різних груп селян, які поділялися на підгрупи й розряди, котрі «відрізнялися між собою юридичним становищем, розміром і характером повинностей та платежів, величиною наділу і т.д.» [34, с. 23]. Основними групами селян були поміщицькі (станом на 1958 р. це 59,7% від загальної чисельності селян) та державні селяни (станом на 1958 р. – 40,3% від загальної чисельності селян). Чисельність закріпачених селян по відношенню до загальної чисельності населення в українських губерніях була вищою ніж в середньому по імперії. Різна чисельність кріпаків була і в різних губерніях Наддніпрянщини.

Чисельність закріпачених селян порівняно з загальною чисельністю населення станом на 01.01.1959 р. представлена у таблиці

Таблиця 2.

Чисельність закріпачених селян порівняно з загальною чисельністю населення станом на 01.01.1959 р. (джерело – [141, С. 49–50]).

Губернії	Загальна чисельність населення	Чисельність кріпаків	Частка закріпачених селян (у %)
Волинська	1 528 328	864 161	56,54
Київська	1 944 334	1 121 062	57,66
Подільська	1 748 466	1 041 051	59,54
Полтавська	1 819 110	681 672	37,47
Чернігівська	1 471 866	553 626	37,61
Харківська	1 582 571	471 165	29,77
Катеринославська	1 042 681	328 530	31,51
Херсонська	1 027 459	321 250	31,27

В основному, всі поміщицькі селяни (98,9%) перебували на панщині та незначна частина селян була оброчних (1,1%). Цей розподіл суттєво відрізнявся від співвідношення у центральних районах імперії, де переважали оброчні селяни, що пояснюється розвитком на тих територіях фабричної промисловості та селянських промислів.

Група державних селян в українських губерніях була різноманітною. До неї входили: 1) державні селяни, поселені на казенних землях; 2) козаки Полтавської і Чернігівської губерній; 3) державні селяни, поселені на власних землях; 4) селяни-одновірці; 5) кінно-заводські селяни; 6) євреї-землероби, поселені на казенних і власних землях; 7) частина колишніх старостинських, монастирських, коронних та ін.; 8) колоністи, поселені на казенних землях і прирівняні до державних селян; 9) вільні хлібороби; 10) колоністи на власних або приватно-власницьких землях, прирівняні до державних селян; 11) селяни, приписані до учбових закладів; 12) селяни, які перебували на особливому становищі; 13) вільні люди, поселені на казенних і власних землях; 14) одновірці Правобережної та південної України; 15) колоністи, що перебували на особливому становищі; 16) вільні матроси; 17) нижчі військові чини, кантоністи та солдатські діти. Переважна частина державних селян проживала в губерніях Лівобережної України. Вони відробляли або «державну барщину» (2–3 дні на тиждень), або «військову повинність» і сплачували натуральну данину, або сплачували оброчну подать [54, с. 454].

Основною сферою діяльності більшості селян було вирощування зернових (пшениці, жита, ячменю, проса), гречки, технічних культур (конопель, махри, бакуну). Частина селянських господарств розширяли посіви соняшника через зростання попиту на соняшникову олію. Селянську торгівлю зерновими й тютюном поступово прибирали до своїх рук скупники, впливаючи на закупівельні ціни для максимізації власних прибутків. Закріпачені селяни Чернігівщини спеціалізувалися на розведенні цукрових буряків. Подальшого розвитку набувало промислове городництво, котре було поширено біля великих міст і промислових містечок [33, с. 68]. Селянське промислове городництво характеризувалося певною спеціалізацією: вирощування капусти у Васильківському повіті, часнику та цибулі – в Миргородському повіті, вирощування баштанних – в Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях.

У першій половині XIX ст. починає набувати промислового значення селянське садівництво, яким переважно займалися державні селяни Харківської та Полтавської губерній. Щодо селянського тваринництва, то в українських губерніях, воно було переважно натуральним, продукція скотарства більше використовувалася як сировина для домашніх промислів [33, с. 71]. Серед селян Полтавської, Чернігівської, Київської та Херсонської губерній поширювалося бджільництво, яке в заможних господарствах набувало товарного характеру.

Таким чином, в першій половині XIX ст. у селянському господарстві в українських губерніях Російської імперії розвивалися товарно-грошові відносини, але закріпачення селян, і пов'язана з ним панщина система господарювання, ускладнювали й гальмували цей розвиток. У цей період простежується майнова диференціація селян, яка проявляється не однаковою мірою в різних місцевостях і серед різних категорій селян. Значний ступінь майнової диференціації спостерігався серед державних селян Лівобережної і Південної України, які сплачували оброчну подать. Майнова верхівка цих селян звільнялася з-під влади поміщиків, скуповували значні наділи землі, нагромаджували серйозні капітали, залучали до праці на своїх млинах, заводах, фабриках найманих працівників і частина цих заможних селян переходила в стан міщан і купців.

1.3. Промисловий розвиток Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.

У перші десятиліття XIX ст. у структурі господарства українських губерній Російської імперії починають відбуватися суттєві зміни – модернізується економіка та розпочинається поступовий перехід до індустріального суспільства. У цей період поряд із традиційною аграрною сферою та кустарними промислами розвивається промислове виробництво, а паралельно з поміщицьким та казенним підприємництвом розгортається ринкове підприємництва, що ґрунтується на приватній власності та найманій праці. Формування індустріального суспільства відбувалося в процесі перетворення аграрної економіки в аграрно-індустріальну в межах промислової революції (промислового перевороту), яка хронологічно охоплювала

період з 30-х до 70-х років XIX ст. Для характеристики тогочасних процесів ми будемо використовувати окремі характеристики теорії індустріального суспільства, яка оформилась в 40-х рр. XX ст. (її засновником прийнято вважати американського економіста П. Друкера, а послідовниками французького соціолога Р. Арона та американського економіста У. Ростоу).

Аналіз значного масиву історіографічної бази вивчення історико-економічного розвитку промислової революції Наддніпрянської України в XIX ст., дозволяє відзначити наявність помітної кількості ґрунтовних досліджень з даної тематики спеціалізованих або по окремих губерніях, або по окремих галузях виробництва, але комплексне дослідження цього процесу в Наддніпрянщині залишається актуальним.

В українських губерніях Російської імперії, не зважаючи на певні територіальні особливості спеціалізації, можна виділити такі загальні тенденції, які починають простежуватися навіть у перші десятиліття розбудови індустріального суспільства. По-перше, відбувається застосування більш досконалої техніки та технології в окремих галузях та безперервне технічне оновлення на основі наукових розробок, що призводить до трансформації ролі працівника в процесі виробництва, поглиблення спеціалізації як на рівні окремих виробничих функцій, так і на рівні галузей та територій, розвитку ринку товарів, грошей і праці. По-друге, змінюється створене людиною предметне середовище (використання механічного транспорту, засобів зв'язку, побутової техніки). По-третє, починають відбуватися зміни у соціумі, які мають різноманітні прояви: необхідність підготовки фахівців різних спеціальностей і рівнів, що потребує їхньої освітньої підготовки; формування людини нового типу – підприємливої, активної; розвиток колективних інтересів у виробничій діяльності та посилення соціальної диференціації в суспільстві; зростання освітнього, правового та культурного рівня населення, поступове поширення світської системи цінностей.

У промисловій революції Наддніпрянщини можна виділити два етапи: перший, 30–50 рр. XIX ст., коли індустріалізація розпочинається в харчовій і легкій промисловості, охоплює інші галузі виробництва й ініціюється підприємницькою активністю представників різних соціальних груп дворянства, купецтва, міського населення, кріпосних селян; другий – 60–70-ті рр. XIX ст., коли

промислова революція охоплює галузі важкої промисловості та транспорту й ініціюється імперським урядом.

Промисловий розвиток Наддніпрянщини мав певні особливості. Серед них виділимо такі.

1. Нерівномірність економічного розвитку губерній Наддніпрянщини та виокремлення окремих спеціалізованих сільськогосподарських і промислових регіонів. На кінець XVIII – початок XIX ст. з господарсько-адміністративних районів Наддніпрянщини найрозвинутішою була Лівобережна Україна, Правобережна Україна не мала значних промислових підприємств, у Південній Україні, значна частина якої була тільки в останню чверть XVIII ст. звільнена з-під гніту турецько-татарських поневолювачів, повноцінний промисловий розвиток почався з другого десятиріччя XIX ст. У першій половині XIX ст. найпоширенішими галузями промисловості Наддніпрянщини були: горілчана, суконна, салотопна, свічко-миловарна, шкіряна, тютюнова, цегельна, селітроварна, машинобудівна, а з 30-х років – цукрова. Також, розвивались борошномельна, олійна, полотняна, паперова, поташна, залізорудна, металообробна, кам'яновугільна, фарфоро-фаянсова, гончарна, екіпажна та ін. галузі промисловості [33, с. 22]. В усіх губерніях Наддніпрянщини протягом тривалого періоду співіснували дрібні селянські промисли та підприємства мануфактурного типу з великою машинною індустрією; простежувався значний вплив купецького та лихварського капіталу й масово застосовувалася праця закріпачених селян у великому промисловому виробництві. Мануфактурні та фабрично-заводські підприємства були двох типів: 1) капіталістичні, котрі перебували у власності купців, міщан і селян, застосовували вільну найману працю за зарплату; 2) феодально-кріпосницькі, котрі, переважно, були поміщицькі, вотчинно-посесійні й казенні, там використовувалась кріпосна примусова праця. Функціонували також поміщицькі підприємства, які частково або повністю базувались на вільнонайманій праці. Капіталістичні й поміщицькі підприємства працювали на ринок, а феодально-кріпосницькі в основному на задоволення потреб казни і поміщицького маєтку. У досліджуваній період феодально-кріпосницькі підприємства переважали в горілчаній, борошномельній, полотняній промисловості; капіталістичні й поміщицькі – в салотопній, свічко-миловарній, шкіряній, канатній і тютюновій промисловості. В 30–40-х роках

купецький капітал успішно проникає в металообробку, скляну, паперову та суконну промисловість.

Якщо 1793 р. на території українських губерній Російської імперії знаходилось понад 200 промислових підприємств, то в 1825 р. їх було 649, у 1832 р. – 752, у 1854 р. – 1649 і в 1860 р. – 2137 [129, с. 237–238] (дані представлені без урахування винокурних підприємств). Також, із зростанням кількості підприємств, зростає вартість їх продукції, в основному за рахунок розширення виробничих потужностей і концентрації виробництва. У 1860 р. найбільша сума вартості продукції припадала на Київську (38%), Херсонську (18%) і Харківську (13,1%) губернії. Із загальної суми вартості продукції 44% припадало на цукрову промисловість [33, с. 23]. Приблизно дві третини промислових підприємств знаходилася в сільській місцевості, окрім Катеринославської та Херсонської губерній, де на міста припадала основна частина промислових підприємств. У селах Катеринославської і Херсонської губерній функціонувала значно менша кількість промислових підприємств, порівняно з іншими українськими губерніями, через слабе поширення тут селянських промислів і спеціалізацію поміщицьких господарств цих губерній на вирощуванні на продаж хліба, лляного насіння й вовни.

В цілому протягом досліджуваного періоду міста все більше втрачали зв'язок з сільськогосподарським виробництвом і перетворювалися в промислові центри (Київ, Харків, Одеса, Херсон, Єлисаветград) і центри торгівлі.

2. Початок промислової революції в господарствах Наддніпрянщини розпочався з цукрової промисловості (зародившись у 20-х роках XIX ст., вона швидко зростала в наступні роки) та був пов'язаний з діяльністю «Торгового дому Яхненків і Симиренка». Колишні кріпаки, три брати Яхненки та їхній зять Федір Симиренко, збудували перший в Російській імперії паровий цукрово-рафінадний завод. Завод був устаткований за останнім словом техніки з використанням новітніх на той час французьких технологій цукровиробництва. Для обслуговування завезеного з Франції обладнання було запрошено 30 іноземних спеціалістів, а технічним керівником фірми став Платон Симиренко, який у 1843 р. закінчив Політехнічний інститут у Парижі [110]. У 1846 р. Яхненки-Симиренки поблизу с. Млієво збудували найпотужніший цукровий завод, розрахований на 400 тис. пудів рафінаду щорічно. За технічним оснащенням Млієвський завод був найкращим в Російській імперії і не

поступався рафінадним заводам Європи; його вартість становила 1 млн. крб. сріблом. Задля зменшення залежності від закордонної техніки та її постачальників і здешевлення виробництва Яхненки-Симиренки спорудили перший на українських землях Городищенський машинобудівний завод, який забезпечував машинами цукрові заводи краю і сприяв їх технічному переоснащенню. Ці кроки привели до технічного переоснащення цукрової промисловості Наддніпрянщини: родовита знать – Бобринський, Енгельгардти, Браницькі, Потоцькі також почали переводити свої цукроварні на парове устаткування. У Центральноукраїнських губерніях розпочалася «цукрова лихоманка», а Київська губернія стала лідером цукрової промисловості не лише Російської імперії, а всієї Європи. Лише протягом 1842–1847 рр. кількість цукрових заводів Наддніпрянщини зросло з 67 до 144. З другої половини 40-х років збільшення виробництва цукру йшло не стільки за рахунок виникнення нових цукрових заводів, скільки за рахунок концентрації виробництва, вдосконалення технологічного процесу (перехід від вогню до парового способу). До 50-х рр. цукрові заводи були сконцентровані у губерніях Правобережної та Лівобережної України, на Півдні України довгий час діяв лише один завод у Херсонській губернії [33, с. 31].

Відомими українськими підприємцями, які створили величезну цукрову імперію стали брати Терещенки, побудувавши 1855 року у Глухові перший свій цукровий завод, а 1870 року Микола Терещенко разом з братом Федором заснували «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків», що на той час стало взірцем підприємництва родинного типу. Висока якість цукру, спирту, борошна та зразкове ведення господарства в маєтку Миколи Терещенка неодноразово відзначалися на промислових виставках в Парижі (1878), Москві (1882), Харкові (1887), Новгороді (1896).

На Слобожанщині найбільш відомими і впливовими підприємцями, які протягом 60–80-х рр. ХІХ ст. побудували 6 цукрових та 1 рафінадний заводи стали Харитоненки. Цукрові заводи Харитоненків були одними з найпотужніших у галузі, а на Павлівському рафінадному заводі (м. Суми) виготовлялося 17% всього цукру тодішньої Російської імперії.

У 70–80-х рр. ХІХ ст. індустріалізація цукрової промисловості призводить до концентрації виробництва, капіталів, робочої сили, що відбивало основну тенденцію індустріального суспільства до створення

корпорацій., а на початку XX ст. оформлюється державно-монополістична модель регулювання цукрової галузі.

3. Розвиток промислових підприємств вторинного сектору економіки, до якого входять галузі з обробки сировини, яку давало землеробство та тваринництво. Сюди відносяться гуральні, тютюнові, суконні, полотняні, паперові, металургійні та деякі інші підприємства. Протягом першої половини XIX ст. винокурна промисловість, що майже повністю зосереджувалась у поміщиків, переживала певні зміни: збільшувалися обсяги виробленої продукції за рахунок концентрації виробництва та зростання чисельності великих гуралень, особливо в губерніях Лівобережної України. Винокурна промисловість Наддніпрянщини давала щорічно продукції на 8–10 млн. карбованців. Крім збуту в місцевих шинках, горілка з України вивозилась у центральні губернії Росії та в Білорусію.

Значного розвитку у досліджуваній період набула тютюнова промисловість, що перебувала в руках купців і базувалась на вільнонайманій праці. Кількість тютюнових підприємств Наддніпрянщини протягом першої половини XIX ст. зросла майже в 20 разів. Основна частина тютюнових підприємств функціонувала в Київській, Полтавській, Харківській і Херсонській губерніях. Продукція тютюнової промисловості реалізовувалась як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках, що сприяло розвитку товарно-грошових відносин.

Товарного характеру набуває й функціонування паперової галузі у дореформений період. Перші паперові мануфактури в українських губерніях Російської імперії почали з'являтися ще в середині XVIII ст., у 1832 р. вже функціонувало 8 паперових підприємств, а на початок 50-х років у Волинській, Київській, Подільській і Чернігівській губерніях було 16 паперових підприємств. Їхній обсяг виробництва становив 110 тис. стоп паперу на 235 тис. крб. [57, С. 222].

Протягом першої половини XIX ст. постійно зростає кількість і виробнича потужність суконних мануфактур та фабрик, де використовуються удосконалені знаряддя праці, робочі механізми та парові машини. Значного розвитку суконне виробництво набуло у Чернігівській і Подільській губерніях. Окрім поставки до казни, сукно, вироблене на мануфактурах і фабриках Наддніпрянської України, продавалось на ярмарках, базарах, у міських і містечкових крамницях, а також вивозилось у міста Росії та в Грузію [33, С. 34–37].

До підприємств вторинного сектора економіки також належать підприємства салотопної, свічкової та миловарної промисловості, що переробляючи сировину тваринництва, у межах мануфактурного виробництва, давали на кілька мільйонів карбованців товарної продукції.

Як засвідчують вищенаведені дані, протягом досліджуваного періоду, неухильно зростає кількість та обсяги виробництва підприємств вторинного сектора економіки, пов'язаних з обробкою сировини, яку давало землеробство й тваринництво. Поступово відокремлюючись від сільського господарства, названі галузі промисловості, розвивалися в тісному зв'язку з ринком (закупівля сировини та збут продукції), сприяли товаризації землеробства і тваринництва, зумовлювали дальший розвиток товарності виробництва й формування внутрішнього ринку (всеукраїнського у межах всеросійського).

Серед галузей промисловості Наддніпрянщини, які працювали на видобувній сировині, були поширені: селітроварна, скляна, фарфоро-фаянсова, цегельна, кам'яновугільна та залізорудна. В 1812 р. з 393 селітроварень Російської імперії 351 знаходилась в українських губерніях (з них – 329 селітроварень функціонували в Лівобережній Україні та 22 у Правобережній і Південній Україні [61, с. 92]. У 40-50-х рр. через недосконалість добування селітри та імпорт до Російської імперії дешевої селітри з Чилі, відбувається скорочення селітроваріння в Лівобережній Україні (179 селітроварень) та припинення цієї промислової діяльності в Правобережній і Південній Україні. Селітра збувалась переважно в казну, без дозволу військового відомства промисловці селітри не могли продавати її в приватні руки.

У першій половині XIX ст. значна кількість дрібних гут, де виготовляли віконне скло й скляні вироби, перетворилися в підприємства мануфактурного типу, а деякі мануфактури – в заводи. Вони в основному перебували у власності поміщиків. На початок 1805 року в українських губерніях імперії функціонувало 36 скляних і кришталевих підприємств, що становило майже 30% підприємств Російської імперії. Скляні підприємства України зосереджувались в губерніях: Волинській, Київській, Подільській і Чернігівській. Скляні вироби збувались як на внутрішньоукраїнському та внутрішньоросійському ринках, так і експортувались до білоруських та прибалтійських міст.

У досліджуваний період розширили своє виробництво фарфоро-фаянсові та цегельні фабрики, найвідомішими з яких були Києво-Межигірська, Дибинецька (Богуславський повіт) і Волокитинська (Глухівський повіт). Значна кількість цегелень належала поміщикам і монастирям. Зростання кількості цегельних підприємств та обсягів їхньої продукції було зумовлено розвитком міст, промисловості й торгівлі (канун реформи 1861 року в українських губерніях Російської імперії налічувалось понад 1000 цегелень, які виробили продукції на 1151 тис. крб.) [33, С. 42].

У першій половині XIX ст. металургійна галузь Правобережної України, Чернігівщини, Донбасу не одержала подальшого розвитку через недостатність сировинної бази, примітивність кріпосницького виробництва, низький рівень розвитку транспортної інфраструктури.

На кінець XVIII–початок XIX ст. припадає зародження кам'яновугільної промисловості Донбасу та зростання видобутку вугілля. Проте, протягом досліджуваного періоду шахти функціонували на відсталій техніці та малопродуктивній праці. Також кам'яновугільна промисловість ще не мала достатнього збуту, через низький розвиток металургійної промисловості та парового водяного транспорту (використовувалося деревне вугілля) і відсутність залізничного транспорту.

Машинобудівна промисловість, яка почала розвиватися в губерніях Наддніпрянщини в кінці XVIII–на початку XIX ст., була на той час представлена мідярнями та чавуноливарними і машинобудівними заводами. Незважаючи на те, що основна частина мідярень, у досліджуваний період, перебувала на стадії мануфактури, вони відіграли значну роль у постачанні винокурній і цукровій промисловості обладнання. Також, функціонувала певна кількість машинобудівних заводів та майстерень, котрі, виробляючи удосконалені знаряддя, механізми і машини, сприяли технічній перебудові промисловості та сільського господарства. 1861 року в українських губерніях Російської імперії було приблизно 20 машинобудівних заводів, які виробили продукції на 1231 тис. крб.; майже 88% суми виготовленої продукції припадало на заводи Київської, Волинської, Катеринославської і Херсонської губерній [33, с. 43].

У той час транспортне сполучення Наддніпрянщини було примітивним, оскільки основну роль відігравало перевезення суходелом, з використанням гужового транспорту. Поступово

розпочинається дуже повільний розвиток річкового транспорту: на Дніпрі з'являється перший пароплав (1823 р.), створюється Дніпровська судноплавна компанія (1838 р.), помалу збільшується кількість пароплавів у Дніпровському басейні (у 1852 р. вже налічувалося 7 пароплавів). Для підтримки каботажного флоту на Чорному та Азовському морях Херсонську верф було віддано купцям (1830 р.) [127, с. 122–134.]. У тому ж році Микола І підписав указ про привілеї вітчизняних суден у каботажному плаванні. Для пасажирських і вантажних перевезень на Чорному та Азовському морях у 1827–1855 рр. на суднобудівних верфях було побудовано: 16 пароплавів – у Миколаєві, 1 – в Одесі, 1 у Київській губернії (м. Мошни), 1 – на Луганському ливарному заводі. Також, у ці роки було придбано 28 англійських суден [60, с. 108–115]. Розбудові парового суднобудування в Україні сприяли економіко-географічні фактори, а саме: вигідне географічне розташування регіону з наявними портами Чорного та Азовського морів, значні родовища кам'яного вугілля, залізної руди, зростання питомої ваги української продукції у зовнішній торгівлі Російської імперії [124, с. 29]. У дореформене десятиріччя ще було складено ряд проектів будівництва залізниць в Наддніпрянській Україні, проте Кримська війна завадила їхній реалізації.

Також на території українських губерній Російської імперії розвивалася військова промисловість. Функціонували такі військові підприємства, як завод «Арсенал» у Києві, що випускав зброю, Шосткінський пороховий завод, Луганський чавуноливарний завод, канатний і суднобудівний заводи в Миколаєві [44, с. 21].

Таким чином, протягом першої половини ХІХ ст. в українському регіоні Російської імперії відбувається неухильний промисловий розвиток, зростає кількість підприємств і обсяги виробництва окремих галузей. Промисловість, що характеризується багатогалузевістю, розвивається спочатку переважно у межах вотчинно-поміщицьких, а пізніше – за рахунок капіталістичних підприємств. Стрімко розвиваються окремі сфери переробної галузі та важкої індустрії. Все це сприяє інтенсифікації торгівлі та розвитку товарно-грошових ринкових відносин. Ці процеси зумовлюють руйнування господарської замкнутості окремих районів і виокремлення спеціалізованих сільськогосподарських і промислових регіонів. Зміцнюються економічні зв'язки між господарськими регіонами та інтенсивно розвиваються міста, як центри промисловості й торгівлі. Товарно-

грошове ринкове господарство руйнує основи феодально-кріпосницької системи та призводить до структурних змін у складі населення України.

1.4. Становлення промислового підприємництва в Україні у першій половині ХІХ ст. Протекціонізм як чинник розвитку підприємницької діяльності

Підприємницька діяльність як тип багатоаспектної економічної діяльності відома з давніх часів, але спроби її теоретичного осмислення сягають середньовічної Європи та відбуваються у межах функціонування економічної школи меркантилізму. У науковий обіг поняття «підприємництво» ввів англійський економіст і банкір Річард Кантіллон (Кантільйон) у ХVІІІ ст. Характерною рисою підприємництва він уважав ризик і можливість поєднувати прагнення до привласнення доходу й імовірні втрати. Засновник класичної школи політекономії – англійський економіст А. Сміт, розглядав підприємця як особу, котра є власником капіталу й здійснює капіталовкладення з метою отримання прибутку. Представники історичної школи (В. Рошер, Б. Гільдебрант) характеризували підприємця як особу, що управляє капіталом і зайнята продуктивною працею.

На початку ХІХ ст. в економіці Російської імперії, до складу якої на той час входила Наддніпрянщина, починає формуватися підприємницький сектор, який був представлений здебільшого поміщицькими мануфактурами, поодиноким великомасштабним фабрично-заводським виробництвом, діяльністю «торгуючих селян» і гільдійського купецтва. Розвивається виробниче, комерційне (посередницьке) й фінансове підприємництво, проте, у першій половині ХІХ ст. кріпацтво та самодержавство гальмували розвиток вільного підприємництва. Лише окремим представникам козаків, селян і колоністів вдавалося, пробитися до лав вільних підприємців. Вони ставали власниками переважно дрібних та середніх підприємств. Потужним прошарком підприємництва були купці, які мали посвідчення на підприємницьку діяльність. Посвідчень першої гільдії та першого і другого класу другої гільдії, що стосувалися великих

торгових і промислових закладів, в українських губерніях Російської імперії нараховувалося 4222, або 17,8 % від їхнього загального числа в Європейській Росії. Посвідчень третього–п'ятого класів власникам середніх і дрібних підприємств було видано 13812, або 22,8 % [80, с. 75–80]. В цілому по всьому гільдійському підприємництву найбільш активним у підприємницькій діяльності ставало купецтво південних губерній України (видано 5249 посвідчень) та Правобережжя (видано 4761 посвідчення). Проте, це не означає, що саме така кількість осіб займалася підприємницькою діяльністю, тому що один купець міг мати кілька посвідчень.

Помітне зростання чисельності великих підприємців-репрезентантів української національної буржуазії відбувається з першої половини ХІХ ст. і значно активізується у пореформений період, чому сприяли об'єктивні процеси розвитку ринкових відносин і заходи митно-торговельного та так званого «внутрішнього» протекціонізму з боку імперського уряду. Хоча, необхідно відзначити певну «еволюцію» протекціонізму: протягом першої половини ХІХ ст. урядовий протекціонізм еволюціонував від фрітрейдерства та митно-промислового протекціонізму (протягом першого двадцятиріччя) до системи протекціоністських заходів (за часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії Є.Ф. Канкріна). Початок ХІХ ст. ознаменувався значним впливом з 1806 року на імперську економічну політику М.М. Сперанського, який не бачив на той час перспектив розвитку промисловості через низьку платоспроможність населення й, відповідно, нерозвиненість внутрішнього ринку. Розроблений ним 1810 р. «План фінансів» [136, с. 35–99] мав фіскальні цілі. Заходи щодо купецтва були спрямовані на стимулювання дрібної торгівлі й ремесел через звільнення їх від податків задля зростання добробуту значної чисельності населення. Проте податковий тягар на купців першої гільдії було посилено, оскільки, на думку М.М. Сперанського, їхні доходи мали спекулятивний характер і викликали заздрість інших станів. Сперанський розглядав зовнішню торгівлю як джерело значних надходжень до державної казни, і сприяв стимулюванню до зовнішньої торгівлі купців першої та другої гільдій, але їхні права щодо зовнішньої торгівлі на той час законодавчо не були чітко закріплені, що призвело до зменшення чисельності купців першої гільдії та скорочення надходжень до бюджету.

Є.Ф. Канкрін розглядав підприємницьку діяльність як джерело прогресивного розвитку та застосовував різноманітні методи (митні,

податкові та грошово-кредитні) державного регулювання задля стимулювання діяльності купців-підприємців. Визначимо основні з цих заходів. По-перше, удосконалена, за часи Канкріна, система оподаткування виконувала не лише фіскальні, а й економічні функції – сприяла розвитку виробництва через податкові пільги сільськогосподарському виробництву та текстильним підприємствам, забезпечуючи їх сировиною, а також через регулювання товарообміну. По-друге, було змінено пряме оподаткування купецтва, а саме: було встановлено фіксований податок на капітал купців першої гільдії; гільдійський збір поширювався на селян і міщан, які здійснювали торговельні операції; було визначено відповідність між належністю купців до певної гільдії, їхніми правами та розміром податку. Лише купці першої гільдії могли здійснювати зовнішню торгівлю та займатися банківською справою, відкривати заводи й фабрики (окрім винокурених), долучатися до міського управління. По-третє, було конкретизовано поняття «сімейний капітал», поновлено звання спадкового почесного громадянина, що сприяло нагромадженню та укрупненню капіталів. Концентрації капіталів також сприяло прийняття «Правил про товариства або компанії на акціях» (1836 р.), що регламентували заснування та діяльність акціонерних підприємств в Російській імперії (вони діяли до 1917 р.). По-четверте, було введено т.з. «питний відкуп» – непрямий податок, що давав значні надходження до казни. По-шосте, митний протекціонізм відносно продукції легкої промисловості, високе ввізне мито на предмети розкоші. І наостанок, характеризуючи заходи, що стимулювали розвиток підприємницької діяльності за більше ніж 20-річний період перебування на посаді Є.Ф. Канкріна, деякі відзначимо, що відсутність системи державного кредитування приватного підприємництва та курс на стабілізацію імперської грошової системи, призвело до розширення банківської діяльності купецтва (фінансового підприємництва) та розвитку ринкової інфраструктури.

Таким чином, промислово-торговельна буржуазія користувалася правовою та фінансовою підтримкою з боку імперського уряду, що в умовах нестачі внутрішнього торговельного й промислового капіталу стимулювало до підприємницької діяльності. Проте державний патерналізм виступив чинником посилення економічної та політичної залежності великих підприємців від уряду. Колосальні фінансові кошти, які виділялися на підтримку окремих підприємців, з одного боку, надавали їм монополні права та перешкоджали розвитку

ефективного внутрішньо-конкурентного середовища, а з іншого – зумовлювали потрапляння промислово-торговельного класу у своєрідну фінансову пастку, яка унеможливлювала відмову від державної підтримки без істотних економічних втрат для приватного сектору та формувала лояльність до економічної політики уряду з боку підприємців [15, с. 49].

Узагальнимо інструменти протекціоністського спрямування. Значну підтримку розвитку підприємництва уряд здійснив завдяки розробці відповідного промислового та торговельного законодавства, в першу чергу – положенню про гільдійський розподіл купецтва (Грамота на права та вигоди містам Російської імперії, 1785 р.; Про влаштування гільдій, 1824 р.), відповідно до даних законодавчих актів все купецтво поділялося на три гільдії. Приналежність купців-підприємців до певної гільдії визначалася обсягом заявленого капіталу та гарантувала їм відповідний набір промислових і торговельних прав. Наприклад, купці I гільдії мали найбільше прав щодо здійснення торговельно-промислової діяльності: займатися внутрішньою та зовнішньою оптовою торгівлею; мати власні кораблі та здійснювати як міжнародні, так і внутрішні перевезення; створювати складські господарства та страхові контори; організовувати цехові ремесла та фабрично-заводські виробництва у всіх сферах господарської діяльності, крім винокуріння; здійснювати як внутрішні, так і зовнішні грошові перекази; брати участь у виконанні державних замовлень. Представники II гільдії мали такі ж права, що й попередньої, лише з певними обмеженнями, зокрема, вони могли здійснювати зовнішню оптову та роздрібну торгівлю лише за умови лімітованого обсягу річного зовнішньоторговельного обороту (не більше 90 тис. руб.) та вартості імпортованого товару за одну поставку (не вищої за 15 тис. руб.); створювати фабрично-заводські підприємства, утримувати готельні комплекси та інші об'єкти сфери обслуговування, крім страхових контор і банкірських домів; здійснювати вільну торгівлю з Царством Польським, але тільки товарами вітчизняного виробництва. Щодо купців III гільдії, то їм дозволялося здійснювати лише роздрібну та дрібно-роздрібну торгівлю на місцях; надавати послуги з вантажного перевезення тільки внутрішніми шляхами транспортного сполучення; утримувати дрібні підприємства (магазин, трактир, питний дім та портерна лавка); створювати фабрично-заводські та цехові ремесла з кількістю

працівників не більш як 32 особи; укладати торговельні договори на суму не більше ніж 6 тис. руб. [75, с. 100–105].

Для дослідження торговельно-промислової підприємницької діяльності важливим є розуміння урядових заходів і в оподаткуванні. Після 1812 року уряд запропонував патентну систему оподаткування торгівлі й промисловості, а до реформування оподаткування промисловості (1824 р.) всі зміни в системі торгово-промислового оподаткування зводилися до таких напрямів: розширення чисельності суб'єктів оподаткування через оподаткування підприємців, які не належали до купецького стану; збільшення відсоткових зборів з капіталу; підвищення нижньої межі для купецьких капіталів всіх гільдій. Не зважаючи на це, у 30-х рр. XIX ст. в середньому щорічно до гільдій записувалося до 200 селян; у 40-х рр. у руках купців було зосереджено 50% міських підприємств, у 60-х рр. – 72% [80, с. 75].

Законодавство Російської імперії першої половини XIX ст. надало ряд привілеїв промислово-торговельним підприємцям. Так, купці, які здійснювали зовнішню оптову торгівлю, ушановувалися почесним званням «негоціанта»; іменувалися банкірами, якщо проводили зовнішні банківські операції; їм було дозволено приїжджати до імператорського двору на кареті, носити шпагу та губернські мундири; було відкрито особливу «Бархатну книгу» для увіковічення знатних купецьких родів; купців християнського віросповідання винагороджували орденами та медалями за заслуги перед державою. Крім того, купці-підприємці звільнялися від сплати подушного податку, рекрутських повинностей, від тілесних покарань [75, с. 51]. Проте, необхідно відзначити вибірковий підхід імперського уряду щодо надання певних привілеїв окремим підприємцям: якщо за дворянами та поміщиками правова база зберігає особливі умови здійснення підприємництва, то для найбільш чисельних соціальних груп (кріпосне селянство, міщани, купці III гільдії) встановлює ряд обмежень щодо здійснення окремих видів промислової та торговельної діяльності. Крім того, почесні та привілеї, які надавалися гільдійському купецтву, ставали підґрунтям порушень, фальсифікацій та корупційних схем.

Отже, урядові протекціоністські заходи були дієвим чинником стимулювання підприємницької ініціативи, але значну роль відіграли підприємницькі зусилля різних верств населення, котрі були покликані до життя перш за все об'єктивними умовами суспільного розвитку. Як вже було відзначено у п. 1.2 цього посібника, початок

XIX ст. в Наддніпрянщині поряд із традиційною аграрною сферою та кустарними промислами розвивається промислове виробництво, а паралельно з поміщицьким та казенним підприємництвом розвиваються форми ринкового підприємництва, основані на приватній власності та вільнонайманій праці. Такі славетні родини українських підприємців, як Тарновські, Терещенки, Яхненки, Симиренки та ін. спрямовували свою приватну ініціативу у різні сфери суспільного життя.

Попри зростання багатьох галузей господарства Наддніпрянщини у першій половині XIX ст., саме активний розвиток цукрової промисловості забезпечив промисловий переворот на українських землях. На початку XIX ст. цукроваріння розвивалося у поміщицьких маєтках відомих магнатів – Сангушків, Потоцьких, Браницьких, Бобринських, але воно було малоприбутковим і технічно відсталим. На початку 1830-х років граф О.О. Бобринський (1800–1868) збудував цукроварню в с. Михайлівському (Черкаського повіту Київської губернії), де застосував тогочасні передові технології та устаткування та незабаром розширив своє виробництво до значних розмірів. За 10 років Бобринський збудував 4 цукрових заводи: Смілянський цукрово-рафінадний (1838 р.), Балакліївський цукровий завод (1845 р.), Грушевський цукровий завод (1845 р.), Капітанівський цукровий завод (1846 р.). Граф Бобринський сприяв підготовці фахівців із цукроваріння, а на всіх його виробництвах працювали вихованці технологічного інституту. Саме граф Бобринський став засновником цукрової промисловості в Україні та саме його зусиллями Київ було б проголошено «цукровою столицею світу», а Російська імперія увійшла до числа найбільших виробників цукру.

У 1830–1840-х роках купці почали активно інвестувати свої капітали в промислове підприємництво. Зокрема, на 1840-ві роки припадає розквіт фірми братів Яхненків та їхнього зятя Федора Симиренка, які збудували перший паровий цукрово-рафінадний завод (1843), що був обладнаний з використанням французьких технологій цукрового виробництва (їхня діяльність, а також підприємництво династій Терещенків і Харитоненків згадувалося у п. 1.3 цього посібника).

Розвиток приватного та поміщицького підприємництва призводить до зростання товарності виробництва й розвитку внутрішнього ринку. Ці процеси були зумовлені поглибленням суспільного поділу праці, інтенсифікацією розвитку промислового та

сільськогосподарського виробництва та їх комерціалізацією, розшаруванням селянства, розширенням застосування найманої праці тощо. Тобто, ще до скасування кріпосного права в Наддніпрянській Україні було сформовано підприємницький сектор, який працював на ринок. Протягом досліджуваного періоду українське підприємництво функціонує в основному у виробничій і комерційній (посередницькій) сферах і розвивається у двох напрямках: 1) великомасштабне фабрично-заводське виробництво; 2) дрібне мануфактурне виробництво. Велике фабрично-заводське підприємництво було ініційовано імперським урядом та зосереджено в руках промислово-торговельної буржуазії. Дрібне мануфактурне виробництво було сконцентровано в руках ремісників і сільськогосподарських виробників. Підприємницька діяльність здійснювалася в різноманітних організаційних формах і характеризувалася диверсифікацією видів діяльності. Перша половина XIX ст. дає нам приклади заснування колективних приватних підприємств акціонерного типу у великих промислово-торговельних центрах.

1.5. Трансформація фінансових відносин. Фінансово-кредитна система в українських губерніях Російської імперії

На початку XIX ст. фінансова система Російської імперії перебуває у кризовому стані, що відображається у наявності значного державного боргу, хронічному дефіциті державного бюджету, розбалансованому грошовому обігу та неефективно організованому фінансовому управлінні. Серйозною хронічною імперською проблемою також залишаються значні зловживання чиновниками та безконтрольність витрат бюджетних коштів. Структура бюджетних витрат потребувала оптимізації, оскільки значна частина бюджету витрачалася на утримання армії та флоту (у середньому становили 30–40%) та царського двору (10%). Державний кошторис затверджувався імператорами таємно аж до фінансової реформи 1862 року, а структура державного бюджету не зазнала суттєвих змін порівняно з XVIII ст. Бюджетні статті доходів в основному поповнювалися за рахунок податків із закріпачених селян (подушна подать, оброчний та

«питний» збори, «соляний» дохід), а місцеві збори чітко не фіксувалися й не обмежувалися. Імперська податкова політика в українських губерніях мала певні відмінності від оподаткування в російських етнічних губерніях (наявність особливих груп населення – військових обивателів і козацтва у лівобережних губерніях, у правобережних губерніях мали місце залишки польської фіскальної системи та особливості в оподаткуванні єврейських містечок, значна кількість податкових пільг на території Південної України) [102, с. 505–507].

Постійні війни поглиблювали фінансові проблеми, а значні бюджетні зловживання, які суттєво зростали під час війн, ще більше погіршували фінансову ситуацію. В цілому імперська фінансова політика перших десятиліть XIX ст. вступала в протиріччя з потребами економічного розвитку країни. Слабкість і нестабільність фінансової системи неминуче впливали на розбалансування грошового обігу: знецінювання грошей зумовлювало паперово-грошову емісію, це призводило до інфляції і ще більшого знецінювання асигнацій. Грошова система потребувала реформування, яке було реалізовано за часи перебування на посаді міністра фінансів Є.Ф. Канкріна.

Є.Ф. Канкрін значні зусилля прикладав до упорядкування грошового обігу та розв'язання проблеми «зайвих грошей», які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. За ініціативи Є.Ф. Канкріна вводилися паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети [109]. Відповідно, в грошовому обігу одночасно перебували паперові і металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля по відношенню до асигнацій. «Простонародний лаж» (паралельний обіг срібних і паперових грошей) виник ще внаслідок маніфесту від 9 квітня 1812 р. «Про введення одноманітного обігу державних банківських асигнацій». У трактуванні М.М. Сперанського, термін «лаж» використовувався як готівковий, так і борговий. При придбанні товарів за готівку лаж означав «ті відсотки, яким при платежі за товар сріблом, підвищують ціну срібла проти розмірної його ціни; а при платежі асигнаціями – це ті відсотки, котрі знижуються з ціни товару на асигнації» [110]. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього по імперії в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим

рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні.

З 1827 р. дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістьдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль. Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), запропоноване Є.Ф. Канкріним для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. М.П. Кашкаров – член наукового комітету міністерства фінансів (1895 р.), автор наукових праць з проблем грошового обігу – наводить дані про надходження монет до державної казни: з 1811 р. по 1829 р. надходило в середньому по 6 млн. асигнацій щорічно, причому надходження були нерівномірними; з 1829 р. по 1832 р. надходження асигнаціями складали 13,8 млн. щорічно; з 1833 р. надходження монет збільшується (дані представлені в таблиці 3).

Таблиця 3.

Обсяги надходження до казни в монетах [73, С. 21].

Роки	Надходження до казни в монетах (млн. руб. Асигнаціями)		
	Всього	Податей	Мито
1832	12,6	2,2	1,5
1833	23,9	5,8	5,4
1834	25,8	7,3	8,2
1835	38,5	14,8	9,8
1836	38,0	17,3	11,5
1837	43,9	20,1	14,5
1838	58,2	22,2	18,0
1839	96,3	28,6	33,0

Збільшення кількості срібних монет в обігу зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розраховуватися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток

за депозитами в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала проценти за кредитами і суттєво збільшувала державні запаси срібла без суттєвих зусиль, проте необхідність реформування грошового обігу була очевидною. Проте необхідно зазначити, що Є.Ф. Канкрін в усіх своїх теоретичних працях зазначав негативні наслідки використання асигнацій, оскільки вважав, що асигнації через відсутність фіксованого курсу призводять до коливання цін, зникнення монет з обігу, а також їх легко випускати для покриття дефіцитів бюджету [125, с. 197].

У наукових дослідженнях щодо грошової реформи 1839–1843 рр., яку часто називають «грошовою реформою Є.Ф. Канкріна», можна виділити два основні підходи. Прихильники першого підходу вважали, що грошова реформа стала найважливішим фінансовим програмним заходом Є.Ф. Канкріна після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі; вінцем його кар'єри. Прихильники другого підходу вважали, що Канкрін був основним опонентом реформи грошового обігу, оскільки вважав, що існуюча система не мала суттєвих недоліків, і, відповідно, не потребувала кардинального реформування. Втім, і перші і другі визнають, що вона була проведена послідовно, обережно і з мінімальними затратами [98; 102; 110]. Аналіз вказаних джерел дає можливість зробити висновок, що Є.Ф. Канкрін доклад значних зусиль для успішної підготовки і проведення грошової реформи. Його базові теоретичні погляди були покладені в основу грошової реформи, хоча з певними доповненнями і змінами, котрі виникли в процесі обговорення реформування системи грошового обігу. А з позицій дослідження трансформації фінансової системи, розвиток якої пов'язаний з розвитком державного господарства, грошова реформа цікавить нас як засіб стабілізації фінансової системи держави.

Логічним продовженням стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. «Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами», згідно якого державні кредитні білети призначалися для: обміну асигнацій та депозитних білетів; видачі, за внесені в Експедицію, у вигляді вкладів золоту й срібну монети й злитки. Для обміну при Експедиції державних

кредитних білетів, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, результатом якої було встановлення срібного монOMETALІЗМУ, що відповідало тогочасним загальносвітовим стандартам грошового обігу. Однак, процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів за банківськими платежами, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р. Таким чином, грошова реформа призвела до певної стабілізації не лише грошової одиниці, а й уніфікації грошового обігу [110].

У першій половині XIX ст. грошово-кредитні установи перебували на докапіталістичному рівні розвитку. У той період функціонували такі казенні фінансово-кредитні установи: Прикази Громадської Опіки (з 1775 р.), Державний комерційний банк (створено 1817 року на базі Державного асигнаційного банку (цей банк функціонував протягом 1786–1817 рр.)), Державний позиковий банк (роки функціонування – 1786–1860 рр.), облікові контори Асигнаційного банку (з 1806 р.), ощадні каси. Функціонуючі грошово-кредитні установи були власністю держави, надавали підтримку дворянам та їхнім феодальним формам землеволодіння, також кредитні кошти використовувалися для непередбачуваних витрат казни. Проте, господарське життя змінюється, в економіці починають простежуватися нові тенденції, й фінансова система неминуче розвивається й модифікується. Розвиток комерційного кредитування потребує розвитку фінансової інфраструктури держави на рівні банківських і небанківських фінансових установ, значних капіталів та підвищення ефективності функціонування фінансово-кредитної системи.

Державний асигнаційний банк не задовольняв потреби економіки в фінансовій підтримці, значна кількість купців не мала доступу до кредитування, іпотечне кредитування й страхування були на низькому рівні. Кошти, виділені Державному асигнаційному банку не вирішили проблеми й було прийнято рішення про його реорганізацію та створення Державного комерційного банку зі статутним капіталом 30 млн. руб. Й ради державних кредитних установ. Ця міжвідомча рада повинна була координувати та контролювати діяльність кредитних установ. Рада складалася з членів уряду та виборних

представників від дворянства та купецтва (по 6 осіб). Згідно Статуту Державний комерційний банк здійснював такі операції: облік векселів, видача позичок під заставу товарів, залучення вкладів для зберігання, залучення вкладів для переказів по поточним рахункам.

В українських губерніях Наддніпрянської України філій Державного Комерційного банку були відкриті в Одесі (1819 р.), Києві (1838 р.), Харкові (1843 р.) та Полтаві (1852 р.). Одеська Контора (основний капітал 3 млн. руб.), з урахуванням специфіки краю, отримала право здійснювати валютні операції. Київська контора Державного Комерційного банку, яка почала працювати 1840 року мала певні структурні й функціональні особливості, а саме: до складу її директорату ввійшли 2 представники від уряду, 3 – від поміщиків, 2 – від купецтва; окрім статутних функцій, Київська контора виступала посередником між місцевими землевласниками та установами іпотечного кредитування та здійснювала діловодство по кредитах поміщиків. В цілому, мережа Контор Державного Комерційного банку розвивалася дуже повільно (всього було 12 контор) через недостатні темпи економічного розвитку та низьку купівельну спроможність населення, що стримувала оборот грошових засобів.

Захист інтересів дворянства, згідно Положення 1824 року, відбувався через зниження кредитної ставки з 6 % до 4 %, законодавче подовження термінів кредитування (з 5 років до 8 років, з 8 років до 12 років, з 12 – до 15 років, з 24 – до 28 або до 33 років) та створення сприятливих умов для безперешкодного перезакладання майна тощо. Також необхідно відзначити, що протягом першої половини XIX ст. кредитне законодавство створювало сприятливі умови для кредитування поміщиків.

Облікові контори Асигнаційного банку, які функціонували в Одесі, Таганрозі та Феодосії, не лише провадили облік векселів, а й здійснювали кредитування виключно під товари національного товаровиробника за встановленою номенклатурою, під 6% річних (позичковий відсоток сплачувався при отриманні позики).

Ощадні каси в XIX ст. функціонували згідно Статуту 1841 року задля заощадження коштів зі збільшенням відсотків і мали всестановий характер. Мінімальний розмір вкладу становив 50 коп., а максимальний – 300 руб. Позичковий відсоток складав 4% річних і нараховувався з першого числа наступного місяця за внеском. Перша міська ощадна каса Російської імперії почала функціонувати у Санкт-

Петербурзі (01.03.1842 р.), а 23 червні 1842 року в Одесі було створено першу ощадну касу в Наддніпрянській Україні.

Прикази Громадської Опіки функціонували в усіх українських губерніях та мали широке коло повноважень, у тому числі – й кредитування під відсотки на умовах Дворянського банку (термін кредитування – 1 рік, закладене майно знаходиться в цій губернії). Обсяги кредитування однієї особи – від 500 до 1000 руб. [110].

Таблиця 4.

Діяльність Приказів Громадської опіки за 1841–1849 рр.
(джерело [81, С.142–144]).

Роки	Власний капітал (руб.)	Надано позик (руб.)	Дохід від позик та опер. діяльності (руб.)
1841	12 542 159	6 748 648	3 026 366
1842	12 762 072	7 761 288	3 480 807
1843	12 963 930	9 355 107	3 843 212
1844	14 286 423	8 140 435	3 752 232
1845	13 698 742	10 765 622	3 939 388
1846	13 456 013	9 703 222	4 636 180
1847	13 985 575	1 026 774	4 891 989
1848	14 044 894	9 019 589	4 864 394
1849	13 481 584	10 308 721	5 070 135

Як видно з даних таблиці 4, протягом 1841–1849 рр. спостерігається незначне зростання власного капіталу Приказів (на 7%); суттєве збільшення суми наданих позик (на 52,7%); зростання загальної суми доходів від операцій, але зі зменшенням рівня їх прибутковості.

Приватне банківництво Наддніпрянщини у дореформений період було слабо розвинене через домінування імперської ідеї щодо державного кредитування. Але в цей період формувались основи розвитку дрібного кредиту у формі позикових кас при поміщицьких маєтках та сільських банках, а також у великих торговельно-промислових містах (Одесі, Києві, Харкові, Бердичеві та ін.) почали засновуватися банкірські дома, що здійснювали певний спектр банківських операцій, у тому числі й позикові, а також торгові дома, що поєднували торговельну та банківську діяльність. Значного поширення створення торгових домів набуло в м. Одесі та м. Бердичеві.

Торгові доми створювалися у двох формах: повне товариство та товариство на довірі, для проведення діяльності яких не потрібно було урядового затвердження статутів. Кредитами у торгових домах і конторах користувалися як великі торгові експортери, так і дрібні підприємці, а також землевласники, промисловці, поміщики і навіть лихварі. Лихварство було характерним явищем для українських земель XVIII – першої половини XIX ст. Воно активно розвивалось у середовищі міщан, поміщиків і козацтва через нестачу кредитних засобів або обмежень щодо їх доступності. Згідно Указу «Про заснування Державного Позикового Банку та видачі з нього грошей і про покарання за лихварство» від 13 травня 1754 р. [110] права лихварів обмежувались, проте цей вид діяльності був поширений попри намагання з боку держави його побороти. В дослідженні М.В. Орлика містяться цікаві архівні документи, що підтверджують поширення лихварства як невід'ємної частини суспільного життя Російській імперії [103, С. 161–165].

Таким чином, у першій половині XIX ст. відбувалася певна трансформація фінансових відносин Російської імперії. У перші десятиліття досліджуваного періоду фінансово-кредитна система характеризувалася значною нестабільністю, перебувала у стані, що не відповідає вимогам розвитку капіталістичних відносин. Певна інтенсифікація фінансових відносин простежується з 30-х рр. XIX ст., що відображається у розвитку фінансової інфраструктури банківського та небанківського секторів. У фінансово-кредитній системі домінували державні установи – Прикази Громадської Опіки, Державний комерційний банк, Державний позиковий банк, облікові контори Асигнаційного банку, ощадні каси. Кредитні засоби були доступні в основному дворянам та поміщикам. Поширеним залишається лихварство. Приватне банківництво знаходилося у стані становлення.

1.6. Розвиток підприємництва у промислово-торговельній сфері на теренах Наддніпрянської України

У першій половині XIX ст. активно розвивалися елементи ринкових форм господарювання, формувалися осередки виробничого, фінансового та комерційного підприємництва, розгорталася промислово-торговельна інфраструктура ринку. Оскільки комерційне підприємництво – це діяльність, пов'язана з обміном, розподілом та споживанням товарів і послуг, а змістом комерційного підприємництва є товарно-грошові та торговельно-обмінні операції, то чумакування, візникування, офеньство, прасольництво, ярмаркову торгівлю, діяльність торговельних товариств і компаній, діяльність товарних бірж доцільно розглядати не лише як важливі прояви товарообміну, а як розвиток підприємництва у промислово-торговельній сфері.

Початкові історичні відомості про чумаків відносяться до середини XVII ст. Чумаки виступали як посередники в торгівлі кримською сіллю, донською рибою, дерев'яними виробами, фруктами, овочами, горілкою, тютюном та іншими товарами, що йшли на південь з Лівобережної та Правобережної України. У XVIII ст. чумацький промисел поширюється серед частини селян Лівобережної та Слобідської України [34, С. 273–274]. З кінця XVIII – початку XIX ст. зростання вивозу пшениці за кордон через чорноморські порти зв'язало чумацький промисел з візникуванням (пшениця й сіль стали для чумаків зворотними вантажами). У чумакуванні брали участь представники різноманітних верств населення – це і дрібномаєткові поміщики, і заможні міщани, і одновірці, і державні та поміщицькі селяни, і навіть кріпаки. Для здійснення цієї діяльності потрібно було мати первинний капітал для придбання товару, обладнаний віз і як мінімум пару волів. Кріпаки, які вирішили зайнятися чумакуванням, повинні були сплатити оброк, який часто доходив до 25 і більше рублів сріблом на рік від окремої сім'ї [34, С. 273].

Кількісно найбільше було чумаків з державних селян Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. Але якщо заможні селяни займалися чумакуванням задля зміцнення й розширення свого

господарства та можливого переходу в стан купецтва, то інші селяни шукали додаткові заробітки. Дослідники відзначають, що чисельність чумаків в окремі роки доходила до кількох десятків тисяч чоловік. Значна кількість чумаків була окрім вищеназваних Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях, також у Київській та Подільській губерніях. За даними місцевої періодики, лише в Київській губернії в 50-х роках налічувалося близько 17 500 чумаків, які мали до 70 тисяч возів. Чумацький промисел в Київській та Подільській губерніях був пов'язаний з транспортуванням пшениці в чорноморські порти. Часто чумаки не обмежувалися лише посередницькими функціями, а виступали у ролі скупників товарів і займалися спекулятивними операціями, використовуючи різницю в цінах на товари (в основному на хліб) в різних губерніях. Серед чумаків посилювалася майнова диференціація – купці або заможні чумаки наймали візників солі або чумаків-пайовиків, які мали незначні суми грошей. Тобто, комерційно-посередницька діяльність чумаків зміцнювала торговельно-лихварські прояви ринкових відносин, а з іншого боку – посилювала майнову диференціацію. Чумаки-багатії диверсифікували свої капітали долучаючись до виробничого та фінансового підприємництва. Поступове збільшення обсягів виробництва вимагало розвитку виробничої інфраструктури. Побудова залізниць і розвиток пароплавства призвели до занепаду чумацького промислу. Частина чумаків перейшла до візництва й навіть втратили свою назву, їх стали називати фурщиками [33].

Однією з форм комерційного (посередницького) підприємництва можна вважати прасольський промисел, який був започаткований жителями старообрядницьких слобод Чернігівщини й низки населених пунктів Полтавської губернії й поступово трансформувався в: групи коробейників; козацькі артілі роздрібної торгівлі; гурти «хлопців» – розносників дрібних партій товару. У якості товарів для обміну виступали голки, серги, персні, гребінці, пояси, мед, віск, сало, щетина, кінський волос, гриви, хутро, тютюн, полотно тощо. Помітним явищем тогочасного економічного життя були так зване офеньство (дрібне торгашество, бродяча торгівля) та візникування (заробіток від перевезення речей, товарів, осіб).

Значущим елементом ринкової інфраструктури першої половини XIX ст. стає ярмаркова торгівля, яка безпосередньо пов'язана з комерційним підприємництвом. Ярмаркова торгівля випереджала у своєму розвитку стаціонарну, роздрібну, розвізно-розносну торгівлю

Ярмаркування було цікавим і для селян, і для поміщиків, оскільки для селяни це був прояв підприємницької активності, вони на ярмарках могли продати свій товар як дрібними партіями, так і оптом, а поміщики стимулювали ярмаркову торгівлю, котра приносила їм значні доходи (тому вони надавали селянам від свого імені свідоцтва на торгову діяльність).

Ярмарки, які традиційно мали глибоке коріння в економічній культурі регіону, стали важливим інструментом розвитку регіональної торгівлі, стимулювання ремесел, поширення інновацій та інтеграції українських земель у загальноімперський і міжнародний економічний простір.

Особливості організації ярмарок у цей період відображали специфіку економічного, соціального та культурного розвитку регіону. Вони відзначалися масштабністю, чіткою періодичністю, великою різноманітністю представлених товарів і активною участю як місцевих, так і іноземних купців. Аналіз їхньої структури, функціонування та впливу дозволяє зрозуміти механізми економічного життя українських земель того часу, а також визначити їхнє значення в загальній картині історії торгівлі XIX століття.

Організація ярмарків на українських землях першої половини XIX століття мала значний вплив на розвиток економічних відносин. Основні аспекти цього впливу можна назвати такими.

Ярмарки стимулювали регіональну торгівлю, так як вони слугували ключовими точками для обміну товарами між містами, селами та регіонами. Вони дозволяли сільському населенню реалізовувати свою продукцію (зерно, худобу, ремісничі вироби), а міському – купувати сировину чи готові товари.

Ярмарки сприяли розширенню економічних зв'язків, так як саме через них українські землі інтегрувалися у внутрішній ринок Російської імперії та європейські ринки. Тут укладалися угоди між купцями з різних регіонів, що сприяло поширенню нових економічних моделей і товарних категорій.

Під час проведення ярмарків формувалися грошові відносини, тому що ярмарки сприяли розвитку грошового обігу. Це пов'язано з тим, що замість натурального обміну все більше використовувалися гроші. Це прискорювало комерційні операції та зміцнювало ринок.

Проведення ярмарків суттєво підтримувало розвиток ремесел і промислів – ремісники та майстри могли демонструвати й продавати свої вироби, що сприяло популяризації їхніх товарів та підвищенню

доходів. Особливо популярними були ярмарки з продажу тканин, кераміки, металевих виробів тощо [33, С. 87].

Ярмарки відігравали важливу роль у формуванні соціальних зв'язків, вони об'єднували різні соціальні групи: селян, купців, дворян. Це сприяло обміну інформацією, зміцненню контактів та налагодженню співпраці.

Проведення ярмарків сприяло розвитку міської інфраструктури. У містах, де регулярно проходили ярмарки, з'являлися нові торговельні площі, склади, дороги, а це в свою чергу сприяло їхньому економічному зростанню.

Нарешті, ярмарки створювали умови для поширення нових товарів та технологій. На ярмарках представники різних регіонів знайомилися з новими продуктами, ремісничими й промисловими технологіями, що сприяло впровадженню інновацій.

Отже, ярмарки стали важливим інструментом економічної інтеграції, розвитку регіональних ринків та зміцнення торговельних зв'язків, які заклали основи для модернізації економіки українських земель у XIX столітті.

Говорячи про велике значення ярмарків у господарському житті українських земель, слід одночасно вказати на те, що їх існування було зумовлено цілим рядом причин, зв'язаних зі станом економіки тогочасної Російської імперії. Серед цих причин можна зокрема назвати такі: великі обсяги території імперії при низькій густоті населення, погані шляхи сполучення, відсутність залізниць, повільність товарообороту, слабкість розвитку постійної торгівлі, відсутність можливостей кредитування. Тому, виходячи з конкретних умов суспільно-економічного розвитку українських земель у складі імперії, ярмаркова торгівля відбивала тогочасний стан цього розвитку. Свою особливість у розвиток ярмаркової торгівлі вносив також той факт, що на українських землях станом на початок XIX століття вже склалася густа мережа шляхів, які з'єднували промислово-торгові центри, перетинаючи велику територію. Саме цими шляхами відбувалося транспортування вантажів на ярмарки і з ярмарків. Але всі ці шляхи були ґрунтовими й перебували в дуже поганому стані, їх рідко ремонтували, а тому при першій непогоді вони ставали непридатними для транспортування важких вантажів. В умовах відсутності шосейних шляхів і залізниць транспортування товарів вимагало значних додаткових витрат, що вело до підвищення цін на ці товари. Частина товарів, які продавались на ярмарках і базарах,

транспортувалась водним шляхом – по Дніпру і його притоках, а також по Дністрі. Але слабкий розвиток пароплавства, територіальна обмеженість річкової системи, недовготривалість навігації, природні перешкоди в судноплаванні (пороги на Дніпрі, підводні каміння на Дністрі, мілководдя) – все це обмежувало користування водними шляхами й не могло значною мірою розв’язати проблему перевезення товарних вантажів [33, с. 97].

В кінці XVIII – першій половині XIX ст. в імперії організовувалася велика кількість ярмарків. Значна частина їх припадала на українські землі, особливо на Лівобережжя Наддніпрянщини. Значно зросла кількість ярмарків в першій половині XIX ст. Це зумовлювалось тими соціально-економічними зрушеннями, які відбувалися в господарському розвитку українських земель. Влаштуванню нових ярмарків передувало клопотання перед царським урядом місцевих органів влади й окремих поміщиків. Домагаючись відкриття в своїх селах нових ярмарків, поміщики мали на меті як збір грошей за торгові місця, так і наближення ринку збуту до селянських господарств, що полегшувало поміщикам стягати з них грошові побори.

За даними [148] за 1817 р. та 1858 р. розподіл ярмарків, проведених в губерніях на українських землях, зображений діаграмою (див. рис. 4).

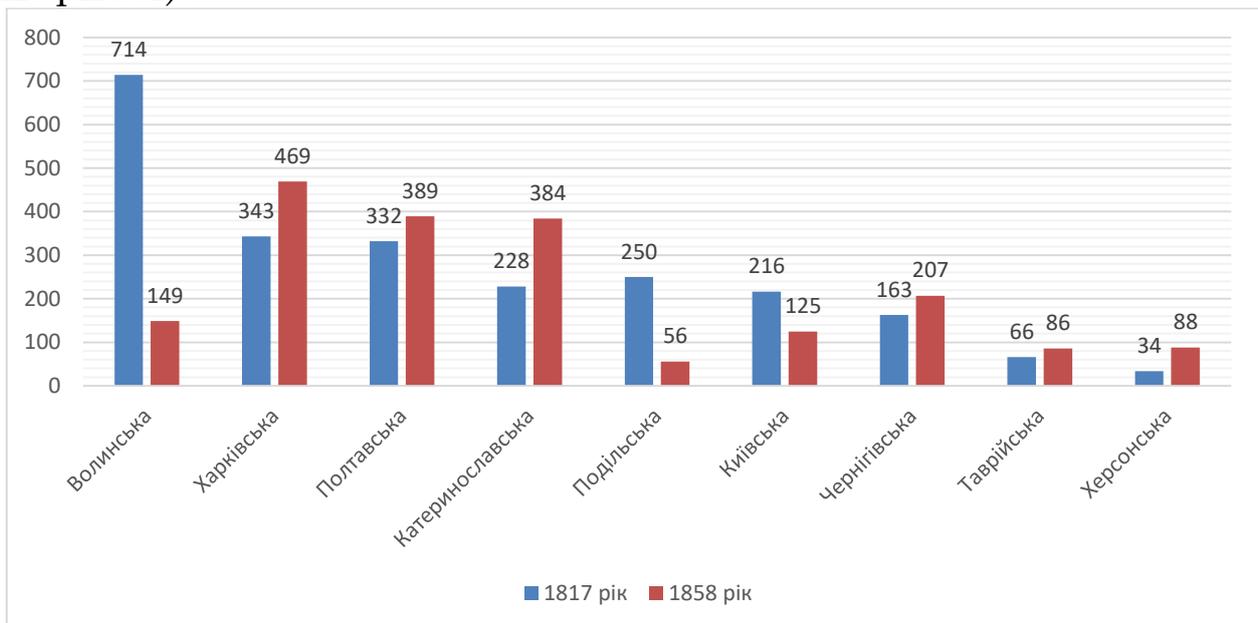

Рисунок 4. Розподіл проведених ярмарків на українських землях за губерніями (1817, 1858 рр.)

Початок ярмарків, як правило, приурочувався до того чи іншого релігійного свята, що й давало їм назву – Хрещенський,

Воздвиженський, Троїцький, Георгіївський, Петропавлівський, Іллінський, Семенівський, Покровський та інші. Тривалість ярмарків була різною – від одного-двох днів до двох тижнів. Коли ж врахувати окремі додаткові періоди ярмарків, так звані «чорні», «кінні», «краснорядські» та інші ярмарки, то тривалість великих ярмарків становила до місяця і навіть більше. Дні ярмарків в тому чи іншому населеному пункті визначались так, щоб вони не збігалися з строками ярмарків в близьких селах чи містах. Неодночасність великих ярмарків давала можливість купцям послідовно перевозити свої непродані товари з одного ярмарку на інший. Ярмарки відбувалися в усі пори року – взимку, навесні, влітку й восени. В зв'язку з відсутністю удосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводилися в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування ними вантажів [33, с. 105].

На розмір торгових оборотів того чи іншого ярмарку дуже впливало й те, якою мірою під час ярмарку були зайняті польовими роботами селяни. Особливо це було помітно на товарообороті сільських і містечкових ярмарків. Крім того, розгортання ярмаркової торгівлі залежало від територіального розміщення населеного пункту, в якому відбувалися ярмарки, наявності шляхів сполучення, віддаленості від інших ярмаркових місць тощо. Започаткування та проведення ярмарків зумовлювалося такими причинами: зручним вибором часу для них, коли найбільш потрібні товари; місцем розташування, вигідним в торговому відношенні; віддаленістю від інших міст, в яких ярмарки мають більший розвиток.

Торгові обороти окремих ярмарків були різними: від кількох сотень до кількох мільйонів карбованців. Незважаючи на те, що міські ярмарки значно поступались своєю кількістю містечковим і сільським ярмаркам, на них припадала основна частина торгового обороту. Серед міських ярмарків виділялися своїми мільйонними оборотами ярмарки в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кременчуці, Ніжині, Кролевіці, Стародубі, Києві, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі. Незначна порівняно питома вага сільських і містечкових ярмарків у загальному ярмарковому торговому обороті аж ніяк не знижує їхнього господарського значення, їхньої ролі в розвитку товарного виробництва. Якраз сільські й містечкові ярмарки, маючи тісний зв'язок з великими міськими, були тією торговою ланкою, яка, з одного боку, постачала широкі маси сільського населення промисловими

товарами й, з другого, – зосереджувала й направляла на великі ярмарки сільськогосподарську продукцію та вироби селянських промислів. Розподіл проданих товарів за їхньою загальною вартістю у 1817 р. між ярмарками, що проводилися на українських землях, зображений на рис. 5 [33, с. 109].

Протягом першої половини XIX ст. разом з розширенням ярмаркової торгівлі розширюється й асортимент її товарів. Це було пов'язане з економічним розвитком імперії, в тому числі й українських земель, зокрема з розвитком багатогалузевої промисловості. Особливо було помітно розширення асортименту товарів на міських ярмарках. На містечковій й сільській ярмарках стали також привозити більше промислових товарів, причому ці товари були різноманітними. Втім, протягом першої половини XIX ст. на ярмарках у містечках і селах серед товарів переважали сільськогосподарські.

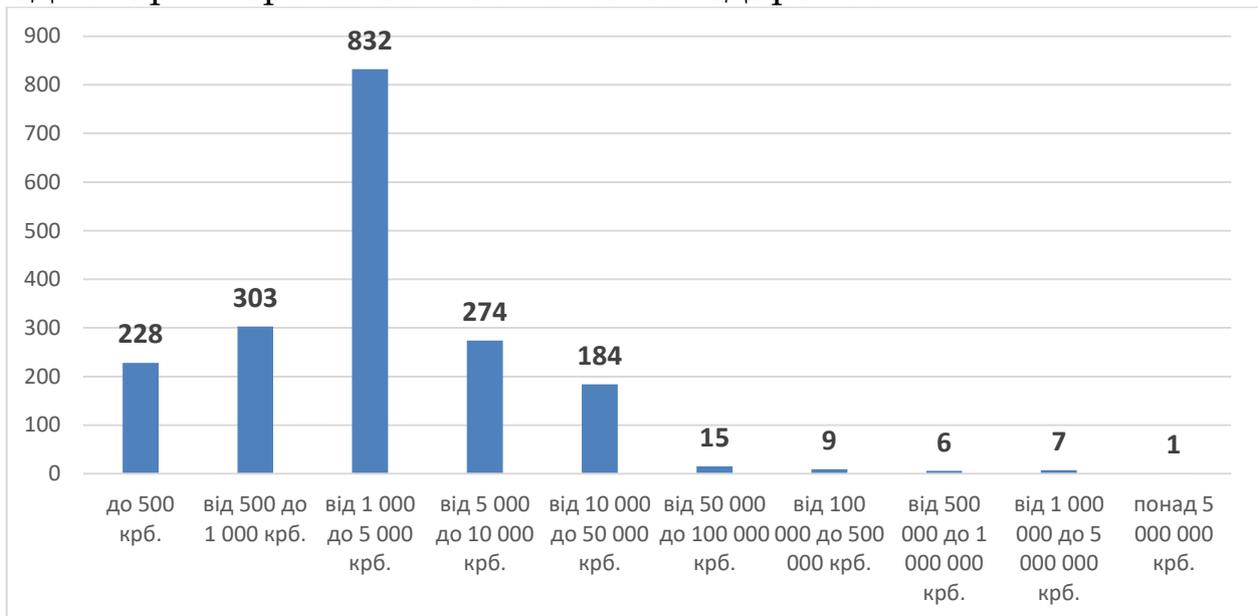

Рисунок 5. Розподіл вартості проданих товарів за ярмарками на українських землях (1817 р.)

Дрібні міські, містечковій й сільській ярмарки обслуговували порівняно невелику територію – переважно навколишні населені пункти. Торгівля тут велася в більшості місцевими товарами вроздріб. На цих ярмарках брали участь широкі маси місцевого населення. Постійною фігурою на дрібних ярмарках був торговець-скупник. Що ж до великих міських ярмарків, то вони обслуговували не лише цілі господарсько-адміністративні частини України, а й були важливими пунктами загальноімперського обміну. На цих ярмарках була дуже поширена оптова торгівля, в якій головну роль відігравали купці й поміщики. На великі міські ярмарки привозились товари майже з усіх

українських губерній, багатьох центральних губерній Росії, з Білорусії, Царства Польського, Прибалтики та інших місць Російської держави. Чимало привозилось товарів також із-за кордону.

В першій половині XIX ст. на українських ярмарках значно зріс привіз як місцевих товарів, так і товарів з центральних губерній імперії. Розширилася мережа пунктів, які постачали ці ярмарки товарами. З губерній Лівобережної і Правобережної України на ярмарки у великій кількості вивозились вовна, сукно, шерстяні тканини, сирі шкіри, смушки, полотно, різний посуд, папір, цукор, мед, віск, сухі фрукти тощо. Чимало було в продажу місцевої великої рогатої худоби і коней. Частково вивозився на ярмарки хліб, прядиво й тютюн. Проте продаж цих товарів відбувався переважно поза ярмарками – на базарах і безпосередньо в поміщицьких маєтках та селянських господарствах. Небагато вивозилось на ярмарки й сала, бо велика частина його безпосередньо йшла через морські порти й сухопутні митниці за кордон. З Південної України багато поступало на ярмарки вовни й сирих шкір, а також приганялись великі гурти коней і рогатої худоби. Українські ярмарки були відомі продажем так званого прасольського товару (щетина, сирі шкіри, пух, пір'я, кінські гриви, хвости тощо), які невеликими частинами вимінювали у селян на промислові товари «коробейники» [33, с. 111].

Велику роль у тогочасній торгівлі відігравало місто Харків зі своїми чотирма загальновідомими ярмарками: Хрещенським, Троїцьким, Успенським і Покровським. Розвитку ярмаркової торгівлі в Харкові сприяло зокрема те, що через нього проходили торгові шляхи, які з'єднували центральні, західні, північно-західні й південні губернії країни. Початок харківських ярмарків офіційно визначався в такі числа: Хрещенський з 6 січня, Троїцький з 1 червня, Успенський з 15 серпня і Покровський з 8 жовтня. Кожний з цих ярмарків діяв і як кінний, і як краснорядський. Маючи загальноімперське значення, харківські ярмарки зосереджували велику кількість різноманітних товарів, причому ця кількість неухильно зростала. Протягом 1843–1854 рр. середньорічний привіз та продаж товарів на харківських ярмарках становив суми, величини яких позначені на рис. 6 [33, с. 114].

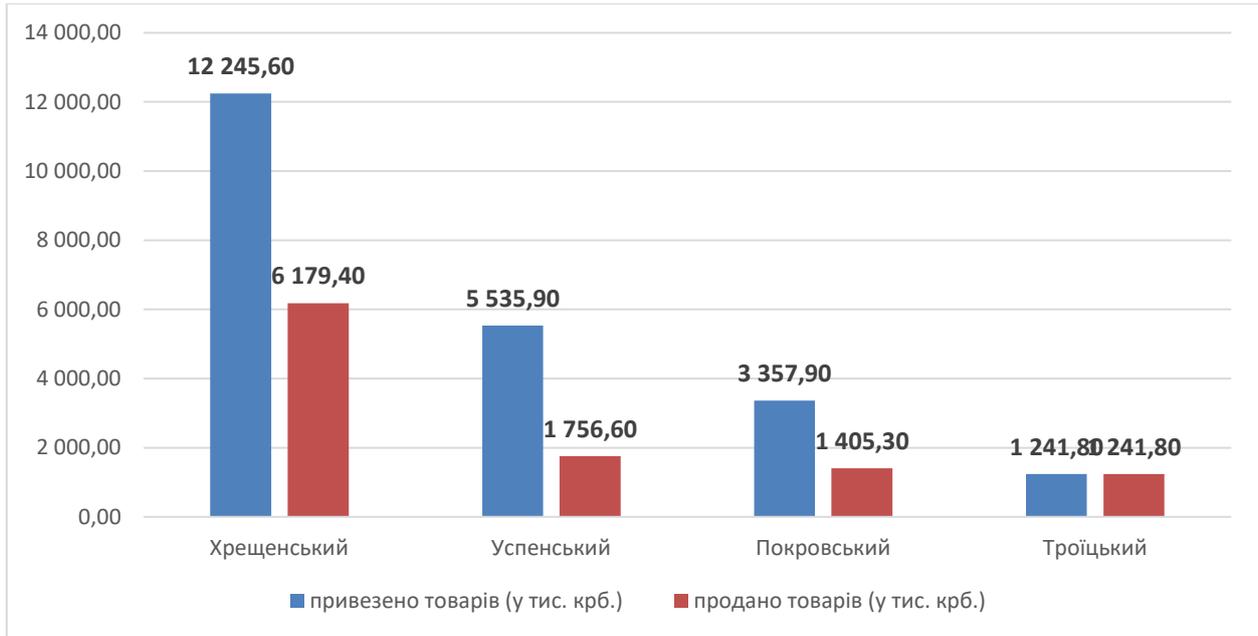

Рисунок 6. Середньорічна загальна вартість привезених та проданих товарів на харківських ярмарках (1843-1854 рр.)

Найбільшим ярмарком на українських землях після 1852 року став Іллінський ярмарок (після перенесення його з м. Ромни до Полтави). Він був тісно зв'язаний зі всією мережею ярмаркової торгівлі України в цілому й Лівобережної України зокрема – особливо протягом періоду з березня до серпня, коли цей ярмарок робив значний вплив на товарооборот 1100 великих і малих ярмарків Полтавщини. На міських, містечкових і сільських ярмарках закупувалися для продажу на Іллінському ярмарку сільськогосподарські продукти, а також продавалися товари, одержані з Іллінського ярмарку. Протягом 30 років вартість привезених на ярмарок товарів зроста майже в 2,5 рази (1829 рік – 10 923 тис. крб., 1860 рік – 26 306 тис. крб.).

Значним за своїм товарооборотом був Воздвиженський ярмарок у Кролеві. Цей ярмарок існував уже в середині XVIII ст. Відбувався він майже протягом всього вересня, а привіз товарів на нього починався з другої половини серпня. Привіз товарів на Воздвиженський ярмарок, зазнаючи певних щорічних коливань, в цілому неухильно зростає. Якщо в 1845–1849 рр. в середньому на рік він становив 3 668 268 крб., то в 1850–1854 рр. – 4 807 048 крб. і в 1855–1859 рр. – 6 003 947 крб.

Серед ярмарків Правобережної України перше місце займав Хрещенський контрактний ярмарок у Києві. Він був відкритий у 1797 р. замість такого ж ярмарку в Дубно (Волинська губернія). Ярмарок збирався 15 січня і тривав до 1 лютого. Якщо було бездоріжжя, то він збирався і закінчувався на 5–7 днів пізніше. Під час

ярмарку поміщики укладали різноманітні договори-контракти на оренду чи заставу маєтків, сплачували борги й брали нові позики у приватних банкірів, вносили платежі за позику в установи, оформляли умови на наймання управляючих маєтками й промисловими підприємствами, землемірів, медиків та інших. З часом київський Хрещенський ярмарок поступово втрачав своє значення контрактного й ставав звичайним торговим ярмарком. В середньому на Контрактний ярмарок щорічно привозилось товарів на суму: у 1835–1844 рр. – 595,7 тис. крб., 1845–1854 рр. – 1 378,7 тис. крб. і в останні шість передреформених років (1855–1860 рр.) – 1 946,8 тис. крб. На Київський контрактний ярмарок банкірські контори привозили багато грошей готівкою, щоб пустити їх в оборот. Вони за високі проценти надавали й сплачували позики, давали гроші під облік векселів, платили за векселями тощо.

Крім великих ярмарків, на українських землях першої половини XIX століття організовувалися спеціалізовані ярмарки, виникнення яких зумовлювалося спеціалізацією окремих господарських районів України. Ідучи назустріч побажанням поміщиків, що займались вівчарством, і підприємців суконної промисловості, царський уряд у лютому 1825 р. видав розпорядження про влаштування шерстяних ярмарків. Троїцький ярмарок у Харкові серед шерстяних ярмарків був найбільшим. Постачання вовни на Троїцький ярмарок особливо швидко почало зростати з 30-х років XIX ст. Це було пов'язано з поширенням тонкорунного вівчарства в Україні та в суміжних з нею губерніях. Якщо в 1817 р. на цей ярмарок було привезено всього 1 500 пудів тонкорунної вовни, то в 1832–1836 рр. щорічний привіз в середньому становив 57 412 пудів, а 1837–1841 рр. – 133 157 пудів. У 1850–1854 рр. на Троїцький ярмарок було привезено 709 139 пудів вовни, що складало в рік 141 827 пудів. Від 100 тис. до 200 тис. пудів вовни поступало на цей ярмарок щорічно протягом останніх шести передреформених років [8, С. 120].

Значну вагу в торгівлі вовною, особливо тонкорунною, мав у 30–50 роках XIX ст. Петропавлівський ярмарок у Катеринославі. Він організовувався в кінці червня – на початку липня. Загальною кількістю сортів вовни Петропавлівський ярмарок поступався іншим ярмаркам. Привіз вовни тут обмежувався кількома десятками тисяч пудів. Але в останнє передреформене десятиріччя на цьому ярмарку продавалося щорічно від 50 до 85 тис. пудів вовни.

В Україні був цілий ряд ярмарків, що виділялись серед інших своїм продажем худоби, коней і овець. Із таких ярмарків слід назвати ярмарки в Гадячі, Єлисаветграді, Ново-Миргороді, Вознесенську, Ново-Московську, Мелітополі. У місті Гадяч в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. був відомий продажем рогатої худоби та коней Георгіївський ярмарок, що тривав до п'яти тижнів, починаючи з 23 квітня. Важливим ярмарком у торгівлі рогатою худобою, кіньми й вівцями був Георгіївський у Єлисаветграді. Взагалі це був найбільший ярмарок у Херсонській губернії, на який напередодні реформи 1861 року припадала майже половина торгового обігу всієї місцевої ярмаркової торгівлі. У 40–50-х роках ХІХ ст. сюди привозилось товарів на суму від 1 до 2 млн. крб.

Таким чином, в тогочасних суспільно-економічних умовах ярмарки відігравали велику роль у господарстві України, були однією з важливих ланок її внутрішньої торгівлі. Започатковані в процесі розвитку товарного виробництва, вони широко обслуговували це виробництво, сприяли його подальшому зростанню. В Україні була дуже густа мережа ярмарків – не було, фактично, жодного більш-менш значного населеного пункту, який би знаходився за межами цієї мережі, не перебував у сфері її впливу. Незважаючи на відсталість тогочасних засобів транспортування і недосконалість шляхів сполучення, між великими ярмарками, що відбувались в різні строки, існував безпосередній зв'язок. Великий позитивний вплив робили ярмарки на розвиток постійної торгівлі в містах, а також на розширення торгівлі із закордонням. У першій половині ХІХ століття ярмаркова торгівля в Україні неухильно зростала й лише в післяреформений період в зв'язку з розвитком залізничного транспорту і швидким зростанням постійної торгівлі починає занепадати. Втім, і в дореформений період були окремі ярмарки, які в силу обставин (виникнення нових промислово-торгових центрів і появу там ярмарків-конкурентів, переміщення центрів торгівлі в окремих господарських районах, зміну торгових шляхів та з інших причин) скорочували свої торгові обороти й занепадали.

Ярмаркова торгівля була одним із засобів включення України в імперський внутрішній ринок. Саме через ярмарки відбувався обмін товарами між промислово розвинутими губерніями Центральної Росії та українськими губерніями, що мали великі запаси сільськогосподарської продукції. Через українські ярмарки здійснювались економічні зв'язки України з Прибалтикою, західно-

українськими землями, Царством Польським, Білорусією, Землею Війська Донського, Бессарабією, Кавказьким краєм і навіть з Середньою Азією, причому ці зв'язки були взаємні: на українські ярмарки привозилися товари з названих районів, а українські товари ввозилися на їхні ринки.

Новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення в ній великих за розмірами акціонерних товариств. Зокрема, в 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія на основі об'єднання капіталів багатьох в один асоційований капітал, який за статутом мав становити 2 млн. руб. асигнаціями.

Разом із ярмарками функціонували місцеві торги й базари, які в основному мали аграрний характер. Торги відбувалися з різною періодичністю, селяни звозили туди хліб, сало, сукно, полотно, мед, віск, тютюн, сіль, одягу, оброблені шкіри та інші сільські вироби, а також приганяли коней, рогату худобу, овець тощо. Регулярні торги відбувалися в Чигирині, Меджибожі, Вербівці, Тинному, Китайгороді, Воньковцях (Поділля), Ставищі, Смілі, Городищі, Таганчі, Макарові, Обухові, Кагарлику (Київщина), Ново-Воронцівці, Новій Празі, Новій Українці, більшості інших заштатних міст, містечок та сіл тогочасної України. Деякі базари були відомими якимось одним товаром. Так, базари в Глухові, Конотопі, Борзні, Ржищеві, Житомирі, Луцьку, Дубно, Старобільську, Сумах, Ананьєві, Ново-Георгієвську, Ново-Миргороді, Єлисаветграді славились торгівлею хлібом; у Ромнах, Полтаві, Прилуках, Ніжині, Сосниці, Недригайлові – торгівлею тютюном. Базари міст південної частини України відчували значний вплив зовнішньої торгівлі, що здійснювалася через чорноморсько-азовські порти. На місцевих торгах і базарах теж діяли скупники. Поширювалася також постійна торгівля в магазинах, котрі зосереджувалися, головним чином, у губернських, повітових і позаштатних містах [34, С. 47.].

Значущими суб'єктами комерційного підприємництва у першій половині XIX ст. стають торговельні компанії та торговельно-транспортні товариства. Їхня діяльність унормовувалася Маніфестом «Про дарування купецтву нових вигід і переваг та нові способи розширення та посилення торговельних підприємств» (1807 р.), який законодавчо регламентував створення товариств купців у формі повного товариства та товариства на вірі, а також дозволяв дворянам і бувшим чиновникам записуватися до двох перших купецьких гільдій. Після видання цього законодавчого акту на території України було

створено Страхове товариство в Феодосії, Одеська компанія для страхування суден та товарів, Південно-Західна суднохідна компанія, Кримська винна компанія, Одеська компанія штучних мінеральних вод тощо.

Поряд з асоційованим підприємництвом починають створюватися біржі як важливий елемент ринкової інфраструктури та підприємництва. Зародження бірж відбулося ще у ХV–ХVІ ст. у містах Середземномор'я, а інтенсифікація їхньої діяльності припадає на 2-гу пол. ХІХ ст. В українських губерніях Наддніпрянщини у першій половині ХІХ ст. функціонували Одеська товарна біржа (1796 р.) і Кременчуцька (1834 р.). Одеська товарна біржа здійснювала торги з 30 жовтня 1796 р. На біржі переважали товарні операції з зерном, а також з іноземною валютою (тому її інколи називають товарно-фондовою). За обсягом зернових операцій (наприкінці 1850-х рр. він становив не менше ніж 60 млн. руб.) вона була однією з найбільших в імперії [97, С. 109]. Протягом досліджуваного періоду, на біржі проводилися операції переважно з переказними векселями, що використовувалися в зерновій торгівлі. Одеська товарно-фондова біржа головні свої обороти мала з Парижем, Марселем, Лондоном, Віднем, Трієстом, Ліворно і Константинополем, рідко з Амстердамом і Генуєю, і ще рідше з Гамбургом [135, С. 66].

Таким чином, розвиток підприємництва у промислово-торговельній сфері на теренах Наддніпрянської України у першій половині ХІХ ст. відбувався через розвиток ринково-посередницьких форм у торгово-посередницькій, ярмарковій і біржовій діяльності. Загальні торговельні обсяги не були значними, а домінуючі організаційні форми торгівлі ще були достатньо примітивними.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД

2.1. Основні напрями фінансово-економічної політики імперського уряду в 60–80-х рр. ХІХ ст.

Однією з перших і назрілих фундаментальних реформ в 60-ті роки ХІХ століття була глобальна перебудова фінансового управління, розвиток якого перебував у прямій залежності від бюджетних процесів.

Кримська війна 1853–1856 років наочно продемонструвала фінансову, економічну та військово-технічну відсталість Російської імперії від Західної Європи. Олександр II, який зійшов на престол імперії 1855 року, отримав досить складний та майже безнадійний спадок: державний борг становив майже 2 млрд. руб., а сплата відсотків по ньому в окремі періоди становила від 10 до 20% державного бюджету; бюджетний дефіцит становив близько 800 млн. руб. сріблом; експорт хліба скоротився в 13 разів, льону – в 8 разів, пеньки – в 6 разів, сала – в 4 рази; імпорт машин зменшився в 10 разів, бавовни – в 2,5 рази, барвників – в 1,5 рази; ситуацію ускладнювало відсутність вітчизняних капіталів та значне скорочення іноземних інвестицій [135]. Для Олександра II та його оточення було зрозуміло, що без достатньої фінансової бази, розвинутої промисловості та сучасної транспортної інфраструктури імперія не може зберігати статус впливової держави. Модернізація вимагала колосальних коштів, що передбачало перетворення і вдосконалення фінансової системи. Для цього потрібен був кваліфікований міністр фінансів, який був би здатний очолити і реформувати цю галузь державного управління. 1958 року Олександр II відправив у відставку П.Ф. Брока (як такого, який не відповідає посаді) та призначив на посаду міністра фінансів О.М. Княжевича, який працював у системі фінансів ще за

часів керування міністерством Є.Ф. Канкріна (призначення вважалось тимчасовим, робилась ставка на досвід та здатність О.М. Княжевича сформуванню сильної реформаторської команди). Саме при ньому були зроблені принципово важливі кроки – утворена податкова комісія для підготовки перебудови податкової системи та комісія для складання правил про порядок рахівництва, звітності та ревізії (1859 р.), заснований Державний банк (1860 р.), введена гласність бюджету (1861 р.), скасовані винні відкупи (1861 р.), скасована казенна соляна монополія (1861 р.). Але й О.М. Княжевичу не вдалося змінити ситуацію на краще. Саме В.О. Татаринову та М.Х. Рейтерну довелося планувати, організовувати та впроваджувати глобальні зміни у фінансовому господарстві Російської імперії у тогочасних складних умовах постійних війн та конфліктів, небувалого розвитку чиновництва та казнокрадства, колосальних державних фінансових проблем.

Життєво назрілі після 1861 року ліберальні реформи фінансової сфери Російської імперії мали передбачати колосальні перетворення управління фінансами, в тому числі реформування бюджетної політики імперії, докорінне покращення платіжного балансу, встановлення міцного курсу грошової одиниці, оптимізацію системи оподаткування. Всі ці фінансові заходи мали дати поштовх розвитку економіки Російської імперії [105].

До початку 1860-х рр. відбулися істотні зміни в апараті фінансового управління. Одним з творців фінансової реформи, проведеної в 1862–1866 рр., був державний контролер (з 1863 року), «один з найчесніших і здібних працівників Олександра II» – Валеріан Олександрович Татаринов [110, с. 250]. Після закордонного відрядження (1856–1858 рр.) він представив імператорові записку щодо порівняльного аналізу державної звітності в Російській імперії та країнах Заходу з відповідними висновками [93, с. 293]. В результаті запропоновані В.О. Татариновим основи державної звітності виглядали так: а) для всіх управлінь єдине та раціональне складання та виконання кошторисів; б) єдинство каси; в) контроль; г) ревізія державних обігів в незалежному закладі за оригінальними документами; д) поєднання в цьому закладі перевірки виконавців та розпорядників. Таким чином, своє основне завдання реформатор бачив у тому, щоб припинити розкрадання казенних коштів і покласти край господарському і фінансовому свавіллю, які панували в різних міністерствах і відомствах [110]. 1859 року при державному

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

контролерові була утворена постійно діюча комісія, яка займалася складанням правил про порядок рахівництва, звітності та ревізії. У результаті розроблені комісією «Правила про складання, затвердження та виконання державних розписів та фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь» були затверджені 22 травня 1862 року. Згідно викладок комісії відповідальним розпорядником всіх державних коштів було не кожне міністерство окремо, а лише міністр фінансів. Всі казенні кошти проводилися через касу міністерства фінансів, звідки йшли асигнування на потреби відомств в суворій відповідності з державною розписом. Точність у використанні коштів перевірялася державним контролером. Система державного контролю також перетворювалася – організовувався контроль не лише виконання державних розписів доходів і витрат, а й всієї рахункової системи в центрі та на місцях, де створювалися спеціальні контрольні палати.

Початок 1860-х рр. в Російській імперії було відзначено посиленням падіння кредитного рубля. У цих умовах міністром фінансів був призначений Михайло Христофорович Рейтерн (1820–1890) [110, с. 285–298]. Після закінчення 1839 року зі срібною медаллю Царськосельського ліцею він отримав чималий практичний досвід в якості службовця в кредитній канцелярії міністерства фінансів, а потім за рекомендацією його товариша по ліцею А.В. Головніна (був секретарем керуючого цим відомством генерал-адмірала російського флоту, князя Костянтина Миколайовича) в Морському міністерстві (Рейтерн став консультантом князя з економічних питань). З 1855 по 1858 рр. М.Х. Рейтерн в числі кількох високопоставлених чиновників, за сприяння знову ж таки князя Костянтина Миколайовича, був відряджений вивчати бюджетну справу в Північно-Американські Сполучені Штати (далі в тексті – ПАСШ) та європейські країни – Пруссію, Францію, Великобританію. Після повернення з-за кордону М.Х. Рейтерн займав посади керуючого справами Комітету залізниць і справами Комітету фінансів, члена Ради міністра фінансів і Вченого комітету Міністерства фінансів, входив до складу комісій, які займалися підготовкою проектів скасування кріпосного права, перетворення оподаткування і кредиту, статуту земських іпотечних банків, скасування винних відкупів та ін. Це дозволило йому на практиці ознайомитися як із загальними напрямками економічної політики, так і з поточними справами фінансового відомства [79, с. 9]. В цей же час він виступив у пресі з рядом спеціальних статей щодо

подолання фінансової кризи. Отримані досвід та знання привели його в січні 1862 року на посаду товариша міністра, а в грудні того ж року – міністра фінансів (знову ж таки, за рекомендацією князя Костянтина Миколайовича).

М.Х. Рейтерн був представником ліберально-економічної концепції класичної школи політичної економії, яка тоді була дуже популярна в наукових і суспільних колах імперії. Тому він зробив ставку на розвиток підприємництва в Російській імперії, що й повинно було забезпечити Росії економічне процвітання. У своїх працях [120; 121] М.Х. Рейтерн виступав за обмеження бюджетних витрат на утримання державного апарату, скорочення асигнувань армії і флоту, ревізію бюджетної системи, введення дієвого фінансового контролю, відчуження в приватні руки державного майна, перетворення податкової системи на прибуткових принципах, розвиток приватного кредиту, впорядкування грошового обігу. Ставка на приватний капітал вважалася М.Х. Рейтерном найважливішою умовою модернізації фінансового обігу. Але при цьому він прагнув використовувати розвиток підприємництва у першу чергу в інтересах держави. Тобто, програма його фінансових перетворень ґрунтувалася на економічних реформах і передбачала партнерство державної скарбниці та приватного капіталу в розвитку народного господарства [79, с. 56].

М.Х. Рейтерн визначив ключові завдання майбутньої політики свого відомства чотирма основними складовими. По-перше, він планував припинити відтік капіталів за кордон, зміцнивши довіру до уряду за допомогою дієвих реформ і невтручання в конфлікти між іншими державами. По-друге, він висловив прагнення ліквідувати дефіцит державного бюджету, строго дотримуватися режиму економії державних коштів, укладати позики виключно на продуктивні витрати, надавати субсидії лише прибутковим галузям економіки. По-третє, М.Х. Рейтерн вважав необхідним підвищити існуючі прямі та непрямі податки. По-четверте, він планував покращити стан платіжного балансу країни, скоротивши закордонні платежі, збільшивши експорт товарів та продуктів, залучивши іноземні капітали та створивши вигідні умови для спорудження залізничних ліній силами приватних компаній. Пізніше цей план був прийнятий комітетом фінансів та радою міністрів як довгострокова урядова програма розвитку економіки та фінансів імперії [110, с. 269–284].

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

М.Х. Рейтерн, будучи членом комісії з підготовки проектів скасування кріпосного права, займався і питаннями запровадження відкупних позик. Звільнення селян від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися. 1862 року ці правила були поширені й на удільні маєтки. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80% оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6% з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ. Станом на 1878 рік (рік закінчення перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів) стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали відкупні операції, а й значно їх перевищували [110].

Міністр М.Х. Рейтерн спробував оздоровити грошовий обіг за рахунок обміну кредитних грошей на дзвінку монету, а в перспективі планував перехід до постійної металевої валюти. Для здійснення свого плану він зробив 5-відсоткову зовнішню позичку на 15 млн. фунтів стерлінгів, або 150 млн. металевих руб. з метою підкріплення обмінного фонду і відкриття потім вільного розміну кредитних білетів на метал. Позика була надана Англією і Францією за посередництва впливових представників західних фінансових кіл – лондонських і паризьких банкірів братів Ротшильдів. Але перша фінансова операція М.Х. Рейтерна виявилася помилковою через те, що було заздалегідь оголошено про терміни відкриття вільного обміну кредитного рубля за поступово зростаючим курсом з метою доведення його до номінального. Ситуацією скористалися спекулянти, які скупили кредитні білети за низьким курсом і пред'явили їх до обміну на метал, коли курс підвищився. Надзвичайна спекуляція навколо цієї фінансової операції привела до ще більшого падіння курсу паперового рубля. Число кредитних білетів зменшилося з 780 до 700 млн. руб., а металевий фонд скоротився з 119 до 55 млн. руб., що було в 2 рази менше необхідного [110].

Отже, спроба оздоровлення грошового обігу зазнала повної невдачі й мало не коштувала М.Х. Рейтерну посади. Втім, невдачу списали на Польське повстання, що почалося 1863 року й збільшило витрати по військовому відомству, а також на європейську фінансову кризу 1866 року та бавовняну кризу в зв'язку з громадянською війною в ПАСШ

[14, с. 96, 98]. Невдало проведена фінансова операція стала сумним підсумком першого етапу фінансової діяльності М.Х. Рейтерна (1862–1866): грошовий обіг стабілізувати не вдалося, зберігся хронічний дефіцит державного бюджету, зростало пасивне сальдо зовнішньоторговельного балансу, тривав відтік капіталів за кордон. Реформа провалилася не лише через економічну слабкість імперії, а й через фінансову некомпетентність чиновників. Втім, стало зрозумілим, що для успішного здійснення реформ потрібен значний металевий запас, зміцнення державного бюджету і поліпшення платіжного балансу країни.

Значне місце в діяльності М.Х. Рейтерна відводилося бюджетній політиці. Він замислив перетворити бюджет в доступний для ознайомлення документ. Так, М.Х. Рейтерн, державний контролер В.А. Татаринів і глава департаменту гірничої справи К.В. Чевкін розробили правила складання і затвердження бюджету, які діяли до 1918 р. З 1862 р. публікувалися щорічні звіти державних витрат і доходів. Розроблялися правила складання фінансових кошторисів та ведення обліку державних фінансових ресурсів. 1864 року було реорганізовано державний контроль, а з 1868 р. почалася регулярна публікація звіту державного контролера про виконання бюджету [14, с. 79]. Також доступнішою стала інформація про державний борг, у тому числі зовнішній. Фінансове відомство прагнуло формувати державні кошториси до початку нового року, а потім строго дотримуватися бюджетних показників.

Головним завданням М.Х. Рейтерна в області державного господарства було досягнення балансу витратно-прибуткових статей і боротьба з дефіцитністю бюджету Росії. У першій половині 1870-х років бюджет (його звичайна частина) зводився з профіцитом. Але таке благополуччя досягалося штучним способом. Особливістю фінансової системи царського уряду, що допомагала управлінню державним боргом, була наявність двох бюджетів: звичайного і надзвичайного, за рахунок коштів якого покривалися відсутні суми. Доходна частина надзвичайного бюджету складалася в основному з коштів, отриманих від зовнішніх і внутрішніх позик, сум, які переносилися з фондів Казначейства, погашених державних позик, надходжень від продажу державної власності і великих одноразових надходжень від спеціальних капіталів, вкладів Державного банку. Частка надзвичайних ресурсів в загальних доходах російського бюджету в другій половині XIX – на початку XX ст. постійно зростала і коливалася

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

від 4 до 75% [66]. Була потрібна жорстка політика щодо скорочення витрат, так як лєвова частка державних витрат (майже 30%) виділялася військовому міністерству. Крім того, досягати збалансованості державного бюджету планувалося за рахунок кредитних операцій [93, с. 455].

Для наповнення доходної частини бюджету 1867 року уряд продав Аляску за 7,2 млн. доларів, що відповідало 11 млн. руб., і скасував Російсько-американську кампанію. Міністр фінансів вважав, що подібний крок позбавить Росію від володінь, які вона в ході війни з однією з морських держав не зможе захистити. В іншому випадку можуть відбутися зіткнення Російсько-Американської компанії з американськими торговцями і моряками через відкриті на початку 1860-х рр. на Алясці поклади золоту, що могло завдати шкоди дружнім на той час відносинам Росії з ПАСШ [110]. Втім, при цьому І.С. Бліоном досить яскраво було прокоментоване «чудове» перетворення за 14 років бувшої імперської колонії – «прогрес та цивілізація можуть розвиватися лише на основі громадської самодіяльності, яка повністю сумісна з монархічним укладом держави» [13, с. 160].

Важливою складовою доходної частини державного бюджету виступали податки. У червні 1859 року при Міністерстві фінансів була створена спеціальна комісія з упорядкування податей і зборів. Комісія проіснувала 22 роки і видала 27 томів своїх праць. Працювала вона вкрай повільно та неефективно [13, с. 104], [93, с. 307]. Діяльність комісії обмежувало скорочення державних доходів і збереження станової структури суспільства. Найбільшим пережитком кріпацтва була і залишалася подушна подать. Втім, 1862 року міністерству фінансів був представлений проект скасування подушного податку і заміни його загальним поземельним податком. Одночасно представлено проект введення прибуткового податку, який повинен був стягуватися з рухомого і нерухомого майна вартістю понад 1 тис. руб. Зрозуміло, що такі проекти, хоча і зберігали станове оподаткування, визнавалися чиновниками не тільки радикальними, але і несвоечасними і були відкинуті. Перші перетворення системи прямих податків відбулися 1863 року (вже коли М.Х. Рейтерн був міністром фінансів). По-перше, скасували подушну подать, що вносилася міщанами. Зрозуміло, що цей крок мав слабкий фіскальний характер, так як міщан не можна було пов'язати круговою порукою, а подушна подать, що ними вносилася, була настільки мала (4 млн. руб.), що її скасування не завдавало відчутного збитку казни [79, с. 44].

Тепер міщани платили податок на міське нерухоме майно (будинки і споруди) та за порожні землі, сади, городи, оранжереї. Городяни, які займалися промислами, платили патентний збір. По-друге, провели гільдійську реформу на основі нового «Положення про мита на право торгівлі та промислів», замінивши гільдійський збір промисловим податком. Цим нововведенням не вводився прибутковий принцип, а зберігалася патентна система з внесенням змін головним чином у правову сферу торгово-промислової діяльності. Податок сплачувався на основі купленого гільдійського свідоцтва, розряд якого визначався родом торгівлі (оптова, роздрібна або дріб'язкова) й географічним коефіцієнтом. Свідоцтва при цьому були трьох типів: 1-ї, 2-ї гільдій і на дріб'язковий торг. Недоліком системи була нерівномірність оподаткування, яка суперечила інтересам приватних осіб і скарбниці [14, с. 159].

Сплата ж подушного податку залишалася селянською справою. 1861 року її розмір становив 1 руб., 1863 р. її збільшили на 25%, а в кінці 1860-х рр. підняли до 1 руб. 75 коп. [110]. Спроби уряду 1867 року замінити подушну подать селян подвірним податком не були доведені до кінця і звелися до встановлення шкали окладів з урахуванням місцевих умов. Зростання селянських недоїмок спричинили полегшення прямих зборів з селищ, що налічували менше 40 ревізьких душ, і скасування общинних виплат за інвалідів, людей похилого віку, які померли і які пішли на військову службу. Одночасно з цим уряд з 1862 по 1867 роки включно тричі підвищував душові оклади, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75%, а в деяких губерніях вони доходили і до 90% від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення. Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недоїмки, які уряд час від часу списував. Крім подушних зборів і викупних платежів, корті чітко підтримували клановість суспільства і структурували населення на привілейовані і непривілейовані верстви, селяни змушені були виконувати натуральні повинності, а також вносити мирські і земські збори.

Останні зміни в сфері прямого податку в період міністерства М.Х. Рейтерна відбулися 1875 року з введенням державного поземельного податку. Цей аналог посешного оподаткування

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

відродили 1853 року як різновид державного земського збору, але 1875 року, перейменувавши податок, стали направляти доходи від нього не в місцевий, а в державний бюджет. З селян зазначений податок стягувався за душовим принципом і становив 50 коп. з душі, а державній скарбниці цей податок приносив близько 13 млн руб. [110].

Оскільки зміна системи прямих податків не давала бажаних результатів, то уряд зосередився на розвитку системи непрямих податків. Кожне десятиліття непрямі податки змінювалися в бік збільшення. 1863 року була скасована система винних відкупів, а замість неї був уведений вільний продаж алкоголю всім бажачим на основі введення акцизу [93]. Кожна «посудина з горілкою» обкладалася особливим акцизом, а питний будинок або склад – особливим питним збором. Акциз становив 4 руб. за кожне відро чистого спирту, що відповідало 1,6 руб. за відро (12,3 л) стандартної 40%-ої горілки [110]. 1869 року В.О. Татаринів запропонував міністру фінансів ввести фактичний контроль на винокурних заводах і в оптових складах алкогольних напоїв, що було виконано вже після смерті головного державного контролера. Запровадження акцизів не викликало проявів народного невдоволення, а доходи скарбниці вже 1863 року збільшилися на 12 млн. руб. порівняно з відкупамі. Надалі акцизна система також сприяла збільшенню надходження питних доходів до державної скарбниці. Разом з тим посилювалося пияцтво і торгівля низькоякісним алкоголем. У 1862–1865 рр. був скасований відкуп на сіль, цукор, тютюн, нафту і була введена акцизна система. Ціни на бандеролі тютюну збільшилися на 30–33%, акциз на сіль склав 30 коп. з пуда, а акциз на цукор зріс (на 10 коп. з пуда 1866 року, на 20 коп. з пуда в 1867 року і на 10 коп. з пуда в 1870 і 1875 рр.). Питома вага непрямих податків помітно зростала. У 1870-х рр. відбулося збільшення гербового збору, зборів зі страхування, з пасажирських квитків і багажу, з провезення «товарів на великій швидкості». Прямі та непрямі податки в другій половині XIX ст. давали близько 75% всіх доходів державного бюджету [110].

Важливим інструментом державної діяльності і джерелом грошових надходжень залишалася митна політика. 1850 року намітився перехід від заборонної митної системи до помірно протекціоністської. Ще більш ліберальним був митний тариф 1857 року, згідно якого дозволявся ввіз ряду заборонених товарів і знижувалося мито на чавун і залізо. М.Х. Рейтерн, будучи прихильником фритредерської концепції, 1863 року ввів ще більш

ліберальний тариф, прагнучи підняти митний дохід. Цей захід добре проявив себе на хвилі економічного зростання та приливу іноземних інвестицій. Але з середини 1870-х рр. під впливом міжнародних подій і невдоволення європейських кредиторів посиленням позицій Росії на Балканах М.Х. Рейтерну довелося повернутися знову до зростання протекціоністських засад у митній політиці. 1877 року було введено стягування мит у золотій валюті, а також було скасоване безмитне ввезення паровозів і рухомого складу, що стимулювало залізничні товариства використовувати продукцію вітчизняного машинобудування [14, с. 241].

Однією з ланок буржуазних перетворень фінансово-кредитної системи стало створення в червні 1860 року царським указом Державного банку, покликаного фінансувати торгово-промислові підприємства. Дореформені кредитні установи були ліквідовані, всі їхні вклади передані до Державного банку, а борги тільки частково погашені державою. До Державного банку була приєднана й «експедиція кредитних білетів», що свідчило про його емісійне призначення. В основу статуту Державного банку Російської імперії був покладений статут банків Франції з урахуванням казенної організації створюваної у країні кредитної установи. Основний капітал банку склав 15 млн. руб. із залишком резервного капіталу колишнього комерційного банку майже в 9 млн. руб. [92, с. 212–214]. Спочатку підпорядкування банку було подвійним – він перебував під наглядом ради державних кредитних установ і під протекцією міністерства фінансів. До складу управління Держбанком входили керуючий зі своїм товаришем, що затверджувалися імператором, шість директорів, які призначалися міністром фінансів, три депутати від ради державних кредитних установ.

Основні завдання Держбанку на першому етапі діяльності (1860–1881 рр.) полягали в подоланні банківської кризи і впорядкуванні грошового обігу, розбалансованого Кримською війною, та в проведенні викупної операції з аграрної реформи та у вирішенні проблем державної скарбниці. Аграрна реформа 1861 року викликала також становлення іпотечного кредиту, потребу в якому гостро відчували поміщицькі господарства. З метою збільшення вкладів ощадних кас ініційований М.Х. Рейтерном указ Олександра II від 1864 року наказував відкривати ощадні каси при Держбанку, а не при державних позичкових скарбницях, як було раніше. Такий захід сприяв поживленню ощадної справи в Росії [92, с. 313–314].

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

Казна, не маючи вільних коштів для проведення модернізації країни, стала заохочувати розвиток приватного підприємництва, зменшуючи державне регулювання економіки країни. М.Х. Рейтерн бачив рішення багатьох російських проблем в інтенсивному будівництві залізниць. У цьому питанні він віддавав перевагу приватному капіталу. Однак приватні власники долучалися до цієї діяльності тільки за умови надання пільг та «високих гарантованих прибутків» приватним товариствам. Приватні компанії за погодженням з міністром фінансів почали виходити на міжнародні фінансові ринки. Міністерство контролювало підписання угод про розміщення облігацій іноземними банками. Гарантом цінних паперів приватних компаній виступала держава [92, с. 321–324]. Однак вона також піклувалася про захист своїх інтересів у разі непередбачених обставин на ринку і неможливості виконання компанією своїх зобов'язань за позиками. У разі виникнення форс-мажору уряд залишав за собою частину або всі облігації компанії за ціною, встановленою банком, який видав позику. У разі сприятливих обставин державні гарантії також оплачувалися відрахуваннями половини або 2/3 від прибутку компанії [14, с. 155–157, 163–164, 197–199]. З 1866 року державні доходи і витрати стали перевірятися контрольними палатами щомісяця за справжніми документами; тоді ж за ініціативи голови Державного контролю В.О. Татарінова був введений фактичний контроль експлуатаційних дій Миколаївської залізниці, а в наступні роки він був застосований і до інших казенних залізниць [110]. Але, як справедливо відзначає професор фінансового права Харківського університету П.П. Мігулін, для всіх конфесій, які видавалися протягом 1860–1868 років характерними були висока вартість укладання однієї версти, повна технічна самостійність товариств, дозвіл на безмитне ввезення матеріалів та обладнання, пасивність урядових агентів [92, с. 336]. Саме тому західноєвропейські кредитні установи, знаючи фінансовий стан Російської імперії щодо наявності солідного дефіциту державного бюджету, досить часто відмовляли у наданні кредитів на будівництво залізниць, мотивуючи свою відмову сумнівами у спроможності держави підтримувати існуючу систему залізничного будівництва [92, с. 339]. В результаті міністр фінансів з метою знаходження джерел фінансування для продовження будівництва залізниць в імперії запропонував Олександрові II продавати вже побудовані залізниці у приватні руки,

що і було започатковано фактом продажу шляху Москва – Санкт-Петербург Головному товариству російських залізниць [110].

Урядові дотації стимулювали концесійну залізничну «гарячку» і прилив іноземного капіталу [92, с. 391]. Протягом керування міністерством фінансів М.Х. Рейтерном було випущено 5 консолідованих залізничних займів (див. указ від 9 січня 1870 р. про випуск міністерством фінансів облігацій на суму 12 млн. фунтів стерлінгів, від 17 лютого 1871 р. про другий випуск облігацій на таку ж суму, 1872 року – третій, 1873 року – четвертий, 1874 року – п'ятий). Залізничне будівництво викликало бурхливе акціонування в сфері промисловості, торгівлі і кредиту. У 1870-і рр. грюндерство, тобто масове створення акціонерних товариств, банків, страхових компаній і випуск цінних паперів, захопило Росію [92, с. 233–234]. За 10 років, з 1863 по 1872 рр., в Росії було засновано більше 300 акціонерних товариств. Займи, що здійснила держава для будівництва залізниць, не покривалися за рахунок доходів самих залізниць, а оплачувалися в основному загально бюджетними ресурсами. Причому, колосальні затрати, які понесла держава на будівництво залізниць, ніяким чином не сприяли розвитку залізничної промисловості, так як левова частка усіх необхідних матеріалів для будівництва залізниць закуповувалася за кордоном [92, с. 422]. Тим не менше, за 16 років перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів було побудовано 18,5 тис. верст залізниць, що позитивно вплинуло на подальший соціально-економічний розвиток Російської імперії [92, с. 409–410].

Внутрішні проблеми, неврожай та загострення зовнішньополітичної ситуації привели 1875 року до першого краху кредитної установи в Росії та спаду в будівництві залізниць [14, с. 207]. Подія мала значний резонанс в суспільстві й надовго знизила ділову активність кредитно-банківської сфери. Приватна ініціатива і свобода підприємництва, активним прихильником яких був М.Х. Рейтерн, не принесли очікуваних результатів. Банки не вкладали гроші у виробництво, а займалися спекуляціями на ринку цінних паперів, акціонерні компанії цікавилися переважно засновницькими прибутками, зменшення митних зборів збільшило ввезення предметів розкоші. На ці події накладалися інші фактори: необхідність виконання гарантій уряду щодо будівництва залізниць, відсутність покращення вексельного курсу грошової одиниці, перевищення імпорту товарів над експортом, загроза війни між Німеччиною та Францією і, як наслідок, припинення притоку капіталів з-за кордону,

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

зменшення попиту за кордоном на продукти [14, с. 207–217]. У поглядах М.Х. Рейтерна відбулася помітна еволюція. Він почав виступати за жорсткий державний контроль над приватними підприємцями і протекціоністську митну політику.

Отже, 1860–1870-і рр. стали переломними не тільки в політиці й житті суспільства, а й в економіці. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн скурпульозно й послідовно втілював у життя свою програму. Але йому це вдавалося лише до середини 1870-х років. Йому вдалося досягти бездефіцитного державного бюджету і створення сприятливих умов для переходу до металевого обігу. Але неврожай 1875 року, обміління внутрішніх водних шляхів у зв'язку з посухою, скорочення експорту хліба за кордон і початок сербської кризи помітно погіршили фінансово-економічну ситуацію в Російській імперії, викликали відтік іноземних капіталів і поставили на межу знищення все досягнуте невтомною працею міністра фінансів [92, с. 457–458]. М.Х. Рейтерн висловився категорично проти російсько-турецької війни, що назривала. Він розумів, які незліченні лиха і розорення принесе вона державному господарству і грошовій системі держави [14, с. 225–227]. Становище обтяжувала економічна криза, котра характеризувалася скороченням залізничного будівництва, зниженням випуску продукції легкої промисловості, уповільненням темпів розвитку важкої індустрії, нестійкістю хлібного експорту, погіршенням торговельного балансу. Криза супроводжувалася біржовою панікою, величезними збитками і банкрутством багатьох приватних підприємств і банків. Це викликало відповідну реакцію на Заході, підривало міжнародний кредит імперії, викликало відлив іноземних капіталів за кордон, падіння курсу рубля і російських цінних паперів на європейському грошовому ринку [79, с. 170–180].

Коли війна все-таки почалася, М.Х. Рейтерн подав прохання про відставку, в якій йому було відмовлено. Керуючись почуттям обов'язку і патріотизму, він залишався на своїй посаді до кінця війни і забезпечував фінансування військової кампанії [92, с. 460]. Довелось допустити запозичення Державного банку, випуск незабезпечених кредитних білетів, збільшення митних зборів і оформлення позик на невигідних умовах [14, с. 237–238]. Війна обійшлася Росії в 1 133 млн. руб. при доходній частині бюджету в 600 млн. руб. Курс рубля знизився з 86 коп. золотом 1875 р. до 63 коп. у 1878–1880 рр. (лише надзвичайні військові потреби на війну за оцінками І.С. Блюха становили 888,5 млн. руб. [14, с. 233]; П.П. Мігулін оцінює обсяги всіх військових потреб на війну в 1 113,5 млн. руб. [92, с. 466]). М.Х. Рейтерн покинув

пост міністра фінансів після закінчення війни 1878 року в умовах фінансової кризи. Але державну службу він не залишив, в 1881–1886 рр. він займав пост голови комітету міністрів. М.Х. Рейтерн перший в Росії почав вибудовувати й формувати «економічну політику», чітко усвідомлюючи, що для успішного вирішення фінансово-економічних проблем потрібен час, терпіння і політична стійкість. Він раніше за інших зрозумів, що для проведення модернізації Росії слід не тільки зміцнювати фінанси, а й реформувати все господарське життя, використовувати приватну ініціативу, давати простір вітчизняному капіталу, залучати іноземні інвестиції. Економічна політика М.Х. Рейтерна поклала початок трансформації Росії з аграрної в індустріально-аграрну країну. Вжиті ним реальні кроки і проекти стали фундаментом всієї подальшої економічної політики російського уряду.

Наведемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії протягом 1862–1878 років (рис. 7).

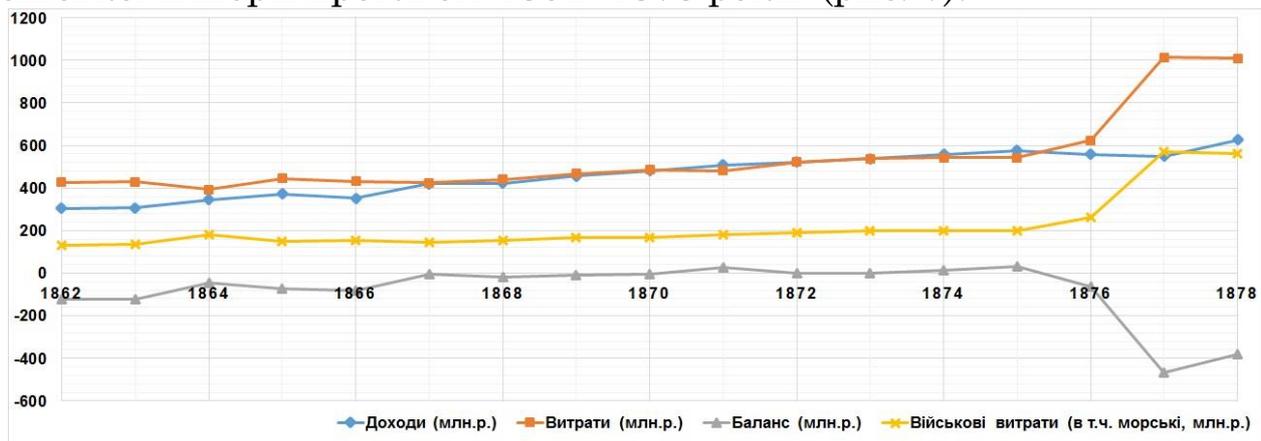

Рисунок 7. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1862–1878 років.

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця І.С. Бліоха [14, с. 344]. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені П.П. Мігуліним [92]. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразилися реформи В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна на фінансовому становищі імперії, та як «благодійна» війна з Туреччиною вщент нівелювала результати описаних вище системних перетворень. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду відзначають катастрофічно негативний вплив участі Росії у військовій компанії 1876–1878 рр. З цієї війни, як і з інших війн XIX століття,

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

Російська імперія не отримала вагомих дивідендів, окрім зневаги та яскраво вираженого ворожого ставлення до імперії народів Європи.

Результати фінансових перетворень В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна (див. рис. 7) позитивно вплинули на бюджетні показники Російської імперії – скоротилися військові витрати, бюджетний баланс наближався до паритетних показників. Але процес підготовки до війни та сама воєнна кампанія знову привели до зростання витрат на утримання військ та підтримку їхньої боездатності і, як наслідок, до різкого зростання бюджетного дефіциту.

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1862–1878 рр. ми побудували лінійні тренди зміни показників доходів, загальних витрат та воєнних витрат (у тому числі морських), розбивши увесь вказаний період на два часових проміжки: 1862–1875 рр. (роки проведення реформ) та 1876–1878 рр. (роки підготовки до війни та фінансування воєнних дій). В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за проміжок «1862–1875 рр.» зростали з лінійним коефіцієнтом 22,15 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,98), воєнні витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 4,99 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,76), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 11,2 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,86). Не дивлячись на те, що воєнні витрати залишалися досить великими (1875 року вони становили трохи більше третини бюджету імперії), але М.Х. Рейтерну вдалося досить суттєво зупинити швидкість їх росту протягом зазначеного проміжку часу перебування керівником міністерства фінансів. Зовсім іншу картину спостерігаємо на проміжку часу з 1876 до 1878 року. В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за проміжок «1876–1878 рр.» зростали з лінійним коефіцієнтом 33,35 (при цьому величина достовірності апроксимації була допустимою і рівною 0,63; врахуємо, що показник 33,35 був досягнутий за рахунок екстраординарних доходів), воєнні ж витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 149,6 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,72), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 192,3 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,74). Як бачимо, обсяг зростання воєнних витрат Російської імперії протягом зазначеного періоду значно поглинав обсяг зростання

загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав лівову частку (майже 60 % 1878 року) обсягу загальних витрат бюджету країни. Результатом воєнної компанії проти Туреччини стало порушення бюджетного балансу, знищення всіх позитивних фінансових напрацювань В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна, потужна фінансова та економічна криза всієї країни [110].

На основі вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. 1. Протягом 1863–1866 рр. були проведені фінансові перетворення, метою яких була систематизація та централізація державного господарства. Підготовка до реформ була проведена державним контролером В.А. Татариним, тобто Міністерство фінансів мало до них опосередковане відношення, але саме в їх результаті міністр фінансів перетворився на справжнього господаря фінансів в Росії.

2. Впорядкування державної політики імперії В.О. Татариним та М.Х. Рейтерном дало свої результати на початку 70-х років XIX століття, коли звичайна частина бюджету стала бездефіцитною. Перевищення загальних бюджетних витрат (котрі склалися із звичайні та надзвичайних витрат) над доходною частиною бюджету вважалося нормальним явищем, так як до надзвичайних витрат відносилися кошти, що призначалися для будівництва залізниць та покривалися спеціальними ресурсами (залізничними займами та коштами спеціального залізничного фонду).

3. Селянська реформа, що дала селянам волю за забезпечила частину селян землею, кардинальні зміни у бюджетній політиці, покращення податкової політики, створення державного банку та підтримка приватних акціонерних банків, вдосконалення митної політики, будівництво залізниць та пов'язаний з ним прихід до імперії іноземних капіталів дали можливість В.О. Татариним та М.Х. Рейтерну привести фінанси Російської імперії до задовільного стану. Втім, життя основної маси населення імперії – селян – стало ще важчим через панування подушної податі, через високі викупні платежі, через застарілу систему стягнення селянських зборів шляхом продажу їх майна. Все це вело до зубожіння сільського населення та неможливості покращення його добробуту.

4. Побудова мережі залізниць за допомогою приватних акціонерних товариств протягом 1857–1876 років (в т.ч. за безпосереднього планування та керівництва М.Х. Рейтерном) відіграла позитивну роль у контексті прискорення економічного

розвитку країни, яка мала величезні території зі слабкими транспортними зв'язками між ними. Але при цьому залізниці стали джерелом серйозних затрат зі сторони державного казначейства, так як будувалися за рахунок державних або гарантованих державою займів. Причому, вказані займи не оплачувалися повністю доходами самих залізниць, а покривалися загальнодержавними ресурсами.

5. Перелічені теоретико-практичні досягнення реформаторів були фактично зведені нанівець через розв'язану Російською імперією війну з Туреччиною 1876–1878 років, що привело до неконтрольованого росту військових бюджетів, колосальних витрат бюджетних коштів, величезного фінансового та майнового напруження народних мас, закріплення за імперією іміджу європейського жандарма.

Наступником М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів був Самуїл Олексійович Грейг (1827–1887) – уродженець м. Миколаєва Херсонської губернії, військовий і державний діяч Російської імперії. Його діяльність була ускладнена російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., що призвела до зростання дефіциту державного бюджету й необхідності скорочення бюджетних витрат. Внаслідок війни, Російська імперія втратила досягнуті позитивні результати, по проведеним попереднім реформам [68, с. 226]. Задля скорочення бюджетних витрат було тимчасово призупинено будівництво залізниць і скорочено чисельність армії; збільшення доходів досягалося через збільшення непрямих податків (гербовий збір, ціни на актовий та вексельний папір) та протекціоністські заходи. Також був використаний звичний спосіб покриття бюджетних дефіцитів – державні займи, що здійснювалися не через іноземні банки, а через Державний банк Російської імперії та виявилися вдалими. Проте виступи Грейга щодо недоліків існуючої фінансової системи, його вимоги скорочення бюджетних витрат призвели до його відставки.

Його наступником став Олександр Огейович Абаза (1821–1895), який незважаючи на те, що прийняв справи у розладнаному війною стані, ще і з голодом 1880 року, виступив за поновлення політики реформ. Разом із міністром внутрішніх справ М.Т. Лорис-Меліковим і М.Х. Бунге розробив програму соціально-економічних перетворень у сфері оподаткування, грошового обігу, залізничного будівництва і фінансового управління. З новаторських заходів міністра фінансів О.О. Абази можна виділити обмеження витрат міністерств і збільшення фінансування системи освіти, судової системи й залізничного будівництва; ініціювання відміни соляного податку;

припинення емісії кредитних білетів та погашення випущених під час російсько-турецької війни. Із запланованих заходів вдалося реалізувати лише відміну акцизу на сіль і скорочення викупних платежів. Діяльність міністра фінансів викликала різку критику з боку консерваторів і його відставку.

2.2. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансово-економічного управління протягом 80-х XIX ст. – початку XX ст. і вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України

Станом на початок 1881 року фінансова система Російської імперії перебувала в критичному стані: порядок управління фінансами, створений зусиллями М.Х. Рейтерна, був фактично зруйнований, дефіцит державного бюджету складав за 1876–1880 рр. – 334 млн. руб., державний борг становив 6 млрд. руб. [14, с. 235–238]. Розбалансованість фінансової системи ускладнилася загальним кризовим станом економіки. Неврожай 1880 року, значне подорожчання споживчих товарів при падінні цін на промислові товари посилили фінансову дестабілізацію та скорочення промислового виробництва та неминучого в наслідок цього зниження доходів у промисловому секторі. Ці системні погіршення відбувалися на фоні того, що фактично з 1875 року законодавча діяльність щодо вдосконалення фінансового сектора призупинилась [14, с. 253]. Міністерство фінансів потребувало керівника з науковим підходом, практичним досвідом і знаннями міжнародної практики організації фінансової справи. Такою особою став М.Х. Бунге – фундатор Київської школи фінансово-економічної науки. При призначенні на посаду, М.Х. Бунге повідомив Олександрю III, що вважає себе теоретиком, недостатньо підготовленим до самостійного управління міністерством фінансів, але імператор визначив цей аргумент непереконливим. При призначенні М.Х. Бунге міністром суттєву роль відіграли його ґрунтовні теоретичні розробки з фінансово-економічної проблематики та бездоганна репутація на фоні масової корумпованості політичної та економічної еліти в умовах первісного нагромадження капіталу.

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

Програма фінансово-економічних перетворень М.Х. Бунге була комплексною, ставила за мету стимулювання розвитку промисловості задля підвищення рівня життя населення, що досягалося через взаємодію грошово-кредитного і податково-бюджетного регулювання. М.Х. Бунге виходив з того, що вузький «фінансизм» – виключна турбота про державні фінанси в вузькому значенні, повинен бути замінений на «економізм» – широка економічна політика, направлена на розвиток виробничих сил країни, чого не можна досягнути при бідності та безправності народних мас [110].

Важливою складовою фінансово-економічних перетворень М.Х. Бунге стали податкові реформи. 1881 року було прийнято рішення про переведення всіх поміщицьких селян на викупні платежі. Для тих селян, хто вже був на викупі, знижувалися викупні платежі і революційним нововведенням була відміна застарілої подушної податі, що становила з часів Петра I основу російської фіскальної системи та давала 10% надходжень до державного бюджету Російської імперії. Компенсувалася втрата цих надходжень, перекладанням податків на більш доходні частини населення: було встановлено податок на майно (1882); додаткові збори з торговельних і промислових підприємств і грошові капітали (1885) і податок на нерухоме майно з містян; підвищувалися акцизи на спирт, тютюн і цукор, гербовий збір і митні тарифи. Був відмінений соляний податок, що позитивно вплинуло на розвиток хімічної промисловості та окремі промисли. Окрім зміни в структурі і розмірах оподаткування також відбулися зміни в способах стягнення податків – при губернських казенних палатах з'являлися посади податних інспекторів (VI класу табеля про ранги, що відповідає посаді полковника в армії) [946, с. 194–199]. При подальшому науковому аналізі цих різноманітних нововведень досить часто М.Х. Бунге звинувачували в переході до протекціонізму (через підвищення ставок митного тарифу) й відповідно відході від класичних постулатів, що є не достатньо аргументованим, оскільки вважаємо, що це було певним компромісом, необхідним для узгодження теорії і практики заради принципів нововведень, а інколи й певним «дипломатичним кроком» для маневрування у корумпованому середовищі. М.Х. Бунге митний тариф розглядав і як джерело доходів казни, і як захист національного товаровиробника, і в першу чергу – як засіб стабілізації російського рубля шляхом покращення платіжного балансу Російської імперії.

Як представник фінансово-економічного наукового напрямку М.Х. Бунге вважав, що відсутність сучасного фабрично-заводського законодавства негативно впливає на промисловий розвиток країни, й тому ініціює розробку першого трудового законодавства Російської імперії (1882). Також, за його ініціативи створюється фабричні інспекція, що спостерігає за умовами праці та побуту працівників, розробляються правила найму на роботу й нагляду за їхнім виконанням капіталістами, регламентується виплата зарплати грошима, а не талонами, упорядковуються штрафи (1886). Розроблений М.Х. Бунге законопроект про страхування працівників у разі нещасних випадків прийнятий не був.

Як засіб стимулювання розвитку господарства, М.Х. Бунге розпочав процес одержавлення збанкрутілих приватних ділянок залізниці. Микола Християнович не вважав, що залізниця повинна перебувати в державній формі власності, його підхід полягав у тому, що приватні дороги повинні підпорядковуватися державному контролю. Для повернення виданих позик і розширення фінансування урядом гарантувався випуск займів залізничних товариств в металічній валюті за рахунок сплати боргів компаній Казначейству. З 1882 року засновується казенне управління на Єкатерининській, Лівенській та Баскунчакській залізниці – це були зачатки державних рейкових ліній.

В грошово-кредитній сфері М.Х. Бунге значну увагу приділяв системі кредитування через Державний банк Російської імперії та її правовій регламентації, а також заходам для поновлення металічного грошового обігу в країні. Розроблені при М.Х. Бунге державні кредитні встановлення, мали важливе значення для подальшого економічного розвитку, але це було непростю справою, оскільки вступало в протиріччя з інтересами тих осіб, що вважали це своєю монополією [74] – власниками лихварського капіталу. Бунге розробив проект державного іпотечного кредитування для видачі селянам державного кредиту та сприяння зростанню продуктивності селянських земельних наділів (шляхом викупу землі), а також провів врегулювання добровільного переселення сільського населення. Реалізація цього проекту передбачала заснування Селянського банку для виділення селянам дешевого кредиту для придбання землі, створення регіональних представництв цього банку. Селянський поземельний банк було створено 1882 року, як самостійну кредитну установу, підпорядковану міністерству фінансів; щорічно йому виділялося

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

---

5 млн. руб. для видачі позик всім бажаючим, в розмірі 75% вартості придбаної землі під 6% річних, терміном від 24 до 34 років. 1885 року було засновано Дворянський банк для видачі кредитів дворянам на кредитних умовах. За часи перебування М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів не лише створювалися нові види державних банків і розвивалася їх мережа, а й розвивалася правова регламентація питань кредитування, заохочувався розвиток приватного кредитування через створення акціонерних банків. Бунге науково виважено вважав, що кредитна система повинна контролюватися державою через обмеження щодо засновників банків, суми гарантій та розміру кредиту.

Бунге розумів, що стабільності фінансової системи неможливо досягти без стабілізації грошового обігу. В свою чергу, недоліки грошової системи він пояснював недосконалістю законодавчої бази, що регламентує грошовий обіг, та падінням курсу рубля. М.Х. Бунге був прихильником переходу Російської імперії до золотого монометалізму, оскільки інтенсивний розвиток торгово-кредитних операцій призвів до того, що срібло стало незручним мірилом вартості. Більше того, у провідних європейських країнах (Англія, Франція, Німеччина) срібло замінювалося золотом. В Російській імперії почали нагромаджуватися золоті фонди (1884), відбувся перехід на 900-ту пробу срібла і золота (1885), але необхідними умовами грошової реформи були збалансований державний бюджет і рівноважний платіжний баланс, без цього введення золотого стандарту призвело б до відтоку золота за кордон. Ліквідувати дефіцит державного бюджету, незважаючи на різноманітні зусилля, М.Х. Бунге не вдалося, а позитивне сальдо торговельного балансу склалося лише в середині 1880-х рр. У сфері покращення грошового обігу Бунге стала його ініціатива конверсії російських займів 5 і 6%-вих облігацій на займи під нижчий відсоток і більший термін.

Таким чином, із запланованих програмних заходів М.Х. Бунге як міністру фінансів не вдалося стабілізувати державний бюджет через значні витрати на погашення державних займів, здійснених до нього. Але в цілому його діяльність як міністра фінансів, що базувалася на ґрунтовних фінансово-правових знаннях та бездоганній репутації, оцінювалася як видатна епоха в історії російських фінансів [139], що заклала основи майбутніх фінансових досягнень І.О. Вишнеградського та С.Ю. Вітте.

Також для більш повного розуміння фінансово-правових процесів, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, необхідно відзначити загальну диспропорційність і нерівномірність економічного розвитку, котра посилювалась під впливом організаційно-технічних та інституційних змін на основі розвитку капіталістичних умов господарювання (тогочасні інституційні чинники детально проаналізовано в працях М.І. Туган-Барановського [145, с. 614–620]. Імперський сценарій силової модернізації економіки був так званого «наздоганяльного» типу, із запозиченням зовнішніх механізмів, передбачав різке зростання ролі держави, що виявлялася в ініціюванні ринкових перетворень, активній участі державних структур у здійсненні реформ і встановленні контролю над всіма сферами економіки [98, с. 297–298]. Але загально визнаним є факт, що суспільній та економічній еволюції властива залежність від попереднього способу розвитку [99, с. 133], відповідно прогресивні технології та нові форми організації праці зумовлювали формування нової системи економіко-правових і соціально-правових відносин, інтересів суб'єктів господарювання, які підживляли звичайний спосіб господарювання; і ця протидія зумовлювала постійні диспропорції та нестабільність у різних сферах соціально-економічної життєдіяльності суспільства. Розбалансованість внутрішнього ринку та пошук способів стабілізації економіки як в теорії, так і на практиці, призвели до поширення соціалістичних ідей серед вчених фінансово-економічного напрямку. Загрозливість цих ідей підкреслював М.Х. Бунге, визначаючи, що «соціалізм являє собою смертельний вирок для Росії, тому що бідність і невігластво народу, продажність адміністрації, ... починаючи від нижчих поліцейських службовців до губернаторів, ... збільшують небезпеку міжнародного соціалізму втіленням його в Росії у грубій формі» [17, с. 211]. Так видатний український вчений М.Х. Бунге продемонстрував передбачення, котре ґрунтувалося на значному науковому потенціалі та соціальній чесності.

Вишнеградський Іван Олексійович (1831–1895) – магістр математичних наук, вчений-механік, став міністром фінансів після відставки М.Х. Бунге. Умови початку його діяльності в міністерстві фінансів були надзвичайно сприятливі – позитивні результати фінансової політики М.Х. Бунге і великий врожай у Російській імперії і неврожай в європейських країнах стимулював зростання експорту зернових. Для спрощення вивозу встановлювалися експортні премії та льотні залізничні тарифи, що мало загальним наслідком посилення

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

довіри та збільшення російського кредиту на іноземних ринках. В цих умовах І.О. Вишнеградський на перше місце в системі фінансового регулювання висував бюджетно-фінансову стабільність через сприяння розвитку великої промисловості як основи бездефіцитності бюджету. Окрім скорочення витрат використовувалися різноманітні способи збільшення бюджетних надходжень (стягнення недоїмок по відміненій подушній податі, встановлені нові акцизи на керосин і сірники, підвищено акцизи на тютюн, цукор, алкоголь, гербовий збір, поземельний і промисловий податки). З цією ж метою для досягнення збалансованості державного бюджету були здійснені заходи в системі кредитного регулювання (конверсія російських металічних займів у 4% з відстрочкою оплати та погашення) та реформування залізниці, через підпорядкування залізничних тарифів урядовій адміністрації та упорядкування фінансових стосунків між казною і приватними залізничними товариствами. Заходи стабілізації бюджету виявилися ефективними. Стабілізація торговельного балансу держави здійснювалася протекціоністськими заходами, що також мали наслідком встановлення активного торговельного балансу. Проте, вдала фінансова складова діяльності Вишнеградського контрастувала з економічним станом населення. Неврожай зернових 1891 року і, як наслідок, економічна криза 1891–1892 рр. потребували заходів щодо стабілізації ситуації з боку фінансового управління у вигляді витрат на харчування для населення, на що пішли майже всі вільні засоби казначейства; а розоренні неврожаєм території виявилися неспроможними сплатити визначені податки, що мало наслідком недовиконання за статтями доходів державного бюджету.

Наступнику Вишнеградського – С.Ю. Вітте – необхідно було ліквідувати ці фінансові проблеми та розв'язати основні тогочасні завдання фінансового управління: стабілізувати грошово-кредитний обіг та поновити металічний обіг, упорядкувати і розвинути залізничне господарство Російської імперії.

Найбільш вдалим реформаторським заходом міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте була грошова реформа 1895–1897 рр., в результаті якої відбувся перехід від інфляційного паперово-грошового обігу до золотого стандарту, стабілізувалася грошова система Російської імперії як основа функціонування національного ринку. При характеристиці діяльності С.Ю. Вітте, ми не лише визначимо сутність і хід реформи, а проаналізуємо внесок викладачів фінансових і фінансово-правових дисциплін університетських центрів

Наддніпрянської України у теоретичну розробку, обґрунтування, підготовку проведення й аналіз грошової реформи 1895–1897 рр.

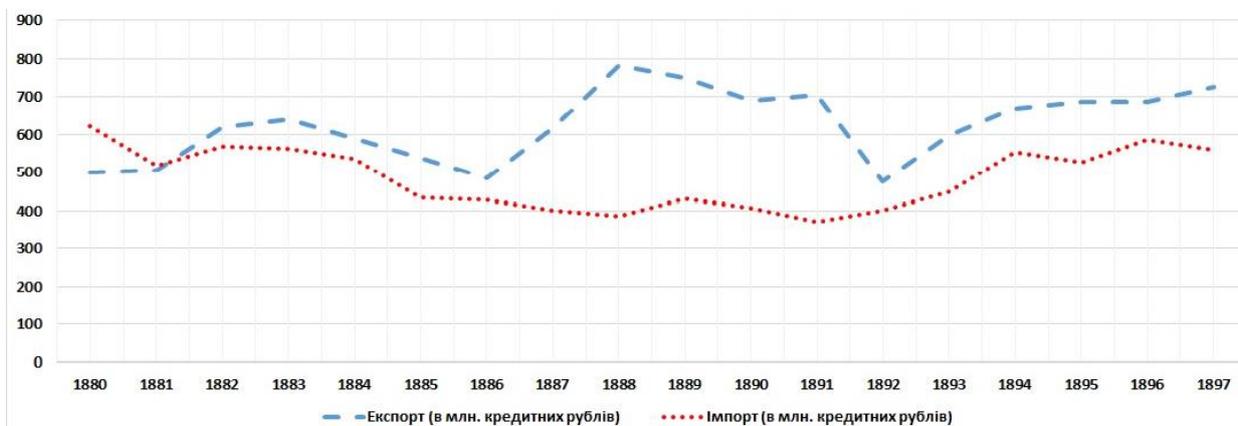
Насамперед необхідно зазначити, що самого С.Ю. Вітте можна вважати представником університетського центру Наддніпрянської України [104; 110, с. 307–317], оскільки він закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету (м. Одеса), там отримав ступінь кандидата фізико-математичних наук після представлення дисертації на тему «З'ясування понять про межі» (1870). Після закінчення університету мріяв про викладацьку діяльність, проте його рідні відмовили його, запевняючи, що університетська кафедра – кар'єра не для дворянина. Працював в управлінні служби Одеської залізниці, обирався почесним мировим суддею м. Одеси (1879). З 1888 р. розпочинається бюрократична кар'єра і в серпні 1902 р. С.Ю. Вітте призначається міністром фінансів [125, с. 323–325] і залишається на цій посаді протягом одинадцяти років.

С.Ю. Вітте продовжив політику фінансової стабілізації, започатковану його трьома попередниками – міністрами фінансів Російської імперії М.Х. Рейтерном (1862–1878), М.Х. Бунге (1881–1886), І.О. Вишнеградським (1887–1892).

С.Ю. Вітте усвідомлював, що успішна грошова реформа не може бути самоціллю, а потребує суттєвих попередніх змін в економічній політиці держави [104]. Підготовка грошової реформи здійснювалася за такими основними напрямками: сприяння розвитку промисловості, підтримка стабільного позитивного сальдо торгового балансу й накопичення золотого запасу; ліквідація дефіциту державного бюджету; стабілізація валютного курсу. Для цього С.Ю. Вітте за часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії (1892–1903) продовжував проводити послідовну протекціоністську політику, зорієнтовану на захист національної промисловості від зовнішньої конкуренції, та залучення іноземних інвестицій, що спрямовувалися на розвиток промисловості й банківської сфери. Протекціоністські заходи підтримали стабільне позитивне сальдо торговельного балансу Російської імперії, що простежувалося з 1877 р. Основною статтею експорту Російської імперії був хліб; обсяги експорту становили в середньому 47 % (підрахунок зроблено на основі матеріалів, поданих у збірнику з історії та статистики зовнішньої торгівлі Росії [130]).

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

Продемонструємо позитивне сальдо торговельного балансу даними про обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії [130] (рис. 8).

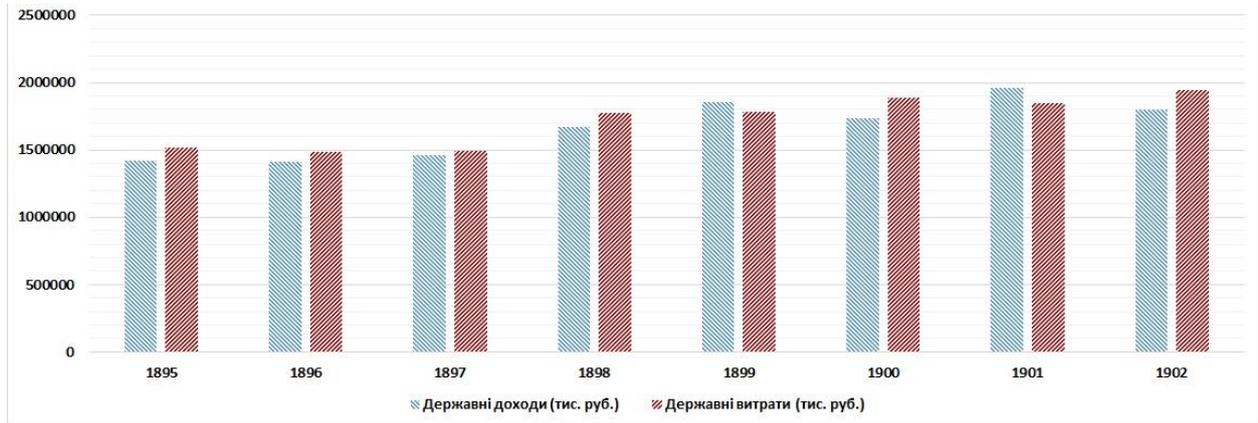

Рисунок 8. Обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії (1880–1897 рр.)

Станом на 1 січня 1895 р. золотий запас складав 645,7 млн. рублів, а на 1 січня 1896 р. – 659,5 млн. рублів, з яких до розмінного фонду відносилось 375 млн. (окрім 75 млн. рублів, що забезпечували тимчасовий випуск кредитних білетів). Протягом 1896 р. розмінний фонд доведено до 500 млн. рублів золотом і за цей же період борг державного казначейства скоротився з 671 млн. рублів до 621 млн. [125, с. 415]. Збільшення золотого запасу Російської імперії відбулося як за рахунок власного добування золота (1897 р. Росія забезпечувала 17,2% світового добування), так і за рахунок іноземних кредитів переважно в золоті (приблизно по 100 млн. рублів щорічно). Накопичення золотого запасу в Державному банку Російської імперії виконувало такі економічні завдання: створювався фонд для міжнародних розрахунків (золото як світові гроші); фонд для забезпечення внутрішнього грошового обігу повноцінних грошей; резерв для здійснення платежів по вкладам [80, с. 365–366].

На початок грошової реформи не вдалося ліквідувати дефіцит державного бюджету Російської імперії. Наведемо статистичні дані, що характеризують доходну і витратну частини державного бюджету в реформений та пореформений період (рис. 9) [125, с. 646–649].

**Економічні студії історії Наддніпрянщини
в XIX – на початку XX століття**

Рисунок 9. Доходна і витратна частини державного бюджету Російської імперії (1895–1902 рр.)

Таким чином, з восьми аналізованих років лише 1899 р. і 1901 р. мали профіцитний державний бюджет; середній розмір дефіциту державного бюджету за цей період склав 4,7%.

Таблиця 5.

Зміна обсягів статей доходів Російської імперії
(джерело – [125, с. 646–649]).

Роки	Основні статті державних доходів (тис. руб.)				
	Питний дохід	Інші акцизи: тютюновий, цукровий, нафтовий, сірниковий	Дохід від мита	Дохід від казенної продажі питного	Казенна залізниця та платежі залізничних товариств
1895	298215	109519	178605	-	217701
1896	294299	105988	182303	27789	312374
1897	280129	120664	195615	52448	293134
1898	289573	126398	218910	102164	364008
1899	310297	139424	219276	110756	358170
1900	316808	137361	203964	117919	373948
1901	312991	154070	219922	163472	392491
1902	34593	146802	205732	462808	408963

Підтримка національного виробника передбачала також надання субсидій і податкових пільг підприємствам, що потребувало додаткових бюджетних витрат. Для балансування державного бюджету застосовувалися зміни в системі прямого і непрямого оподаткування. За офіційними даними міністерства фінансів [125]

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Наддніпрянщини у пореформений період

наведемо статті державних доходів і витрат, що зазнали найсуттєвіших змін за ці роки (табл. 5).

Також у цей період посилювався податковий тягар з населення (податки в середньому підвищилися на 12 %). Основними статтями витрат з державного бюджету протягом 1895–1902 рр. були платежі для обслуговування державного боргу (в середньому 27 3734 тис. рублів щорічно), витрати на військове та морське міністерства, витрати на міністерство фінансів (зросли більше ніж на 50%) та витрати міністерства сполучень (зросли з 10,7% загальних державних витрат 1895 р. до 22,3% – 1902 р.).

Активний баланс зовнішньої торгівлі, послаблення зовнішньої конкуренції та високе імпортне мито зумовили зростання прибутків російських фабрикантів і заводчиків, котрі частково реінвестувалися у виробництво. Окрім загальних методів стабілізації економіки підготовка грошової реформи полягала в тому, що міністерство фінансів досліджувало ринкову кон'юнктуру й регулювало валютний курс інтервенціями та рестрикціями.

До теоретичного осмислення і практичної реалізації грошової реформи С.Ю. Вітте залучав відомих науковців. Одним з авторів економічного обґрунтування грошової реформи був відомий науковець, фахівець з грошового обігу, фінансів і кредиту, на той час професор політичної економії і статистики Петербурзького університету І.Г. Кауфман. Зв'язок Іларіона Гнатовича з Наддніпрянською Україною припадає на етап формування його наукових поглядів і світогляду. Він народився в м. Одесі, там же навчався в гімназії, а потім у Рішельєвському ліцеї. 1864 р. вступає на юридичний факультет Харківського університету, де вже під час навчання видає свої перші наукові твори. Саме в студентські роки сформувався його інтерес до проблем грошового обігу й кредиту. Після закінчення Харківського університету його залишають при університеті для підготовки до професорського звання, а потім він їде у наукове відрядження за кордон. Магістерську дисертацію «Кредит, банки і грошовий обіг» (1873) захищає у Петербурзькому університеті, а докторську дисертацію «Нерозмінні паперові гроші в Англії» (1877) – в Київському університеті (офіційними опонентами були професор М.Х. Бунге і доцент Д.І. Піхно).

Творча спадщина Кауфмана містить вагомий кількість досліджень загальної теорії фінансів і проблеми перетворення фінансової системи країни. Значна кількість теоретичних ідей Кауфмана була

реалізована Вітте при проведенні грошової реформи, насамперед: введення золотого монометалізму; одночасний обіг металевих і паперових грошей, а також обмін останніх на золото; надання права казначейству приймати золото при сплаті податків і зборів по курсу; надання права економічним суб'єктам використовувати золото у розрахунках; здійснення прихованої девальвації кредитних білетів; перетворення Державного банку в емісійний центр країни; обмеження випуску паперових грошей [110]. Проте необхідно відзначити, що окремі підходи І.Г. Кауфмана – це розвиток ідей, сформульованих іншими економістами; принципи, форми і методи проведення грошової реформи розвивалися і вдосконалювалися у процесі широкої наукової дискусії та спеціальними фінансовими комісіями.

Безпосередню участь у підготовці та проведенні грошової реформи брали представники київської школи фінансів, учні М.Х. Бунге – А.Я. Антонович і Д.І. Піхно. Професора Київського університету А.Я. Антоновича Вітте запросив на посаду товариша (заступника) міністра фінансів після знайомства з його докторською дисертацією, що була присвячена проблемам грошового обігу. В науковому дослідженні Антоновича («Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети», 1883) відображалася широта знань вченого і доводилася ідея стійкості грошової одиниці, що базується на цінності металів: срібла, а потім – золота, тобто прихильність ідеї металічного обігу. Але А.Я. Антонович і С.Ю. Вітте не спрацювалися.

Інший київський науковець Д.І. Піхно брав найактивнішу участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895–1897 рр. Він повністю підтримував позицію С. Вітте щодо введення системи золотого монометалізму, заперечував передчасні для умов Російської імперії ідеї нечисленних номіналістів того часу (С. Шарапова, Л. Ходського та ін.), які відстоювали ідею паперово-грошового обігу та пророкували невдачу реформи. Продуктивними щодо вдосконалення реформи С. Вітте були такі пропозиції Д. Піхна, як пропозиція забезпечення державною рентою незабезпечених золотом паперових грошей, вимога точного розмежування емісійної діяльності державного банку від операцій державного казначейства тощо. Статті вченого, в яких він виклав свої погляди на грошову реформу, вийшли окремим виданням [31, с. 265].

У лютому 1895 р. С.Ю. Вітте оприлюднив пропозиції з реформування грошової системи [119, с. 1–35]; у березні 1896 р. міністр фінансів представив фінансовому комітету остаточний проект грошової

реформи [119, с. 151–208]. Нова система грошового обігу, побудована на принципі золотого монометалізму, містила такі основні елементи.

1. Десятирубльова золота монета нової чеканки ставала основною монетою Російської імперії і законним засобом платежу. Золоті монети попередньої чеканки, до видання закону від 17 грудня 1885 р. приймалися до сплати у співвідношенні 1 руб.=1 руб. 50 коп. до золотої монети нової чеканки.

2. Повноцінна срібна монета існуючих номіналів приймалася як засіб платежу у кількості не більше 50 рублів за один платіж.

3. Державні кредитні білети були законним засобом платежу й обмінювалися на золото без обмежень, за курсом, що склався у пореформені роки (1 руб 50 коп. кредитних білетів = 1 руб. золотом, або $66 \frac{2}{3}$ копійки золотом за кредитний рубль) [115, с. 208–210].

Микола II підтримав проект грошової реформи С.Ю. Вітте, і 3 січня 1897 р. був прийнятий закон «Про чеканку і випуск в обіг золотих монет». Так в Російській імперії було встановлено золотий стандарт. Банкноти було девальвовано до курсу: 1 кредитний рубль за 66,66 коп. золотом. Емісія рубля до 600 млн. покривалася золотом на 50 %, а вся додаткова емісія – на 100 %. Реакція ринку на приховану девальвацію рубля була спокійною, незважаючи на незначне зростання цін, оскільки введений курс паперових грошей закріплював ринковий курс, що вже склався. Населення спокійно відреагувало на золотий стандарт, оскільки цей стандарт в основному вплинув на зовнішньоекономічну сферу. С.Ю. Вітте писав, що грошова реформа здійснена «гладко и незаметно, а весь простой класс населения, весь народ совсем не заметил и не подозревал, что я сделал реформу» [24, с. 331].

7 червня 1899 р. прийнято новий монетний статут, затвердженням якого була закінчена реформа грошового обігу. На кінець 1901 р. у грошовому обігу Російської імперії перебувало повноцінної золотої і срібної монети на 856,5 млн. рублів (у тому числі золотої на 694.9 млн., а срібної на 161, 6 млн.). На той же час в Державному банку і державному казначействі було золота на 830,1 млн. рублів, срібла на 61,8 млн. рублів; кредитних білетів на кінець 1901 р. числилося в обігу на 630 млн. рублів, а за умов вирахування 87,9 млн. рублів, що знаходилися у банківських касах – 542,1 млн. рублів [72, с. 430–431]. За період з 1 січня 1895 р. по 1 січня 1901 р. загальна сума процентного державного боргу збільшилась на 371,2 млн. рублів і склала 6 193 млн. рублів [125, с. 407].

Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки неоднозначно оцінювалася відомими вченими того часу. Наведемо характеристики окремих представників університетських центрів Наддніпрянської України С.Ю. Вітте як державного діяча та оцінку його грошової реформи. О.Д. Білімович (1876–1963) – випускник юридичного факультету Київського університету (1900), ординарний професор кафедри політичної економії та статистики Київського університету, у майбутньому вчений зі світовим іменем, 1903 р. опублікував історичний нарис «Міністерство фінансів у 1802–1902 рр.» [300], де у науково-популярній формі охарактеризував фінансові аспекти життєдіяльності Російської імперії за 100 років. У виданні О.Д. Білімович виділяє п'ять розділів, хронологічні рамки кожного розділу співпадають з царюваннями. Останній розділ нарису присвячений періоду діяльності Міністерства фінансів (1894–1902) пов'язаний з діяльністю С.Ю. Вітте, який очолив Міністерство фінансів 1892 р. Саме реформування грошової системи О.Д. Білімович вважає основною його реформою, оцінює її однозначно позитивно й зазначає, що послідовник «видатного» міністра фінансів С.Ю. Вітте буде працювати у сприятливих умовах бездефіцитного бюджету [12, с. 94].

Значний інтерес щодо аналізу грошової реформи Вітте має монографія професора Харківського університету П.П. Мігуліна «Російський державний кредит (1769-1906)» (1907), третій том якої (1893-1899) [508] присвячений міністерству С.Ю. Вітте. Оцінюючи грошову реформу в цілому схвально, П.П. Мігулін визначає її переваги і недоліки. До переваг реформування грошової системи належить: перехід до золотого монометалізму; вдалий курс фіксації і техніки девальвації; вдалий момент проведення реформи та виваженість її проведення. Недоліками, на думку науковця, були: надмірний випуск срібної монети; значні витрати на проведення реформи; незабезпеченість розрахункового балансу та значне скорочення золотого запасу.

Відомий український економіст, державний діяч Української народної республіки (міністр фінансів) М.І. Туган-Барановський у промові «С.Ю. Вітте як міністр фінансів» (1915) відзначає, що Російська імперія за систему золотого монометалізму поплатилася сотнями мільйонів рублів золотого запасу.

Аналіз підготовки й проведення грошової реформи Вітте засвідчує, що: по-перше, були враховані провідні світові тенденції (перехід до системи «золотого стандарту» більшості країн світу); по-друге, до її

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Наддніпрянщини у пореформений період

розробки й обґрунтування були залучені провідні вчені й практики Російської імперії, у тому числі з університетів Наддніпрянської України; по-третє, грошова реформа пройшла процедуру широкого громадського обговорення; по-четверте, з урахуванням тогочасних соціально-економічних процесів було вибрано сприятливий період для її проведення. Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки в цілому схвально оцінювалася науковцями українських університетів. Криза, яку зазнала грошова системи Російської імперії під час першої світової війни, була складовою розпаду світової системи монOMETALІЗМУ.

Едуард Дмитрович Плеске (1852–1904) був призначений міністром фінансів 16 серпня 1903 року, замінивши на цьому посту С.Ю. Вітте, але фактично до справ через хворобу не приступав і 4 лютого 1904 року був звільнений за особистим проханням. Досить нетривалий час (6 місяців) на цій посаді перебував Іван Павлович Шипов (1865–1919 (?)), який був фахівцем з питань грошового обігу, але як міністр фінансів не встиг себе проявити.

Наступним міністром фінансів був Володимир Миколайович Коковцов, який на початку ХХ ст. двічі перебував на посаді міністра фінансів. Управління фінансами в період 1904–1905 рр. співпало з російсько-японською війною, Відповідно, фінансові заходи були спрямовані на пошук джерел покриття військових витрат. Такими джерелами стали податки (були збільшені податки з майна, акциз з пива, сірників, нафти, гербовий збір) та займи. Протягом другого терміну перебування на посаді міністра фінансів (1906–1914) ніякої оригінальності фінансової політики не прослідковувалося, головним завданням був бездефіцитний бюджет, засобами досягнення якого також були непрямі податки та крупні іноземні займи (1906, 1908 і 1909 рр.), а також скорочення непродуктивних витрат державних коштів. Завдяки такій політиці за цей період золотий запас Російської імперії збільшився з 1 100 млн. руб. до 2 170 млн. руб і в 1,5 рази перевищив суму золотого запасу Англії та Німеччини разом узятих [110].

Але окремі вдалі фінансові заходи різних міністрів фінансів під час їхнього управління фінансовим господарством Російської імперії лише частково компенсували дестабілізаційний вплив на фінансову та фінансово-правову систему, що проявлявся в: 1) державній підтримці великої промисловості, що спричинила фіскальне виснаження економіки та зумовила зростання спекулятивного капіталу (позастатутні позики державного банку, замовлення, урядові гарантії

та ін.); 2) порушенні балансу між промисловістю та сільським господарством через залучення іноземного капіталу для розвитку промислових галузей; 3) квазіпротекціоністській митній політиці, що сформувала інвестиційну залежність та експортноорієнтовану структуру економіки, залежну від кон'юнктури світових ринків; 4) зростанні державних видатків непродуктивного характеру та державного боргу, боргове фінансування бюджетного дефіциту та перманентні конверсії урядових позик; 5) проциклічній фінансовій політиці в цілому.

2.3. Розвиток ринкових відносин у різних сферах

У першій половині XIX ст. у Російській імперії розпочався промисловий переворот, інтенсифікувалися товарно-грошові відносини в усіх галузях, активізувалася підприємницька діяльність у промисловій, торговельній і фінансовій сферах. Ці реалії вимагали радикальної трансформації економічної життєдіяльності та здійснення соціально-економічної модернізації суспільства. Слабкість механізмів саморегулювання й саморозвитку імперської економіки зумовило те, що самодержавство розпочало контрольовану соціально-економічну та політичну еволюцію імперії. Скасування кріпацтва, фінансова, освітня, земська, судова реформи, перетворення в армії та сфері міського самоврядування модернізували суспільний і державний лад. У результаті селянської реформи більше 23 млн. закріпачених селян отримали свободу й громадянські права. Судова реформа поширила принцип загальної громадянської свободи на суд. Земська й міська реформи створили можливості представникам суспільства брати участь у справах місцевого управління. Перетворення 60–70-х рр. XIX ст. посприяли вільному рухові капіталів, товарів і найманих працівників і відкрили шлях запізнілій індустріалізації. Підприємницькі здібності населення отримали значні можливості свого застосування в умовах розвитку ринкової економіки.

Перетворення, що відбувалися після відміни кріпосної залежності, були зумовлені саме селянською реформою (не зважаючи на її назву, вона здійснювалася не в інтересах селян). Реформа проводилася з регіональними відмінностями. Щодо Наддніпрянщини, то крім загальних положень, діяли ще місцеві положення для окремих

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

районів, а саме: на Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а також на ту частину Харківської губернії, де переважало подвірне землеволодіння, поширювалося місцеве положення для великоросійських і білоруських губерній; для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська і частина Харківської, де переважало общинне землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська) були розроблені спеціальні положення, що обґрунтовували право селян на підприємницьку й іншу діяльність, конкретизували розміри душевих наділів, їхню викупну вартість. Сам процес звільнення селян розтягувався на роки.

Внаслідок реформи відбулася диференціація українських селян за величиною земельних наділів: 220 тис. душ було зовсім обезземелено, тільки 150 тис. (6 %) ревізьких душ отримали наділи 5 і більше десятин на душу, 94 % колишніх поміщицьких селян отримали наділ менший ніж 5 десятин, тобто нижчий за норму середнього прожиткового мінімуму. Дворові селяни та кріпаки-робітники не отримали польових наділів і їх звільняли тільки з тими землями, які в них були до реформи [55].

Реформа 1861 року, звільняючи селян від закріпачення, стимулювала їхній вихід на ринок праці та товарний ринок, оскільки їм потрібні були кошти для сплати податків та викупних платежів. Становище селянства у пореформений період погіршилося через відсутність капіталів для ведення інтенсивних форм господарювання та зменшення розмірів селянських ділянок землі через збільшення кількості сільського населення (аграрне перенаселення). Селяни шукали заробітки й найчастіше знаходили їх на півдні України та на цукрових заводах Правобережжя і Харківської губернії.

Аграрна реформа мала такі основні наслідки, у контексті її впливу на розвиток ринкових відносин:

1) сприяла поширенню ринкових, товарно-грошових відносин у землеробстві, що відбувалося через зміни: у характері землеволодіння (земля перетворювалася на товар і втрачала стану належність); у методах використання землі (оренда, ведення власного господарства); у структурі посівних площ на користь культур, на які формувалася ринковий попит, або які були сировиною для харчової та легкої промисловості, або які експортувалися;

2) значне підвищення рівня концентрації землі в руках відносно нечисленної верстви власників;

3) підвищилася урожайність сільськогосподарських культур унаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів;

4) посилилась майнова диференціація селянства;

5) виник ринок найманої робочої сили, якої потребувала промисловість.

У пореформений період розвиток ринкових відносин в аграрній сфері Наддніпрянщини відрізнявся в різних її частинах. У правобережних і лівобережних губерніях України діяла відробіткова система. Правобережжя завдяки розвитку цукрової промисловості дещо випереджало за темпами економічного розвитку Лівобережжя. На Півдні України поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агровиробництва, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці, а заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.

На території Наддніпрянщини у пореформений період домінувало вирощування хлібних культур і цукрових буряків, при поступовому збільшенні посівів коренеплодів, бобових, олійних та інших рослин і зростанні загальної культури землеробства. Важливою галуззю залишається тваринництво, хоча підвищенню рівня його товарності перешкоджає скороченням природної кормової бази, примітивність ветеринарної служби, низький рівень селекції, а також малоефективні способи транспортування й зберігання м'ясної продукції. Активно розвивалися комерційне городництво й садівництво. Помітно зростає застосування у сільському господарстві спеціальних машин і знарядь праці, але загальний рівень механізації залишається невисоким.

Формуванню внутрішнього ринку та зростанню промислового виробництва сприяв розвиток транспортної галузі та зокрема – залізничне будівництво. Перші залізничні лінії у Російській імперії були прокладені ще наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. Однак вони були невеликої довжини і не мали якого-небудь стратегічного чи економічного значення. Стимулом для залізничного підприємництва стали такі фактори: нормативна регламентація (імператорський указ про створення в Російській імперії мережі залізниць, 1857 р.), створення Головного товариства російських залізниць, державне інвестування в цю сферу з залученням іноземних капіталів і капіталів приватних осіб, отримання значних прибутків приватними інвесторами від капіталовкладень у цю сферу. Першою залізницею, спорудженою на українських землях, стала Одеська. Її перша ділянка

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Надніпрянщини у пореформений період

Одеса–Паркани–Ольвіопіль–Балта (1862–1865 рр.) була збудована казенним коштом. У 1867–1869 рр. стали до ладу лінії до Єлисаветграда та Крюкова. З побудовою у 1870 р. ділянок від Києва до Жмеринки й від Жмеринки до Балти почала функціонувати Південна магістраль від Москви до Одеси (через Курсько-Київську лінію). З кінця 1860-х рр. фінансування залізничного будівництва здійснювалося шляхом залучення приватних капіталів через акціонування. Завдяки акціонерним капіталам за досить короткий проміжок часу була створена ціла система залізниць, що полегшило постачання товарів в межах внутрішнього ринку та на зовнішні ринки. Наприкінці 1880-х рр. приватна монополія на залізничний транспорт була ліквідована й організоване державне залізничне господарство. Одним із наслідків масштабного залізничного будівництва було значне зростання попиту на метал, устаткування, паливо, що стимулювало розвиток галузей важкої промисловості в Україні. Вигідна кон'юнктура в паровозобудуванні зумовила перепрофілювання окремих машинобудівних заводів на випуск паровозів (виникли два великі спеціалізовані підприємства – Харківський (1897 р.) і Луганський (1900 р.).

У другій половині ХІХ ст. економічний розвиток українських губерній визначали галузі важкої промисловості – вугільна, металургійна, залізорудна, машинобудівна. Завдяки здійсненню російським імперським урядом активної промислової модернізації в Україні відбувалася поступова економічна спеціалізація окремих її регіонів – утворилися такі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий райони. Машинне виробництво змінило структуру робочої сили (масово стала використовуватися праця жінок і дітей) і посилило вимоги до підготовки кваліфікованих кадрів, підвищуючи рівень безробіття серед низько кваліфікованих трудових ресурсів.

У 1870-х рр. у зв'язку з широкомасштабним залізничним будівництвом і створенням перших металургійних підприємств, суттєво зростає попит на вугілля та відбувається інтенсивний розвиток кам'яновугільної промисловості України. Основними покупцями вугілля з Півдня України, крім залізниць і металургійних підприємств, були пароплавства, газові та цукрові заводи. Металургійна промисловість розвивалась як галузь великих капіталовкладень, джерелом яких був іноземний капітал, що зумовило

високий рівень концентрації виробництва (найвищий рівень концентрації в Донецькому басейні).

У другій половині ХІХ ст. на українських територіях досить швидко розвивалися механічні заводи (машинобудування), які виготовляли різноманітне устаткування для сільського господарства, харчової, гірничої, металургійної, хімічної та інших галузей промисловості. 1881 р. у Києві був заснований машинобудівний і котельний завод Я. Гретера і Й. Криванека, що зайняв практично монополічне становище у сфері постачання обладнання для цукроварень. У Краматорську, Горлівці й Катеринославі наприкінці ХІХ ст. були збудовані заводи, де виготовлялося обладнання для вугільних шахт і металургійних підприємств.

Урядова політика Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була спрямована на стимулювання зростання важкої індустрії за рахунок іноземних капіталів. Тому були розроблені законодавчі та інші регуляторні механізми, які сприяли іноземним капіталовкладенням, основними з цих заходів були такі: законодавче закріплення принципу рівності в підприємницькій діяльності російських і іноземних підданих, однаковий порядок відкриття вітчизняних і іноземних компаній, державне фінансування, субсидування, регулювання цін, державна система замовлень, митно-протекціоністська політика уряду тощо. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. Напередодні Першої світової війни в Україні працювало понад 80 іноземних компаній із загальним капіталом 413,8 млн. руб., що становило 36% загальної суми іноземних капіталовкладень у Російській імперії [98, С. 131]. Іноземний капітал приносив з собою комерційний та виробничий досвід тих країн, звідки його привнесено.

Також протягом досліджуваного періоду інтенсивно розвивалися такі галузі як цукрова, борошномельна, спиртогорілчана, тютюнова, олійна тощо, збут продукції яких відбувався на внутрішньому та зовнішньому ринках. У цукровій галузі, за рахунок закриття чи поглинання малих і неприбуткових підприємств, спостерігалася висока концентрація виробництва, що призвело до створення цукрового синдикату (1887 р.) – одного з перших монополістичних утворень на території Російської імперії.

Таким чином, у другій половині ХІХ ст. на території Наддніпрянщини спостерігаються зміни в сільськогосподарському

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Наддніпрянщини у пореформений період

виробництві і простежуються високі темпи розвитку промисловості, з високим рівнем концентрації виробництва в окремих галузях. У зв'язку зі спеціалізацією виробництва посилюється територіальна диспропорційність. На Півдні та Сході України формуються потужні промислові райони загальноімперського значення, в яких концентрується і значна частина продуктивних сил. У межах єдиного всеросійського ринку Наддніпрянська Україна стала одним із основних районів промислового виробництва, тут інтенсивно розвивалася на капіталістичних засадах цукрова, вугільна, металургійна, частково машинобудівна галузі. Підприємницька діяльність прогресувала у найважливіших галузях економіки.

Система оподаткування також зазнала змін з метою стимулювання підприємницької діяльності й модернізації економіки. Законодавчими актами 60–90-х років було розмежовано податкові платежі за торговельну та промислову діяльність. Зокрема, згідно з Положенням 1863 р. було знижено розміри зборів за гільдійські свідоцтва (1863 р.), закріплено ставки промислового збору для торговців. 1898 року система податкового обкладання промислово-торговельного класу була реформована – було введено державний промисловий податок, що сплачувався через придбання щорічного диференційованого за видами й класами патенту на здійснення торгівлі та промислової діяльності, при цьому об'єктом оподаткування стала не особа, а підприємство. При цьому відбувається класифікація підприємств, зокрема: а) торговельні підприємства поділялися на 5 розрядів за видами торгівлі (на оптові, роздрібні, дрібно-роздрібні, розвізної та розносної торгівлі), а також за розміром основного капіталу; б) промислові підприємства – за кількістю працівників на 3 розряди: I – до 1 тис. працівників, II – 500–1 тис., III – 200–500 працівників [98, С 179]. Також, з 1885 р. на підприємства накладається додатковий акціонерний збір у розмірі 5 % з чистого прибутку – це перша спроба обкладання діючого промислового доходу. Реформою 1898 р. цей збір було модифіковано у прогресивний податок з прибутку та додано до збору з капіталу.

Імперська урядова підтримка розвитку підприємців залишалася спрямованою винятково на створення сприятливих умов для підприємництва заможним верствам населення – дворянству, землевласникам, іменним купцям. Крім того, компенсаційні заходи (субсидії, кредити, дотації), які мали іменний характер, надавалися переважно переселенцям з великоросійських губерній, які витісняли

українських торговців з центральних ринків. Наприклад, наприкінці XIX ст. у Києві серед купців налічувалося 2307 росіян, 2238 євреїв і лише 152 українці [80, С. 171–172]. У руках іноземців була сконцентрована практично вся зовнішня торгівля Наддніпрянщини. Вітчизняні купці переважно вели справи з комісіонерськими конторами та не мали прямих контактів з великими експортно-імпортними торговельними домами.

У другій половині XIX – на початку XX ст. інтенсивно розвивається ринкова інфраструктура. Торговельні компанії, доми та товариства залишаються важливим елементом промислово-торговельної діяльності. Вже формується ціла мережа торговельних товариств та компаній, при цьому помітною стає чітка товарна спеціалізація та галузева обмеженість їхньої діяльності. Розвиваються біржі як елемент ринкової інфраструктури, а біржова діяльність набуває спеціалізації та виходить на міжнародний рівень. Становлення та розвиток фондового ринку та корпоративних форм підприємницької діяльності був взаємопов'язаним, оскільки, з одного боку, з появою акціонерного руху виникла необхідність у формуванні необхідної інфраструктури, а з іншого – функціонування фондового ринку дало можливість для розповсюдження такої форми ведення фінансового підприємництва. Одним із лідерів біржової торгівлі на території Російської імперії була Київська біржа (1865 р.).

Розвиток ринкової структури та інфраструктури та пов'язаний з ним розріст підприємницького сектора, стимулював створення й функціонування низки промислово-торговельних організацій – своєрідних дорадчих органів, спрямованих на захист інтересів промислово-торговельного класу (торгові палати, промислово-торговельні з'їзди та союзи). Найвідомішими на теренах Наддніпрянщини були такі: З'їзди гірничих промисловців півдня Росії (Харків), Всеросійське товариство цукрозаводчиків (Київ), Одеське товариство фабрикантів і заводчиків, З'їзди судновласників, З'їзди мукомелів тощо. Метою їх діяльності було представлення інтересів підприємців перед органами влади, сприяння створення місцевих громадських та професійних закладів торгівлі та промислів, влаштування конкурсів, виставок; акумулювання статистичної інформації та створення періодичних видань [80, С. 134]. Також, з розвитком ринкових відносин і підприємницької діяльності, розвивається страхова діяльність, як елемент фінансового підприємництва.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. відбувається інтенсивний розвиток ринкових відносин. Формування промислово-торговельної ринкової структури та інфраструктури на території Наддніпрянщини здійснюється на патерналістсько-протекціоністській основі. Проходить організаційне оформлення підприємницьких відносин у вітчизняній промислово-торговельній сфері.

2.4. Трансформація фінансових відносин. Фінансово-кредитна система в Україні.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. характеризується структурною перебудовою економіки Російської імперії на ринкових засадах. Ці реалії зумовлюють трансформацію фінансових відносин на рівні державних і недержавних фінансових установ, а також стимулюють перебудову місцевих фінансів як інструменту впливу на господарський розвиток на загальнодержавному та регіональному рівнях. Фінансова система українських губерній Російської імперії охоплювала державний і недержавний сектори, при домінуючій ролі державного. Саме формування місцевих фінансів було заходом імперської фінансової політики, спричинене хронічним дефіцитом державного бюджету, зростанням державного боргу, перманентними військовими конфліктами і необхідністю створення єдиного економічного простору. Формування місцевих фінансів унаслідок удосконалення самоврядування, розширення економічної й фінансової самостійності суб'єктів муніципального господарювання в 60-80-х рр. ХІХ ст. було покликане розв'язати такі завдання: стимулювати господарський розвиток губерній, міст і сіл для поповнення державного бюджету; розвинути місцеве господарство через розширення фінансово-економічної самостійності місцевих суб'єктів господарювання. З 90-х рр. ХІХ ст. вже простежується зростання ролі муніципального господарства як інструменту державної політики, а також взаємовплив економіко-соціальних процесів – розвиток місцевого самоврядування, кредитної кооперації, еволюції податкових інструментів та підвищення ефективності розподілу й прозорості розподілу бюджетних коштів.

У структурі фінансових органів українських губерній Російської імперії визначальну роль виконували місцеві представництва Головного казначейства й Державного банку Російської імперії, що діяли під керівництвом міністерства фінансів і здійснювали скоординовану діяльність у сфері банківських операцій. На базі діючого з 1860 р. Державного банку, що мав універсальний характер, було створено у середині 1880-х рр. взаємопов'язаний механізм із двох державних Селянського та Дворянського банків, які мали становий характер і здійснювали виключно земельні операції. Державні ощадні каси на місцевому рівні являли собою другорядний рівень системи державних фінансових інституцій. Діяльність територіальних казначейств полягала в акумулюванні та розподілі грошових засобів держави, а з кінця ХІХ ст. казначейства ще долучаються до банківських операцій комерційного призначення (операції з цінними паперами, обслуговування вкладів і поточних рахунків підзвітних ощадних кас). Недержавні фінансові установи були представлені регіональними філіями великих акціонерних банків, установами приватного взаємокредитування, муніципальними фінансовими установами, громадськими установами дрібного кредитування.

Розглянемо деякі зміни в кредитно-банківській системі, як структурному елементі фінансової системи. Інтенсивний розвиток кредитно-банківської справи в Росії розпочався після створення Державного банку Російської імперії (1860 р.) і скасування кріпосного права (1861 р.). Новостворений Державний банк отримав спадщину у вигляді значних фінансових ресурсів та мережі контор і набув більш досконалої організаційної структури. Зберігши комерційні функції обслуговування населення та підприємств, Державний банк отримав функцію банківського регулятора над усіма комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами. Він був значною мірою допоміжною установою Міністерства фінансів. На банк покладалися функції, що належали до компетенції міністерства фінансів країни: проведення викупних операцій та весь необхідний документообіг з них; підтримка державних іпотечних банків; ліквідація рахунків дореформених комерційних банків (до 1887 р.). При цьому всі ліквідаційні операції мали здійснюватися на рахунок Державного казначейства, яке найчастіше було боржником цих банків. Але так як в умовах жорсткого бюджетного дефіциту саме казначейство було не в змозі надавати необхідні для цього кошти, Державний банк Російської імперії щорічно (до 1872 р.) направляв на ці цілі значну частину свого

комерційного прибутку. З початку 90-х років XIX століття Державний банк спільно з міністерством фінансів розробляв масштабну грошову реформу, яка фактично розпочалася у 1895 р. за активної участі міністра фінансів С. Ю. Вітте і завершилася 1897 року. З початку XX ст. і до жовтневого перевороту 1917 року держбанк як орган економічної політики уряду брав участь у створенні, а потім і в підтримці комерційних банків, в тому числі за рахунок нестатутних позичок. Він субсидував та рефінансував банки-банкрути, приймав у власність їх майно та здійснював тимчасове управління ними до їх подальшого продажу. Також до його функціоналу як комерційної установи входив облік векселів та інших термінових урядових цінних паперів та іноземних тратт; купівля-продаж золота та срібла; отримання платежів за векселями та іншими терміновими грошовими інструментами; прийом вкладів, видача позичок та купівля державних паперів за власний рахунок.

Період з 1862 по 1872 рр. був десятиліттям бурхливого розвитку банківської справи в Російській імперії – у цей час було відкрито 31 акціонерний банк, 11 акціонерних земельних банків, а до 1873 р. вже функціонували 222 міських громадських банків. Протягом визначеного періоду було прийнято кілька важливих нормативно-правових актів, що регулювали банківську діяльність, а саме: «Положення про міські громадські банки» (1862 р.), закон «Про порядок заснування кредитних установлень земствами» (1871 р.) та «Загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватних та громадських». У Правилах було викладено зразкові статuti кредитно-грошових організацій із зазначенням обов'язкових вимог щодо цих організацій, за зразком яких, міністру фінансів дозволялося санкціонувати створення кредитних установ. Також затверджувалися статuti кредитних установ та акціонерних банків: у 1863р. було затверджено статут «Херсонського Земельного Банку», 1866 р. був розроблений і прийнятий статут «Товариства поземельного кредиту», а в 1871 р. – статут «Акціонерного Харківського земельного банку».

За формами власності, усі функціонуючі на той час банки та кредитно-грошові установи можна було умовно поділити на державні, громадські (міські та земські) та приватні. До державних належали такі установи: Державна комісія погашення боргів, Державний банк, його контори та тимчасові відділення, Державний дворянський земельний банк, Селянський поземельний банк, зберезувальні казни, ощадні каси. Громадські (міські та земські) установи включали: міські

громадські банки, громадські банки та позичково-ощадні каси волосних та сільських товариств, станові банки. До розряду приватних банків входили: акціонерні комерційні банки, товариства взаємного кредиту, акціонерні земельні банки, товариства взаємного поземельного кредиту та міські кредитні товариства, позичково-ощадні товариства.

Основними операціями банків на той час були:

- облік та переоблік векселів та інших платіжних зобов'язань, термін погашення яких не перевищував 9 місяців;
- надання позик та кредитів строком не більше 9 місяців під заставу державних цінних паперів, паїв, акцій, за коносаментами та квитанціями залізних доріг, пароплавств та транспортних контор;
- забезпечення платежів за векселями та іншими терміновими документами, що передаються банку;
- здійснення платежів у Російській імперії та переведення коштів за кордон;
- переказ грошей у всі місця, де знаходяться відділення банку, його банки-кореспонденти, видача векселів, переказних квитків та кредитів як усередині країни, так і закордоном;
- купівля та продаж на рахунок третіх осіб різних державних паперів, паїв, акцій та облігацій;
- купівля та продаж за свій рахунок та за дорученням.

Державний кредит надавався на конкретні цілі, позичковий відсоток становив 4–5 % річних, а обсяги кредитування визначалися залежно від суб'єкта кредитування та цілей, наприклад: максимальна сума державного кредиту, що надавався підприємствам становила 500 тис. руб., а окремим торговцям – 600 руб.; кредит на оборотний капітал не повинен був перевищувати 75% вартості затрачених на виробничі цілі оборотних засобів, позика засновникам фабрик і заводів становила суму не більшу, ніж 50% застави, а на придбання обладнання – 50% його вартості.

Першими приватними банківськими установами Наддніпрянщини стали Харківський Торгівельний та Київський Приватний Комерційний банки (1868 р.). Ці банки здійснювали облік векселів на термін до 9 міс. та надавали короткострокові позики під заставу державних паперів, акцій та облігацій промислових та кредитних товариств (на суму, що не перевищувала 75 % їх оціночної вартості). Процентна ставка по кредитах визначалась на зборах

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Наддніпрянщини у пореформений період

акціонерів та регулювалась здебільшого ринковою кон'юнктурою. В разі ж невчасної сплати сум за кредитами передбачалися санкції у вигляді пені, що нараховувалася за кожен день прострочення. При несплаті кредиту відбувалося відчуження на користь банку заставного майна для подальшої його реалізації в рахунок сплати боргу позичальника.

Поступово розширюється мережа станових банків (селянських, торговельних, кустарно-промислових), державних та громадських ощадних кас, міських ломбардів тощо. Упродовж 1860–1870-х років на території Наддніпрянщини було відкрито низку комерційних банків корпоративного типу з метою обслуговування як внутрішньо-торговельних, так й експортно-імпортних операцій: Південно-Руський промисловий банк (1871 р.), Катеринославський комерційний банк (1872 р.), Одеський обліковий банк (1879 р.), Одеський купецький банк (1912 р.). Водночас на ринку комерційних кредитно-банківських послуг Наддніпрянської України діяли представництва, відділення та комісіонерства щонайменше десяти акціонерних комерційних банків з різних регіонів Російської імперії, найпотужнішими з яких були: Азовсько-Донський Комерційний Банк із 6-ма відділеннями та 1 комісіонерством, Мінський Комерційний Банк із 3 відділеннями та Російський для Зовнішньої Торгівлі Банк, що мав два відділення та 1 комісіонерство.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сформувалася розгалужена мережа кредитно-банківських установ, що безпосередньо обслуговували промислово-торговельну сферу. Велику роль у стимулюванні розвитку промислово-торговельного підприємництва почали відігравати приватні кредитні установи та банкірські доми, діяльність яких унормовувалася «Правилами діяльності банкірських домів» (1889 р.). Вони проводили такі ж операції, що й комерційні банки, лише в менших обсягах, могли поєднували торговельну й банківську діяльність. Їхніми кредитами користувалися як заможні підприємці, землевласники, поміщики, так і дрібне торговельне підприємницьке товариство. Відсотків за кредитами, які надавалися банкірськими закладами такого типу, не могли перевищувати 6% річних. Банкірські доми, згідно з діючим на той час законодавством не були зобов'язані звітувати до Міністерства фінансів про свою діяльність [105, С. 114–115]. Значного поширення банкірські доми набули в м. Одесі та у м. Бердичеві. Найвпливовішими серед тих, що діяли на території України, були банкірські доми «І.В. Юнкер і К»,

«Е.М. Мейер і К», «Лампе і К», «Г. Лисин», «М. Ашкеназі» тощо. Банкірські доми налагоджували співпрацю з великомасштабними промислово-торговельними підприємствами та землевласниками, що сприяло поступовому зрощенню фінансового та промислово-торговельного капіталу [98, с. 242].

Новий етап формування місцевих фінансів в українських губерніях був пов'язаний із реформами 1860–1870-х років, які заклали основи для фінансових перетворень у сфері місцевого бюджету, оподаткування та управління місцевим господарством. Розвиток ринкових відносин, формування територіальних громад, зростання загальнодержавних і місцевих потреб вимагали нової моделі управління господарськими процесами та механізму розподілу грошових ресурсів на місцях. Для обслуговування підприємців малого та середнього підприємництва на регіональному рівні створювалися Міських громадських банків, засновниками яких були місцеві підприємці. Перші такого типу фінансові установи поли створюватися ще у першій половині XIX ст., але нормативне регулювання їхньої діяльності припадає на 1857 р. – затверджується Положення про Міські громадські банки, де регламентується порядок їх заснування, стартовий капітал і формування структури управління. Розмір та терміни позики залежали від таких факторів, як вид заставленого майна та встановлений відсоток до оціночної вартості цього майна. Фінансові зловживання деяких міських банків призвів до недовіри до їхньої діяльності, що зумовило скорочення їх кількості. Урядове регулювання діяльності міських банків 1912 року відновило їх активність. У Наддніпрянській Україні перші банківські установи такого типу з'явилися саме у 1862 р. у м. Севастополі та м. Керчі; станом на 1 січня 1895 р. на території Наддніпрянської України діяло 40 таких банків. Міський громадській банк функціонував і в м. Єлисаветграді.

У 1882 році було створено Державний Селянський поземельний банк, а у 1885 р. – Державний Дворянський земельний банк, відповідно, почали реалізовуватися приватні ініціативи щодо створення іпотечних акціонерних земельних банків та банків на зразок товариств взаємного кредитування на регіональному рівні, засновниками який ставали заможні землевласники. На території Наддніпрянщини функціонувало 4 акціонерних земельних банки: Харківський земельний банк (1871 р.), Полтавський земельний банк (1872 р.),

Розділ 2. Соціально-економічні процеси на території Наддніпрянщини у пореформений період

Київський земельний банк (1872 р.), Бессарабсько-Таврійський земельний банк (1872 р.). Всі вони надавали довготермінові та короткотермінові кредити під заставу або землі, або міської нерухомості.

На початку ХХ ст. розпочався процес утворення кредитних Союзів (на зразок регіональних об'єднань). У цілому ощадно-позичкові товариства і кредитні товариства Наддніпрянщини переважним чином виконували свої основні функції кредитування, були доступними для сільського населення і значною мірою обмежували позичкову діяльність лихварів. Законодавча регламентація їх діяльності почала здійснюватися лише з 1895 р. згідно «Положення про заклади дрібного кредиту. А першим із закладів дрібного кредиту кооперативного типу в Наддніпрянській Україні стало засноване 1 травня 1869 р. Гадяцьке ощадно-позичкове товариство, головною метою діяльності якого було нагромадження депозитних вкладів членів товариства та надання позик на товари сільськогосподарського призначення та надання позик для підтримки підприємницької діяльності. Такого типу товариства як громадські установи дрібного кредитування мали певні особливості: діяли на умовах солідарної відповідальності кожного пайовика за борговими зобов'язаннями; дотримання пропорційності між пайовим внеском і розміром позики; позики були короткостроковими (терміном до 12 місяців). Ощадно-позичкові товариства були підзвітні земствам і навіть стимулювалися ними. Проте, дана організаційна форма була нестійкою й ризикованою. Аналогічні проблеми мали й інші заклади дрібного кредитування, до яких окрім кредитних товариств і ощадно-позичкових товариств, належали сільські й волосні банки. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було видано ряд законодавчих актів, які унормовували діяльність цих недержавних кредитних установ і посилювали їхню стабільність.

Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувся інтенсивний розвиток кредитно-банківської системи Російської імперії в цілому і Наддніпрянщини зокрема. Розвиток банківської системи стимулював біржову торгівлю як кількісно – через збільшення кількості бірж, так і якісно – через реорганізацію біржової діяльності (зміна форм біржової торгівлі, виокремлення спеціалізованих бірж тощо). Зростання кількості бірж та ускладнення їхньої діяльності сприяло консолідації торгово-промислових кіл – управління біржовою діяльністю почало здійснюватися біржовими комітетами та зборами,

які перетворилися в представницькі органи підприємців. Біржові комітети консолідували підприємців і стимулювали їх економічну активність. У той же час кредитно-фінансова політика спрямована на акумуляцію та перерозподіл капіталів стимулювала процес формування корпоративних форм підприємництва та розвиток корпоративного середовища.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВЦІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ

3.1. Наукові розвідки дослідників Харківського університету

В економічній думці Російської імперії першої третини ХІХ ст. прослідковується два основні напрями вивчення й викладання економіки в університетах: перший, пов'язаний з класичною школою політичної економії, а другий – з камералізмом. Широкому поширенню класичних ідей А. Сміта на початку ХІХ ст. в Російській імперії сприяло видання його праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776), перекладеної російською мовою і виданою за державний кошт у чотирьох томах протягом 1802–1806 рр. У щомісячному виданні міністерства внутрішніх справ – «Санкт-Петербурзькому журналі» – було розміщено декілька статей з метою популяризації ідей А. Сміта [110]. Поширенню камеральних основ при викладанні економічної складової сприяла практична діяльність викладачів-іноземців (досить часто професорів німецьких університетів), а також практика стажування майбутніх університетських викладачів політичної економії, фінансових і фінансово-правових дисциплін у німецьких університетах. Тобто, політична економія на початку ХІХ ст. викладалася як наука про багатство або державно-правова політична наука, причому на її зміст суттєво впливали наукові погляди викладачів цієї дисципліни, котрі тяжіли або до класичної школи політичної економії, або до камералістики; в структурі політекономії активно досліджувалася історико-економічна та фінансова проблематика. В цілому, для

політичної економії дореформеного періоду було характерне: існування різних трактувань предмету економічної науки, різні підходи до аналізу економічних процесів, різна глибина проникнення у сутність економічних явищ і процесів та дослідження історико-економічних та історичних аспектів фінансово-правових питань. Положення класичної школи політичної економії, що відповідали ринковому промисловому розвитку, вивчалися в університетських аудиторіях Російської імперії у дореформений період на нормативному рівні, в позитивній – реально існуючій імперській економіці – «капіталізм існував як уклад, а не як основний лад» [110]. Економічна політика державних діячів і реформаторів в цей період спиралася скоріше на ідеї класичної політичної економії як на можливу перспективу, а не на їхній зміст, для реалізації яких не було передумов у реальному тогочасному господарюванні.

Харківський університет належить до навчальних закладів, створених завдяки ініціативі місцевої громади та її яскравого представника, державного та громадського діяча, дослідника – В.Н. Каразіна. Статут імператорського Харківського університету було затверджено 5 листопада 1804 року, до його структури входило чотири факультети, котрі спочатку називалися відділеннями: відділення моральних та політичних наук, котре тоді ще називали етико-політичних наук (з прийняттям нового університетського Статуту 1835 р. воно було перейменоване на юридичний факультет); фізичних та математичних наук; лікувальних або медичних наук; словесних наук. Кожне відділення складалося з кафедр, які представляли основні наукові напрямки того часу. Їх мало бути 28 – за кількістю професорів (кожний професор представляв собою кафедру, науковий напрямок). По кафедрі дипломатички та політичної економії Харківського університету викладалися вступ до політико-камеральних наук, державне загальне право, політична економія, наука про фінанси та природне право, політична арифметика, дипломатика. Викладання двох нових напрямків суспільствознавчої науки – камералістики і політичної економії, вивчення яких лише запроваджувалося в університетах Російської імперії, у західноєвропейських університетах вже набуло форми цілісної системи знань. Тому попечитель Харківського навчального округу С.Й. Потоцький звернувся до одного з міністрів Веймару – відомого поета Й.В. Гете – з проханням допомогти з формуванням професорсько-викладацького складу. Протягом першого десятиліття

функціонування Харківського університету професорів іноземного походження було 29, з них німців 18, французів 4 і слов'ян 7. Для викладання політичної економії запрошувався відомий німецький історик, професор Геттингенського університету Г.Ф. Сарторіус, який з невідомих причин відмовився. У числі запрошених до Харківського університету був відомий німецький вчений у сфері економіки, права та фінансів Людвіг Генріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті – Людвіг Кіндратович Якоб) (1759–1827) та невідомий у наукових колах Йозеф Ланг (1775 (або 1776)–1820).

Незважаючи на те, що першим викладацьку діяльність по кафедрі політичної економії та дипломатикі розпочав Йозеф Ланг, характеристику діяльності почнемо з Л.К. Якоба як більш відомого на той час науковця. Л.К. Якоб, який на той час уже був сформованим відомими вченим, мав значний авторитет у наукових колах як дослідник проблем політичної економії, камералістики, філософії та релігії. Л.К. Якоб народився в Пруссії, закінчив Галльський університет, склавши кандидатський іспит і захистивши дисертацію «*De allegoria homerica*» («Метафори Гомера»), отримав звання доктора філософії того ж університету. У зв'язку із закриттям Галльського університету 1806 року (за декретом Наполеона I) прийняв запрошення перейти до Харківського університету і в лютому 1807 року був затверджений професором кафедри політичної економії та дипломатикі. У Харківському університеті Л. Якоб викладав систему політичних наук, загальний вступ до політико-камеральних наук (до змісту яких входили зачатки фінансових знань), загальну внутрішню політику, державне та народне право, політичну економію (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань [100]). Людвіг Кіндратович випустив 35 наукових праць, у тому числі декілька підручників, за якими викладали в німецьких університетах [11, с. 49], два з яких були перекладені російською та широко поширені в університетах Російської імперії [152, с. 275]. Науку народного господарства Якоб викладав за власним підручником «*Grundsätze der National Öconomie*» [11, с. 63]. У своїх історико-економічних поглядах професор Л.К. Якоб був виразником економічних ідей класичної школи політичної економії, послідовником і популяризатором ідей А. Сміта та Ж.Б. Сея. Науковець вважав економічними науками політичну економію (науку про народне господарство), науки про державне господарство (по відношенню до яких він застосовує назву фінансове право) і поліцейське право (вивчає економічне

законодавство), але розрізняв їхній зміст [135, с. 24]. До кращих історико-економічних творів Якоба можна віднести «Die Grundsätze der Nationalökonomie», 1805 і 1825 («Принципи національної економіки»), «Die Grundsätze der Polizeigesetzgebung und Polizeianstalten», 1809 («Принципи поліцейського законодавства та поліцейських департаментів»); новаторськими ідеями Якоба по відношенню до державного господарства Російської імперії були такі: чеканка монет приватними особами, віддання в оренду пошти, доручення казенного лісового господарства приватним особам і ліквідація гірничої регалії [110].

За свої прогресивні погляди та судження (критика кріпосного права, ідеї про передачу в приватну власність казенного лісового господарства, ідея чеканки монет приватними особами тощо) Л.К. Якоб зазнавав певної критики, проте, теоретичне і практичне визнання отримала його концепція ослаблення грошових криз, що пов'язані з функціонуванням паперових грошей, яку він представив Олександрю I 1809 року. Після цього Л. Якоба перевели до Петербургу й призначили членом фінансової частини у Комісії про закони, де він також розробив проект карного укладання. Після закінчення державної служби 1816 року Л. Якоб повернувся до Німеччини викладати політичні науки в Галльському університеті.

Інформація щодо запрошення ще одного представника німецької наукової школи – випускника юридичного факультету Фрайбургського університету Йозефа Ланга – до Харківського університету міститься у Збірнику розпоряджень народної освіти [128, с. 151]. Йозеф Ланг після закінчення гімназії у Фрайбурзі навчався в одному з найстаріших вищих навчальних закладів Німеччини – Фрайбургському університеті, який з моменту заснування (1457 р.) мав репутацію потужної академічної школи. Майбутній науковець закінчив університет за спеціальністю філософія і правознавство. На початку своєї наукової кар'єри в Харківському університеті Й. Ланг [108] отримує посаду ад'юнкта відділення філософії і математики, потім переходить на відділення політичної економії, де працює на посаді екстраординарного (з 1810 р.), а з 1812 року – ординарного професора кафедри дипломатки та політичної економії.

Наукові дослідження Й. Ланга (оформлені німецькою мовою) та дисертація (оформлена латиною) відображають основні напрями творчого пошуку автора: «Про вищий принцип політичної економії» («Ober den obersten Grundsatz der politischen Öconomie», 1807 р.),

«Основні напрями політичної арифметики» («Grundlinien der politischen Arithmetik», 1810 р.), «Принципи економіки» («Grundsatz Öconomie», 1813 р.). На прикладі першої праці Й. Ланга [3] продемонструємо авторську трьохсекторну модель суспільного відтворення [106]. У науковій літературі поширена ідея, що Ланг розвивав ідеї Ф. Кене, який здійснив геніальну спробу проаналізувати процес відтворення та обігу всього суспільного продукту з метою виявлення головних народногосподарських пропорцій економічного розвитку [67, с. 166], проте форма представлення цього загальноекономічного фінансового розрахунку набагато випередила свій час і, використовуючи сучасну термінологію, можна констатувати, що Й. Ланг подає у своїй праці першу в історії економічної науки статичну модель економічної рівноваги [110, с. 195–196]. Так, Й. Ланг виділяє в економіці 3 сектори: сільськогосподарський, промисловий і грошовий, використовуючи довільні додатні константи (на сучасному етапі використовуються індекси потоків).

У праці «Основні напрями політичної арифметики» [67]. Й. Ланг доопрацьовує розроблену у попередній праці модель господарського кругообігу та на основі цієї моделі здійснює спробу порівняти економіку тогочасної Російської імперії з економікою європейських країн.

За період своєї науково-викладацької діяльності в Харківському університеті Й. Ланг двічі виступає з актовими промовами: 1810 року «Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften» («Про вивчення юридичних та політичних наук», 1810 р.) і «Was ist das Geld?» («Що є гроші?» 1815 р.). Актуальність промови про вивчення юридичних і політичних наук [4] була зумовлена наказом 1809 року про створення при університеті інституту цивільних чиновників. Й. Ланг визначає значення науки і університетської освіти для добробуту суспільства й обумовлює залежність суспільного добробуту від рівня підготовки державних службовців. При характеристиці державного господарства науковець використовує як історико-політекономічні, так і фінансові аспекти та зазначає, що предметом даної науки є досягнення вищого ступеня суспільного розвитку. Й. Ланг показує співвідношення зростання потреб громадян відповідно результатів їхньої діяльності. Визнаючи значення статистики (вона також була новітньою сферою дослідження для Російської імперії), яка виникла з потреб об'єктивного розвитку суспільства (тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-

матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави), Й. Ланг зазначає, що саме статистика надає інформацію про стан держави, рівень добробуту членів суспільства, визначає способи обчислення доходів членів суспільства і суспільного багатства в цілому.

У праці «Що є гроші?» (1815 р.) Й. Ланг створює вже чотирьохсекторну модель макроекономічного кругообігу та показує взаємозв'язок потоків продуктів, капіталу і грошей [53]. Оцінюючи її з позицій сьогодення, Йозеф Ланг у провінційному Харкові на початку ХІХ ст. першим в історії економічної науки здійснює спробу розробити інтегровані матриці економічних потоків, які були оформлені лише в середині ХХ ст.

За часи життя Й. Ланга його відкриття не отримали визнання, що можна пояснити різноманітними факторами, серед яких – віддаленість провінційного Харкова від центрів наукової економічної і фінансової думки, рання смерть науковця (1819 року за самовільну відсутність з Харкова був звільнений з університету без атестату і помер по дорозі з Харкова до Санкт-Петербурга), особистісні якості вченого (був боязким, сором'язливим, скромним) [25, с. 242], які не сприяли популяризації його ідей у наукових колах за часи життя, та широке використання математичного апарату в дослідженні економічних і фінансових процесів, що робило його винаходи незрозумілими для колег (його математичні будови були викладені сухо і формально порівняно з відомими економічними дослідженнями того часу). У той період економічна наука не була готова до сприйняття таких абстрактних ідей, а тому моделі Й. Ланга не мали практичного використання. Більше того, науковець висунув ідеї, які набагато випередили свій час. На сучасному етапі наукова спадщина Й. Ланга потребує додаткового вивчення та популяризації з метою гідного її представлення в історії української економічної і фінансової думки [106, с. 74].

З 1832 року кафедру політичної економії і дипломатики займає відомий економіст, прихильник класичної школи політичної економії професор Т.Ф. Степанов [10, с. 578]. 1833 року Т.Ф. Степанов на урочистих зборах проголошує промову «Про сутність, важливість та призначення політичних наук». Це наукове дослідження відзначається глибоким філософським змістом, автор продемонстрував ґрунтовні знання економічної і політичної історії, розуміння історичних закономірностей розвитку суспільства, а також показав

еволюцію розвитку політичної економії як науки через економічні школи (меркантилісти, фізіократи, класична школа) [110, с. 199–200]. Видатного представника класичної школи політичної економії – Адама Сміта – професор Т.Ф. Степанов назвав засновником політичної економії як науки, а тезу, що праця є головним джерелом багатства – основою економічної системи А.Сміта. У промові Т.Ф. Степанов, окрім історії і політичної економії, відносив до політичних наук статистику, фінанси, політику, дипломатію, характеризуючи значення кожної з них. Т.Ф. Степанов фінансові питання вважав частиною економічної науки і включав до діяльності з обслуговування державного господарства податкову систему і бюджетну [138, с. 17–18]. Ці ідеї були оприлюднені Т.Ф. Степановим у вступній лекції на початку діяльності в Харківському університеті, були розвинуті в підручнику політичної економії («Записки про політичну економію» [138]), де він аналізує предмет та історію становлення політичної економії як науки; сутність і джерела багатства; продуктивні та непродуктивні класи суспільства; суспільний поділ праці; основні доходи від факторів виробництва – заробітну плату, прибуток, ренту, відсоток, а також фінансові складові – податки і бюджет. Саме «Записки..» Т.Ф. Степанова стали першим курсом політичної економії на території Російської імперії. Як прихильник загальнотеоретичної концепції економічного лібералізму вважав, що економічна свобода забезпечується волею держави через реалізацію відповідних правових умов. Т.Ф. Степанов аналіз теоретичних ідей відомих західноєвропейських економістів пов'язував з російською дійсністю та використовував для критики кріпосницької системи. Це дослідження («Записки про політичну економію») було оцінено неоднозначно. Наприклад, І.В. Вернадський оцінив працю як самостійну, проте безсистемну і незакінчену, а також не позбавлену еkleктичності, оскільки автор усі свої положення виводив з критики існуючих точок зору, але ця критика не завжди була вірною і глибокою [23, с. 661–662].

Активний розвиток історико-економічного наукового напрямку в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. в Харківському університеті пов'язаний, в першу чергу, з двома особами – Михайлом Мартиновичем Алексеєнком та його учнем – Петром Петровичем Мігуліним.

Михайло Мартинович Алексеєнко (1858–1917) присвятив Харківському університету 35 років життєдіяльності (з урахуванням терміну навчання) і майже 50 років свого життя – фінансово-

економічній науці та практиці. Проте, тривалий період за радянських часів М.М. Алексеєнко був майже забутий, оскільки був дворянського походження, великим землевласником, членом буржуазної партії «октябристів», тобто мав «невдалу біографію» для вивчення його спадщини. На сучасному етапі історичну несправедливість ліквідовано, і М.М. Алексеєнко все частіше згадується істориками, економістами і фінансистами, як один з найвідоміших українських фахівців з історії фінансової думки та питань оподаткування [98, с. 171], як засновник харківської школи фінансового права, як ґрунтовний дослідник подушної системи, як «батько ділового парламентаризму» [98] та ін.

Всі наукові праці М.М. Алексеєнка були з фінансово-економічної проблематики: «Організація державного господарювання» (дисертація *pro venia legendi*, 1870); «Подушная подать» і «Перекладання податків» (пробні лекції на посаду приват-доцента по кафедрі фінансового права, 1870); «Погляд на розвиток вчення про податок у економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сисмонді та Д.-С. Мілля» (робота на ступінь кандидата права, 1870); «Нарис зростання державного боргу Англії та Франції» (магістерська дисертація, 1872); «Чинне законодавство про прямі податки» (докторська дисертація, 1879); «Прибутковий податок та умови його застосування» (урочиста промова, 1885) [110].

Наукові розробки М.М. Алексеєнка стосувалися податкової та бюджетної проблематики. Ґрунтовні теоретичні знання про фінансове господарство та сутність податків в інтерпретації відомих представників класичної школи політичної економії та історичної школи М.М. Алексеєнко здобув при опрацюванні творів цих авторів при написанні праці, котра характеризується певною компіляцією з авторською інтерпретацією різних підходів. Його дослідження по державному кредиту є історико-економічним і характеризувалося сучасниками як один з найповніших творів з історії державних фінансів Англії та Франції із стародавніх часів до 1815 року [110]. Докторське дослідження професора М.М. Алексеєнка [130] мало догматичний характер, містило критичний аналіз форм з економічної та юридичної точок зору прямого оподаткування на основі російського законодавства. Ми не будемо детально зупинятися на розгляді кожного з цих творів, а покажемо практичну реалізацію наукових розвідок М.М. Алексеєнка щодо оподаткування в фінансово-правовій практиці на основі подушної податі [110]. Цей податок, на думку вченого, в ряду прямих податків займає перше місце як за сумою

надходжень від його стягнення, так і за значенням залучення селянства до сплати податків. Науковець подає історичні відомості щодо введення подушної податі за часи Петра I для утримання армії; визначає предмет оподаткування – «податна душа»; подає статистичну інформацію про розмір податку з різних підданих на початковому етапі (до перепису 1784 року) – з сільського населення по 80 копійок, а з міщан – по 1 рублю 20 копійок. М.М. Алексеєнко на основі аналізу значного масиву статистичної інформації показує посилення податкового тиску в подальшому, внаслідок чого селяни «приходили в крайнее и всеконечное разорение», а в «уездах воровства и разбои и крестьянские побеги чинятся» [8, с. 7]. Протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. зростає до 3.3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 року, після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом. М.М. Алексеєнко зазначає, що причинами, які сприяли зростанню подушної, були: скорочення земельних наділів; збільшення державних витрат на фінансування армії внаслідок збільшення її чисельності; зменшення доходів казни через зниження асигнацій. Автор наводить посилання на урядовий маніфест 1810 року, в якому для виправдовування підвищення подушної зазначається, що «возвышение цен на предметы потребления, от расширения промышленности и умножения населения прибыли сельского хозяйства увеличились вдвое и втрое, а доходы казны вследствие понижения ассигнаций уменьшились» [8, с. 9] і робить висновок, що мотиви, визначені в цьому та різноманітних інших указах про підвищення подушної, є непереконливі. Після детального аналізу подушної податі [110], М.М. Алексеєнко визначає її характерні риси з точки зору зручності цього прямого податку для фінансової адміністрації та незручності й невігідності для платників: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується з окремих товариств (відповідно, розраховується на незмінну чисельність населення); 2) загальна сума подушної визначається наперед і залишається незмінною протягом декількох років (автор зазначає, що цього ефекту можна досягнути за допомогою перекладання податків); 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку, відповідно, спрощується діяльність фінансової адміністрації і забезпечуються податкові надходження; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати

природній приріст населення та збільшення окладів [8, с. 32–34]. Для платників недовіки подушної податі полягають у тому, що невраховані: територіальні відмінності господарювання; розряди селян з позицій їх фінансової самостійності; податі нараховується ревізно, а сплачує її наявне населення. Відповідно, М.М. Алексеєнко робить висновок, що розподіл подушної між окремими поселеннями є неурівненим, а умовою, необхідною для досягнення рівномірності розподілу подушної податі між окремими платниками, повинно бути общинне землеволодіння і земельне паювання [8, с. 35]. Українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміни її поземельним податком. 1859 року створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка прийшла до висновку, що без відміни подушного оподаткування неможливо досягнути істотного поліпшення системи прямих податків. З 1887 року за рішенням Державної Думи було відмінено стягнення подушної податі з усіх розрядів населення, крім Сибіру. Таким чином, наукові розвідки М.М. Алексеєнка були актуальними за тематикою та практичні за реалізацією.

Знання з фінансової проблематики в цілому та податково-бюджетних проблем зокрема знайшли широке практичне застосування в Державній Думі Російської імперії, де М.М. Алексеєнко очолював бюджетну комісію.

Наступником по кафедрі фінансового права Харківського університету став учень М.М. Алексеєнка – Петро Петрович Мігулін (1870–1948) [110, с. 350–366]. П.П. Мігулін народився у м. Харкові в сім'ї священика, навчався у 2-й Харківській гімназії, після закінчення якої 1889 року вступив на юридичний факультет Харківського університету. Учень, а потім і зять М.М. Алексеєнка (саме за ці родинні зв'язки і Алексеєнко і Мігулін критичувалися) П.П. Мігулін під час навчання виявився здібним студентом, 1890 року отримав схвальний відгук за твір на тему: «Вчення Р. Ієринга про сутність, походження і розвиток права» (Рудольф фон Ієринг (1818–1892) – відомий німецький правознавець). Після закінчення з дипломом 1-го ступеня 1893 року Харківського університету П.П. Мігулін відправився для завершення освіти за кордон (Францію, Англію, Швейцарію та Австрію). З 1 січня 1895 року Мігулін був залишений при Харківському університеті як стипендіат для приготування до професорського звання при кафедрі фінансового права. 1898 року П.П. Мігулін отримав доступ до особистого архіву М.Х. Бунге, що зберігався в Київському університеті,

а 1900 року і до архівів Особливої канцелярії з кредитної частини міністерства фінансів, причому з деяких секретних документів він зміг зняти копії [152, с. 217]. Навряд це було б можливо без підтримки М.М. Алексеєнка і згоди тодішнього міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте. Опрацювання цих джерел значною мірою посприяло тому, що 1900 року П.П. Мігулін захистив магістерську дисертацію в Казанському університеті з теми: «Російський державний кредит» [92], а 1901 року – докторську дисертацію в Київському університеті за 2-м томом цієї праці [93].

У своїх наукових роботах П.П. Мігулін піддав критиці грошову реформу С.Ю. Вітте, Статут Держбанку 1894 року, виступив проти ідеї довгострокових операцій, промислових позичок та ін.. П.П. Мігулін як науковець-економіст став автором багатьох фундаментальних досліджень: тритомної праці «Російський державний кредит» (Харків, 1899–1906); «Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза (1893–1902)» (Харків, 1902); «Російський сільськогосподарський банк» (Харків, 1902); «Наша новітня залізнична політика та залізничні позики» (Харків, 1903); «Викупні платежі» (Харків, 1904); «Наша банківська політика» (Харків, 1904); «Війна та наші фінанси» (Харків, 1905); «Аграрне питання» (Харків, 1906); «Відродження Росії» (Харків, 1910); «Економічний розвиток російської держави за 300 років» (1613–1912) (Москва, 1913) та інших. Його важко назвати розробником вузько-економічної тематики. Навпаки, названі його наукові праці та публікації у періодичних виданнях стосувалися широкого кола питань з економічної історії Російської імперії та політики імперії в області фінансів. Серед таких питань можна назвати аналіз закономірностей формування бюджету Російської імперії, дослідження сильних та слабких сторін проведення грошової реформи, вивчення історії російського державного кредиту, аналіз особливостей організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту як характерних лише для Російської імперії комерційних операцій, вивчення закономірностей діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків, дослідження фінансової політики імперії щодо будівництва залізниць [110].

Основними працями П.П. Мігуліна є 3-томне видання «Російський державний кредит». Перший том цього дослідження [92] був захищений вченим в якості магістерської дисертації з фінансового права в Казанському університеті 1900 року (опоненти –

П.О. Нікольський і В.Ф. Залеський). Продовженням цих досліджень стала видана монографія [93], яка стала предметом захисту докторської дисертації з фінансового права в Київському університеті 1901 року (опоненти – М.П. Яснопольський і М.М. Цитович). Потім був виданий 3-й том цих досліджень, що включав 5 тематичних випусків [94]. Ця праця є найбільш повним в науковій літературі дослідженням історії російського державного кредиту, механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків, фінансової політики імперії щодо будівництва залізниць.

Реформу грошового обігу Російської імперії П.П. Мігулін аналізує в праці [91]. Надавши детальний опис стану грошового обігу імперії до початку міністерства С.Ю. Вітте, П.П. Мігулін робить висновки про якісну сторону проведення грошової реформи 1895–1898 років, аналізуючи її сильні та слабкі сторони. Серед досягнень реформи вчений відзначає: а) перехід до золотого монометалізму; б) фіксацію курсу кредитного рубля (не дивлячись на його девальвацію) до рубля золотого на оптимальному рівні: він був вище середнього курсу протягом 1877–1895 років та вищим від курсу, що відповідав міжнародному торговому обороту імперії за цей же період, крім того він повністю співпадав з курсом, що відповідав цьому обороту протягом останніх 4-х років; в) вдало обрану техніку девальвації – зменшення вмісту металу в монеті разом зі збереженням її найменування; г) послідовність та обережність, з якими грошова реформа була втіленою в життя, не дивлячись на зовнішню протидію та несприятливі обставини (у процесі накопичення золотого запасу міністр фінансів зумів до реформи припинити біржові спекуляції кредитним рублем, нівелювати коливання вексельних курсів, увів фактичну фіксацію кредитного рубля за тим курсом, за яким вирішив провести обмін); д) вибір надзвичайно вдалого моменту для здійснення реформи (саме у цей період державний кредит Російської імперії «стояв високо»); е) надзвичайну забезпеченість та міцність розміну державних кредитних білетів [91, с. 200–206]. Разом з тим П.П. Мігулін відзначає і недоліки реформи: а) реформа не забезпечила повного монометалізму фінансової системи – поряд із золотими грошовими одиницями в обігу були срібні монети, які, з одного боку, замінили кредитні білети дрібного номіналу, а з іншого, потребували для впровадження біля 150 млн рублів із золотого запасу; б) надзвичайна дорожнеча грошової

реформи – для закупки золота було затрачено більше 1 млрд рублів; в) неймовірне марнотратство золотого фонду імперії при організації введення в обіг золотої монети; г) фактичне ініціювання фальшування золотих та срібних монет через простоту їх підробки; д) введення грошової реформи частинами, а не одним цілним законодавчим актом; е) остаточне введення грошової реформи при недостатньо забезпеченому для держави активному розрахунковому балансі [91, с. 207–217].

У цій же праці [91] П.П. Мігулін аналізує причини промислово-грошової кризи в Російській імперії 1899–1901 років, де головною причиною кризи називає політику Вітте, що проводилася з часу його призначення міністром фінансів у 1892 році. Вчений мав тверде переконання, яке підтверджував та обґрунтовував фактами, що головною проблемою російських фінансів протягом десятиліть залишалася бездумна трата грошей урядом. Причому, як зазначав учений, зігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень. Враховуючи цілковиту залежність економіки Російської імперії від продуктів землеробства (перш за все від експорту хліба), П.П. Мігулін критикував політику уряду Вітте, який «підключався майже виключно про розвиток кам'яновугільного і металургійного виробництв, ... але ні своєї уваги, ні припливу капіталів не забезпечив в бік розвитку і поліпшення нашого землеробства, нашої сільськогосподарської промисловості. А тим часом ми тільки й живемо землеробством і тільки сільськогосподарські продукти вивозимо за кордон, сільськогосподарський клас – головний платник податків, він же і головний споживач продуктів обробної промисловості» [91, с. 300]. Крім того, професор категорично виступав проти російської політики на Далекому Сході – участі російських військ у придушенні повстань в Китаї, зміцненні військово-морської бази російського флоту в Китаї (в Порт-Артурі і Далекому) і будівництва Китайсько-Східної залізниці, за допомогою якої Російська імперія збиралися освоювати Жовторосію. Не менш важливою причиною кризи професор П.П. Мігулін вважав розкрадання матеріалів та цінностей при будівництві залізниць [91, с. 293]. Всі названі фактори і були вказані вченим такими, що викликали серйозну промислово-грошову кризу в Російській імперії 1899–1901 років та призвели до колосального знецінення російських паперів та до банкрутства великої кількості підприємств і, як наслідок, до зубожіння народних мас.

П.П. Мігулін при проведенні аналізу політики в сфері фінансів уряду Російської імперії використовує факти з економічної історії країни, аргументує судження з використанням теоретичних положень, зарубіжного досвіду. Характерно, що аналіз всіх фінансових проблем та пропозиції щодо шляхів їх вирішення супроводжуються аналітичними авторськими узагальненнями цифрових фінансових показників державного господарства імперії в конкретний період. Вчений не тільки критикував фінансову політику держави, але й пропонував конкретні способи розв'язання проблем, виправлення допущених помилок, вибудовував фінансові розрахунки витрат і доходів бюджету. П.П. Мігулін аргументовано критикував тогочасну витратну політику уряду імперії: зайві витрати на спорудження Росією в Китайській імперії залізниці з американських матеріалів китайськими робітниками, немотивовані закордонні відрядження чиновників, високі пенсії чиновникам та їхнім родинам, невпорядковану роздачу державного майна фаворитам, необґрунтоване пред'явлення концесій з казенної гарантією нездійснених доходів та казенних замовлень з потрійними проти ринкових цінами, розростання величезного класу зайвих для господарства країни чиновників, непомірне збільшення контингенту російських туристів [110]. Виходячи з проведеного аналізу, вчений формулює задачу сучасної фінансової науки: «... пошук способів погодження найбільш успішного виробництва найбільшої кількості матеріальних благ та найбільш справедливого їх розподілу». Відповідно основним завданням держави вчений визначає зростання добробуту народних мас. Для розв'язання цієї задачі П.П. Мігулін визначає конкретні шляхи: а) збільшення кількості продуктів харчування для населення, чого можна досягти розширенням площі орних земель (переселення на нові землі та покращення природних умов «незручних» сільськогосподарських земель) та збільшенням продуктивності наявних земельних площ (введення раціональних прийомів землеробства, перехід до хуторного господарства та сільськогосподарської промисловості); б) створення сільськогосподарського банку з метою надання сільгоспвиробникам іпотечних та меліоративних кредитів; в) створення промислового центрального банку з метою надання державою допомоги розвитку обробної та гірської промисловості; г) широке застосування кредитних операцій для продовження будівництва залізниць, стимулювання розвитку лісового господарства та організації зрошення земель в середньоазіатських областях імперії для виробництва власної бавовни-сирцю [88, с. 19–21].

Виступаючи у двох іпостасях – і як політик, і як науковий діяч – П.П. Мігулін надав власне бачення структури та змісту економічної програми господарського розвитку Російської імперії, яка складалася з 4-х основних розділів. У першому розділі були перелічені необхідні умови проведення раціональних економічних та фінансових реформ для зростання добробуту населення (свобода особистості, слова, зборів, друку, спілок та страйків; зрівнювання прав усіх громадян імперії, реформи орендних відносин, акціонерного та промислового законодавств, перегляд закону про найману працю; реформа земського та міського самоуправління; введення у 5-річний термін загальної обов'язкової початкової освіти у всій імперії). У другому розділі програми вченим викладалися основні положення економічних реформ в аграрному секторі (збільшення площі оброблюваних земель та збільшення їхньої продуктивності; ревізія всієї наявної в імперії землі, що придатна для ведення сільського господарства; реформування селянського та дворянського банків та заснування центрального земського сільськогосподарського банку для надання землеробам довгострокових та короткострокових кредитів; створення мережі шосейних під'їзних шляхів та розширення існуючої мережі залізниць; покращення природних умов землеробства (меліорація, зрошення та осушення територій) та річкових систем Волги, Дону, Дніпра, Північної Двіни та Західної Двіни; запровадження державного страхування посівів від неврожаїв). Третій розділ програми присвячений опису змісту економічних реформ у промисловості (заснування промислового банку для фінансування нових підприємств; збереження митної протекції промисловості Російської імперії, яка має умови для розвитку всередині країни; забезпечення промисловості імперії необхідною сировиною для обробки та сприяння розширенню збуту продукції, що виробляється; передання казенних замовлень вітчизняним заводам; запровадження державного страхування робітників та 8-годинного робочого дня; залучення робітників до розподілу прибутків акціонерних підприємств з можливістю їх повного викупу робітниками; розширення короткострокового кредиту промисловості та торгівлі з державного та приватних банків). У четвертому розділі програми вченим розкривався зміст фінансових реформ (введення загального прогресивного податку з доходу для всіх категорій населення без виключення; реформа спадкового податку та введення податку на спекулятивний прибуток; зниження податків на цукор та реформування оподаткування тютюну;

здешевлення казенного продажу алкогольних напоїв; зниження податку на керосин; покращення та розширення казенного лісового господарства та реорганізація прийомів казенного та приватного залізничного господарства; розширення діяльності державного банку з наданням йому повної самостійності та незалежності від будь-якого відомства; скорочення державних витрат на військовий флот; повна відміна незаконних пенсій, оренд та винагород; закриття збиткових казенних заводів та кардинальне покращення прийомів господарювання на інших таких заводах; вдосконалення механізмів стягнення податків; реформування державних ощадних кас; проведення кредитних операцій під жорстким контролем обраної народною Думою комісії) [88, с. 38–42].

Досліджуючи проблему організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, П.П. Мігулін зазначав, що звільнення селян від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80% (75 % при неповному наділі) оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6% з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ [92, с. 244–246]. Загальна сума викупної операції сягала 1 млрд. рублів. Викуп селянами свої наділів згідно закону був необов'язковим, а залежав від результатів взаємної домовленості селян з їх поміщиками (хоча поміщикам і було надано право вимагати обов'язкового викупу). Станом на 1878 рік (рік закінчення перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів) стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали відкупні операції, а й значно їх перевищували [92, с. 429–430], а тому більшості поміщиків було вигідно вимагати викуп. Таким чином, при плануванні механізму викупних платежів у процесі відміни кріпосного права в імперії наперед була закладена норма, що з селян бралось більше коштів, ніж необхідно було уряду для розрахунку за випущеними з метою викупу боргових зобов'язань. Разом з тим уряд з 1862 по 1867 роки включно тричі підвищував подушові оклади, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі

перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75%, а в деяких губерніях вони доходили і до 90% від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення. Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недоїмки, які уряд час від часу списував [92, с. 430]. Слід врахувати, що селяни змушені були виконувати ще й натуральні повинності, а також вносити мирські і земські збори. З іншого боку, поміщики отримували урядові відсоткові папери, циркуляція яких у фінансовій сфері була заблокована. Це було пов'язано з бажанням уряду не допускати такі папери на біржу, а надавши можливість поміщикам витратити надані їм кредитні капітали з користю для землі [123, с. 250]. Вчений робить висновок, що механізм викупної операції полягав у тому, що уряд надавав кредит селянам, а поміщики, отримуючи замість готівкових коштів урядові відсоткові папери, надавали кредит уряду.

П.П. Мігулін аналізував ще одну з ланок буржуазних перетворень фінансово-кредитної системи [110] – створення в червні 1860 року царським указом Державного банку, покликаною фінансувати торгово-промислові підприємства. Дореформені кредитні установи були ліквідовані, всі їхні вклади передано до Державного банку, а борги тільки частково погашені державою. До Державного банку була приєднана й «експедиція кредитних білетів», що свідчило про його емісійне призначення [92, с. 212–214]. Спочатку підпорядкування банку було подвійним – він перебував під наглядом ради державних кредитних установ і під протекцією міністерства фінансів. До складу управління Держбанком входили керуючий зі своїм товаришем, що затверджувалися імператором, шість директорів, які призначалися міністром фінансів, три депутати від ради державних кредитних установ. Основне завдання Держбанку на першому етапі діяльності (1860–1881 рр.) полягало в подоланні банківської кризи, впорядкуванні грошового обігу, в проведенні викупних аграрних операцій та у вирішенні проблем державної скарбниці. Держбанку були регламентовані такі права: а) приймати вклади на зберігання та на поточний рахунок; б) проводити облік векселів; в) отримувати платежі за векселями в рахунок вірителя; г) купувати та продавати золото та срібло; д) надавати кредити (крім іпотечних); е) продавати та купувати державні відсоткові папери за свій рахунок та за рахунок довіритель. З метою збільшення вкладів ощадних кас ініційований М.Х. Рейтерном указ Олександра II від 1864 року наказував відкривати ощадні каси при Держбанку, а не при державних

позичкових скарбницях, як було раніше. Такий захід сприяв поживленню ощадної справи в Росії [92, с. 313–314]. Але разом з тим П.П. Мігулін робить висновок, що не дивлячись на те, що ліквідація дореформених кредитних установ сприяла певному покращенню ситуації з державним боргом імперії, слід визнати, що ця операція була вкрай необдуманною, невдало проведеною, недоцільною та такою, що мала негативний вплив на державний кредит та на все економічне життя країни [92, с. 229]. Вчений дає конкретні рекомендації щодо вдосконалення старих кредитних закладів та різко критикує їхню ліквідацію. В іншій праці [89] П.П. Мігулін дає докладну характеристику діяльності державного банку Російської імперії у зв'язку з питанням про грошову реформу та емісійні операції в епоху міністерства С.Ю. Вітте. Ця проблема і раніше визначалася ним як принципово важлива, так як ні грошовий обіг, ні державний кредит, ні самі фінанси імперії, за його переконанням, не могли вважатися усталеними, доки центральний державний емісійний банк перебуває в незадовільному стані [89, с. 283]. П.П. Мігулін вважав за необхідне розширити діяльність державного банку, надати йому повну самостійність і незалежність від будь-якого відомства, поставити під контроль народного представництва, звільнити банк від операцій, не властивих емісійному банку, провести реформу державних ощадних кас. Вченим були написані проект змін статуту державного банку, проект сільськогосподарського банку і проект статуту Російського центрального незалежного емісійного банку.

У праці «Російський державний кредит» П.П. Мігулін аналізує способи, які застосовував уряд для проведення модернізації країни – заохочувався розвиток приватного підприємництва, зменшувалося державне регулювання економіки країни. Одним з перших міністрів фінансів Російської імперії, діяльність якого П.П. Мігулін аналізує у даному контексті, був М.Х. Рейтерн, який бачив рішення багатьох імперських проблем в інтенсивному будівництві залізниць за рахунок залучення приватного капіталу. Однак приватні власники долучалися до цієї діяльності тільки за умови надання пільг та «високих гарантованих прибутків» приватним товариствам. Приватні компанії за погодженням з міністром фінансів почали виходити на міжнародні фінансові ринки. Міністерство контролювало підписання угод про розміщення облігацій іноземними банками. Гарантом цінних паперів приватних компаній виступала держава [92, с. 321–324]. У разі виникнення форс-мажорних обставин уряд залишав за собою частину

або всі облигації компанії за ціною, встановленою банком, який видав позику. У разі сприятливої ситуації державні гарантії також оплачувалися відрахуваннями половини або 2/3 від прибутку компанії. Урядові дотації стимулювали концесійну залізничну «гарячку» і прилив іноземного капіталу. Протягом керування міністерством фінансів М.Х. Рейтерном було випущено 5 консолідованих залізничних займів. Залізничне будівництво викликало бурхливе акціонування в сфері промисловості, торгівлі і кредиту. Займи, що здійснила держава для будівництва залізниць, не покривалися за рахунок доходів самих залізниць, а оплачувалися в основному загальнобюджетними ресурсами. Причому, колосальні затрати, які понесла держава на будівництво залізниць, ніяким чином не сприяли розвитку залізничної промисловості, так як левова частка усіх необхідних матеріалів для будівництва залізниць закуповувалася за кордоном [92].

З 1866 року державні доходи і витрати приватних компаній стали перевірятися контрольними палатами щомісяця за справжніми документами; тоді був введений фактичний контроль експлуатаційних дій Миколаївської залізниці, а в наступні роки він був застосований і до інших казенних залізниць. Але вчений у зв'язку з цим зазначав, що для всіх конфесій, які видавалися протягом 1860–1868 років, характерними були висока вартість укладання однієї версти, повна технічна самостійність товариств, дозвіл на безмитне ввезення матеріалів та обладнання, пасивність урядових агентів [92, с. 336]. Саме тому західноєвропейські кредитні установи, знаючи фінансовий стан Російської імперії щодо наявності значного дефіциту державного бюджету, досить часто відмовляли у наданні кредитів на будівництво залізниць, мотивуючи свою відмову сумнівами у спроможності держави підтримувати існуючу систему залізничного будівництва. В результаті міністр фінансів з метою знаходження джерел фінансування для продовження будівництва залізниць в імперії запропонував Олександрові II продавати вже побудовані залізниці у приватні руки, що і було започатковано фактом продажу шляху Москва – Санкт-Петербург Головному товариству російських залізниць.

П.П. Мігулін в роботі «Наша новітня залізнична політика та залізничні позики» проаналізував практику міністерства С.Ю. Вітте щодо заохочення приватного залізничного будівництва. Вчений позитивно оцінив політику викупу приватних залізниць в казну – саме

цю операцію П.П. Мігулін вважав однією з найбільш блискучих сторінок в історії фінансів Російської імперії, однак за його розрахунками уряд втратив коштів за викуп залізниць на суму до 49 млн. рублів [90, с. 275–278]. Досліджуючи казенне залізничне господарство протягом 1893–1902 років та використовуючи цифрові дані, П.П. Мігулін проілюстрував мізерність доходів, які казначейство імперії отримує від казенної мережі залізниць. Більше того, всі доходи йдуть на покриття витрат експлуатації та оплати залізничних наймів. Вчений проаналізував також реформу залізничних тарифів і обчислив прибутковість залізниць. У результаті П.П. Мігулін зробив висновок, що залізничне господарство Російської імперії потребує термінових серйозних нововведень [110].

Таким чином, П.П. Мігулін є яскравим представником Харківської економічної школи та позиціонується як відомий фахівець з економічної історії Російської імперії. У центрі його наукових інтересів було аграрне питання та історія політики Російської імперії в області фінансів. Основна праця вченого присвячена історії російського державного кредиту з 1769 по 1899 роки, перші два томи якої П.П. Мігулін захистив в якості магістерської та докторської дисертації відповідно. Загалом, вчений у названій тритомній праці детально аналізує зміст основних законів і положень, які стосувалися державного кредиту, процес їхнього застосування на практиці, а також намагається виділити особливі, характерні тільки для Російської імперії комерційні операції – викупну операція та надання державного іпотечного кредиту. Основну причину аграрної імперської кризи П.П. Мігулін вбачав у тяжкому становищі селянських мас та, як наслідок, низькому рівні розвитку сільського господарства імперії. А саме результати землеробства значною мірою впливали на стан кредиту Російської імперії і, відповідно, на загальне економічне та фінансове становище держави. Для вирішення кризи П.П. Мігулін пропонував програму реформ, основними заходами якої вчений визначав збереження поміщицького землеволодіння, руйнування громади, переселення малоземельних селян, організацію сільського кредиту, залучення іноземного капіталу. Вчений у своїх дослідженнях з фінансового права приділив значну увагу також аналізу результатів проведення грошової реформи в імперії, особливостям створення центрального емісійного банку країни, організації будівництва залізниць. За своїми поглядами П.П. Мігулін був прихильником соціальної економії та однієї з її течій – державного соціалізму. А тому

вчений вважав, що втілення в життя соціальних ідей цілком реальне шляхом проведення радикальних соціально-економічних реформ зверху без економічних потрясінь і соціальних революцій.

Видатним економістом із світовим визнанням став Михайло Іванович Туган-Барановський, який закінчив у Харківському університеті одразу два факультети – фізико-математичний (екстерном, 1888) та юридичний (1890). Фінансово-економічна наукова спадщина Туган-Барановського є предметом неспадаючого творчого пошуку українських вчених. В історію світової економічної думки М.І. Туган-Барановський увійшов як: дослідник промислових циклів і автор теорії кон'юнктури; дослідник капіталізму в Російській імперії та автор теорії етичного соціалізму; науковець, котрий здійснив синтез трудової теорії вартості та теорії граничної корисності; дослідник кооперації. З позицій дослідження фінансово-економічної проблематики, в науковій творчості М.І. Туган-Барановського інтерес представляє його кон'юнктурна теорія грошей, викладена в авторському підручнику політичної економії [142; 143; 144]. М.І. Туган-Барановський відомий не лише своїми науковими відкриттями, а й активною громадянською й професійною позицією: з 13 серпня по 20 листопада був міністром фінансів Генерального Секретаріату Центральної Ради України; був одним із засновників Української академії наук, створивши в її структурі Соціально-економічне відділення та Інститут економічної кон'юнктури.

3.2. Історико-економічна проблематика в дослідженнях науковців Київського університету

Значний вклад у розвиток фінансово-економічної науки в Київському університеті внесли викладачі кафедри політичної економії та статистики, котра була створена за статутом 1842 року у складі першого відділення філософського факультету. З 1846 політичну економіку починає викладати Іван Васильович Вернадський (1821–1884). Наукова спадщина І.В. Вернадського – вченого світового рівня – є достатньо вивченою і економістами, і істориками, і статистиками різних років, тому ми зупинимось лише на його авторському трактування фінансів як прикладної частини

політичної економії, а також дослідженнях Вернадського з фінансової та історико-статистичної проблематики.

При викладанні політичної економії і статистики Вернадський значну увагу приділяв історії науки. Державне господарство розглядав як систему економічної діяльності, що розвивається під впливом загальних економічних законів, що не залежать від суб'єктивних чинників. Прикладною частиною політичної економії, на його думку, виступає економічна практика, основою якої є система фінансів, рівень якої залежить від рівня економічного розвитку [62, с. 100]. Базовою категорією історико-теоретичного аналізу фінансово-правових відносин за І.В. Вернадським є потреби, матеріальною основою задоволення яких виступають фінанси, оскільки саме вони є засадами та важелем впливу на державне господарство. Даний підхід відрізняє І.В. Вернадського від більшості київських економістів-фінансистів дожовтневого періоду, яким був притаманний методологічний конфлікт, оскільки вони з одного боку приймали точку зору німецької історичної школи, відповідно ідей якої економічні закономірності не повинні вивчатися відокремлено від місця і часу, з іншого – відстоювали політичний лібералізм, використовуючи аргументи, що врешті-решт призводили до теорії «природного порядку» [147, с. 7].

У науковому доробку І.В. Вернадського отримала подальшого розвитку наукова розробка організації державного господарства в контексті історії політичної економії [21; с. 141]. Використовуючи «фінансові аргументи» – тарифну політику, систему оподаткування, грошовий обіг, кредит – І.В. Вернадський обґрунтовує неефективність протекціонізму як державної політики, що гальмує економічний розвиток. Також з позицій дослідження історії розвитку вітчизняної фінансово-економічної науки аргументованою є ідея Вернадського, що порядок стягнення податків, зрозумілість законів, оперативність і справедливість судочинства мають не менш важливе значення для досягнення народного добробуту, ніж виробництво, правильний грошовий обіг і кредит [21, с. 34]. Прихильником ліберальних ідей І.В. Вернадський постає і в питаннях організації грошового обігу та кредитних відносин; був прихильником лібералізації («розкріпачення») капіталів та розвитку різноманітних форм товарно-грошових відносин, а також визначав неминучість становлення кредитного господарства. Розвиток грошово-кредитних відносин пов'язував з розвитком великої промисловості (оскільки поміщицьке землеволодіння подавляє господарську ініціативу та стримує

капіталізм) та концентрацією капіталу у виробничій сфері, оскільки не підтримував перспективності аграрного майбутнього Російської імперії. В питаннях оподаткування виступав прихильником всестанової та справедливої податкової системи [22, с. 41–46]. Навіть такий стислий огляд ідей І.В. Вернадського дозволяє зробити висновок, що хоча І.В. Вернадський був послідовним прибічником ліберального напрямку економічної думки, його погляди виходять за межі теоретичної системи А. Сміта і тяжіють до наукових праць Д. Рікардо, які І.В. Вернадський пропагував в Російській імперії. Саме І.В. Вернадський підготував рецензію на докторську дисертацію М.Х. Бунге з фінансової проблематики.

Ґрунтовні теоретичні знання фінансової та фінансово-правової проблематики дозволили І.В. Вернадському здійснювати практичну фінансову діяльність: 1868 року в чині дійсного статського радника він очолив Харківську контору Державного банку (1868–1876 рр.), а з 1870 року ще був обраний головою Харківського товариства взаємного кредиту.

У зв'язку з тим, що в той період статистика виступала ґрунтовним прикладним джерелом фінансової та фінансово-правової науки, необхідно окреслити вклад І.В. Вернадського у розвиток статистичної науки, тим паче, що визнання його заслуг в цьому напрямі також отримало міжнародне визнання: 1859 року він став членом Статистичного товариства в Лондоні і Центрального статистичного бюро в Брюсселі

Серед наукових праць І.В. Вернадського з питань статистики слід відзначити дослідження, присвячені історії статистики та основним завдання цієї науки, а також курси, прочитані студентам Петербурзького технологічного інституту [110]. Зазначені твори вченого дають системний огляд теоретичних і деяких прикладних питань статистики; в них визначається сутність і предмет статистики, характеризується тогочасний стан статистичної практики, історія самої науки. У його працях вперше в російській статистичній літературі викладено цілісне й відносно закінчене учення про статистику як науку, що вивчає суспільство. Крім того, він одним з перших вітчизняних вчених чітко висловлювався за визнання статистики точною наукою, подібною до математики [110].

Аналіз наукової спадщини І.В. Вернадського з економічної, фінансової та статистичної проблематики та практичного досвіду його діяльності в фінансовій сфері, дозволяє визнати значний вклад

І.В. Вернадського у процес становлення фінансово-правової науки у Київському університеті.

Наступником І.В. Вернадського по кафедрі політичної економії і статистики університету Св. Володимира став Микола Християнович Бунге (1823–1895) – науковець і державний діяч, якого беззаперечно можна вважати засновником київської школи фінансово-економічної науки [110, с. 230–237, 302–306]. Його життєвий шлях унікальний, оскільки він став одночасно й одним з провідних представників академічної фінансової науки, й вищим державним чиновником. З 31 жовтня 1850 року М.Х. Бунге переведено з Ніжинського ліцею до університету Св. Володимира на кафедру політичної економії і статистики, по якій він викладав до 1863 року. Сам автор дослідження «Основи політичної економії» (1870) позиціонує як «загальні положення», «стислий виклад» політичної економії, бо відсутні питання про кредит, гроші та ін. [70, с. 6]. До основних джерел, викладання політичної економії відносить твори Сміта. Рікардо, Мальтуса, Мак-Куллоха, Міля, Тюрго, Сея, Рау, Ліста, Шльоцера, Рошера та ін. відомих економістів і фінансистів; з творів російської мовою відзначає працю І.Я. Горлова «Початки політичної економії» («Начала политической экономии», 1859–1862 рр., 2 т.). Змістовно представлений курс М.Х. Бунге містить такі частини: про потреби та засоби їхнього задоволення; виробництво і продуктивні сили (природа, праця, капітал); про розподіл праці; про обмін, вартість і ціну; про доходи (заробітна плата, прибуток, рента); про призначення доходів (власність, споживання). Основним завдання політичної економії автор вважає вивчення суспільних аспектів господарських явищ, і законів, яким підпорядковуються ці явища [70, с. 11]. При характеристиці предмету, обсягу політичної економії та її взаємозв'язків з іншими сферами людських знань, дослідник зазначає, що діяльність людини, спрямована на задоволення потреб, охоплює декілька сторін: 1) технічну, що потребує вивчення властивостей засобів і матеріалів, необхідних для виробництва та різноманітні способи їхнього поєднання; 2) юридичну, що передбачає вивчення юридичних норм, котрі зводять господарські відносини на ступінь правовідносин і ставлять їх під захист суспільної влади; 3) політичну, що потребує вивчення господарських відносин в процесі загальноісторичного розвитку. З урахуванням цих складових сторін М.Х. Бунге відзначає, що в юридичній освіті політична економія є однією з основних наук – вона розробляє зміст того, що закон визначає

формальною стороною [19, с. 11]. Науковець відмічає, що німецькі дослідники поділяють політичну економію, що розроблялася у зв'язку з позитивним правом, на загальну та особливу частини, на теоретичну і практичну, на науку народного господарства, економічну політику та фінанси; характеризує політекономічну систему К.Г. Рау, який виділяє науку народного господарства, науку державного благоустрою і науку фінансів; структура політичної економії у Франції охоплює чисту та прикладну – до прикладної відносять курс фінансів [19, с. 14–15]. На основі аналізу цих структурних елементів політичної економії М.Х. Бунге приходять до логічного висновку, що це відображає етап становлення політичної економії і фінансів як наукових сфер.

З 1863 року, спочатку тимчасово, а з 1869 року і до 1880 року (призначення його на посаду товариша міністра фінансів) – на постійній основі – посідав кафедру поліцейського права Університету Св. Володимира на прохання Ради університету, оскільки основні питання поліцейського права, виходячи з внутрішнього взаємозв'язку предметів, були розроблені М.Х. Бунге при викладанні політичної економії. Відповідно інформація, що «в 1850–1880 роках М.Х. Бунге викладав політичну економію і статистику» потребує уточнення. Поліцейське право того часу звичайно мало економічне спрямування, але у сучасному трактуванні більш відповідає поняттю «економічна і податкова політика». Поліцейське право, на думку М.Х. Бунге, не виступало цілісною наукою, оскільки, закони благочиння містили частину державного права, а закони благоустрою – прикладну частину політичної економії з розглядом фінансових аспектів функціонування державного господарства. Авторську концепцію курсу поліцейського права й фінансово-правові проблеми, що викладалися в курсі, можна уявити навіть із змісту книги. В першій книзі «Історичний огляд економічних вчень» (глави 1–9) характеризувалися: економічні ідеї античних часів; економічна література новоевропейських народів до половини XVIII ст.; меркантильна система; фізіократи; Адам Сміт та його послідовники; противники Сміта – Сісмонді та Ліст; соціалізм і комунізм; реакція проти соціалізму та комунізму – теорія узгодження інтересів, школи позитивні – історична та статистична. У другій книзі «Утворення різних галузей господарської діяльності», котра складалася з VIII розділів і глав по кожному розділу, викладалася інформація про: галузі добувної промисловості (мисливство, рибальство, скотарство, лісівництво, гірничі промисли); особливості землеробської промисловості, земельна власність і юридичні відносини

між землевласниками і землеробами; сфери обробної промисловості (ремесла та фабрична промисловість); торговельна промисловість (види торгівлі та права на здійснення торгівлі, торговельне законодавство, торгові договори, торговельний судоустрій та судочинство); діяльність, що полегшує обороти і відносини (загальне поняття про кредити і банки, кредитні установи Росії та розвинутих країн, шляхи сполучень, пошта, телеграф); діяльність, спрямована на забезпечення доходів, майна та задоволення потреб; місцеве суспільне господарство (обласне господарство, міське і сільське господарство, колонії) [117, с. 7–8]. Як видно із змісту першої частини поліцейського права, основна частина матеріалу економічного змісту з правовою регламентацією цих економічних процесів.

За період до 1880 року М.Х. Бунге отримав ступінь доктора політичних наук (захистивши дисертацію на тему «Теорія кредиту», 1852); був секретарем, а потім віце-головою комісії з опису губерній Київського навчального округу; керував Київською конторою Державного банку; виконував функції ректора університету Св. Володимира (1859–1862 рр., 1871–1875 рр., 1878–1880 рр.); викладав фінансово-правову науку і політичну економію цесаревичу; залучався до діяльності з підготовки університетського статуту 1863 року; працював в особливій фінансовій комісії з приводу розв'язання селянського питання; працював у комісії з питання зниження проби срібної монети (1866) і написав більше 50 наукових праць, що мали важливе суспільне значення для Росії [110].

Основними фінансово-правовими проблемами, що досліджував М.Х. Бунге як науковець, були проблеми оподаткування та грошово-кредитного обігу. Вчений у різноманітних працях виклав ряд важливих положень щодо реформування податкової системи. Він був прихильником всестановості податкової політики, вважав за необхідне ліквідацію подушної податі і введення прибуткового податку для всіх категорії населення. Праці М.Х. Бунге з питань паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи зробили його беззаперечним авторитетом у розробці цих питань. Його як безперечного фахівця залучали для роботи в різноманітних комісіях щодо впорядкування не лише грошової системи, а й податкової. Визнання високого рівня фаховості зумовили також його перебування на високих державних посадах. Фінансово-правова проблематика також неодноразово ставала предметом як наукових розвідок М.Х. Бунге (в першу чергу проблеми банківського законодавства та їхня роль в фінансовій

системі), так і його практики бюджетного регулювання на місцевому рівні – складання місцевого кошторису та на державному – державного бюджету (в період міністерської діяльності) [110].

Визначимо основні фінансово-правові ідеї М.Х. Бунге щодо фінансової системи та грошово-кредитного обігу. Вчений був прихильником еволюційної концепції грошей. Він розглядав їхнє виникнення як тривалий процес, зумовлений розвитком товарного виробництва та обміну, в процесі якого відбувається зміна форм грошей, що законодавчо закріплюється державою. Отже, вчений трактував еволюцію грошово-кредитних відносин через інституціональні засади. Розвиток обміну в наукових підходах М.Х. Бунге призводить до появи кредитних засобів (векселів, облігацій, оборотних білетів, чеків тощо), котрі дослідник розглядає як замітники грошей, а цінність всіх грошей новаторські пов'язує з їхньою «купівельною силою» [20, с. 35–36, 171–172, 195, 235–236], відповідно відходить і від класичної трудової теорії вартості та металістичної концепції грошового обігу та пропонує власний підхід до визначення їхньої цінності. Також новизна авторського підходу виявилася у розгляді кредиту як похідного від виробництва, визначенні особливої ролі кредиту в стимулюванні підприємництва та конкуренції, через сприяння підвищенню продуктивності праці та капіталу [20, с. 222]. Науковець, вказавши на значення грошей і кредиту (через розвиток комерційного кредиту) в еволюції господарської системи, задовго до Дж. М. Кейнса показав взаємозв'язок між заощадженнями та інвестиціями при активній ролі банківської системи, котра забезпечує перетворення інертних і безплідних заощаджень у продуктивні й активні інвестиції. М.Х. Бунге аргументовано доводить, що держава не здатна конкурувати в кредитній сфері з приватними особами, оскільки приватне підприємництво функціонує на засадах вільного підприємництва, конкуренції та економічної ефективності, а банки відіграють важливу роль в узгодженні приватнокапіталістичних та народногосподарських інтересів та виступають барометром стану функціонування економіки та її суттєвої складової – фінансової системи.

З різноманітних попередньо визначених ідей М.Х. Бунге очевидним є формування його економічних і фінансових ідей під впливом класичної школи політичної економії та німецької історичної школи. При цьому погляди М.Х. Бунге еволюціонували від класичних, це прослідковується в його перших творах, де він виступає

прихильником приватної власності, підприємництва, конкуренції, лібералізації політичного та економічного життя, до класично-історичних, коли науковець відходить від фрітрейдерства до помірною протекціонізму та починає підтримувати необхідність державного втручання в економічні процеси, оскільки розумів, що в умовах нерозвинутості ринкових відносин звільнитися від пережитків середньовіччя та державної монополії без допомоги самої держави неможливо й тому пропонував заходи еволюційного способу розвитку ринкової економіки [30; 110].

З 60-х рр. XIX і до 1914 року фінансове право в Київському університеті викладали Георгій (Юрій) Дмитрович Сидоренко, Микола Петрович Яснопольський, Петро Леонідович Кованько.

Г.Д. Сидоренко (1832–1899) після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету, був залишений в цьому навчальному закладі для викладання по кафедрі політичної економії під керівництвом професора Бунге. Захистив магістерську дисертацію з політичної економії і статистики на тему: «Тюрго. Політико-економічне вчення в теорії та практичному застосуванні» (рукопис). Підготував опис події з фінансової історії Австрії. Окрім вищеназваних праць Г.Д. Сидоренко ще є автором історичного нариса податку на цукор, досліджень про військову повинність та конспекту лекцій з фінансового права. У другій половині XIX ст. активізувався процес публікації курсів лекцій і підручників, у підготовці видань яких брали участь студенти, літографуючи конспекти. До таких навчальних видань належав конспект лекцій Г.Д. Сидоренка, котрий був літографований 1868 року і декілька разів перевидавався. В структурі фінансової науки Г.Д. Сидоренко виділяв: 1) вчення про фінансові потреби держави; 2) вчення про державні доходи, котрі він поділяв на звичайні та надзвичайні; 3) вчення про фінансове управління, яке він аналізував через механізми, що рухають фінансові засоби та порядок їхнього використання та відносив до цього вчення бюджет, управління окремими джерелами доходів, казначейську частину та звітність. Відповідно, можна визначити, що Г.Д. Сидоренко був прихильником «вузького» підходу до трактування структури фінансово-правової науки, оскільки не включав у зміст державні витрати, хоча частково їх висвітлював у розділі, присвяченому фінансовому управлінню у контексті розгляду державного бюджету. Податки у курсі фінансового права. Г.Д. Сидоренко розглядає як винагороду, або плату за державні послуги (аналогічне трактування знаходимо і М.М. Алексеєнка);

виступає за продуману податкову систему, що сприятиме розвитку державного господарства з наявністю неоподаткованого мінімуму [133, с. 53–55]. На основі аналізу цих ідей щодо податкової системи можна констатувати, що Г.Д. Сидоренко належав до фінансистів «модерної теорії податкової політики» [110] – прихильників державного господарства податкового типу, які розглядали податки не лише з позицій фіскальної функції, а як засіб покращення економічного добробуту.

Праці Г.Д. Сидоренка щодо рекрутської повинності, також містили економічну складову, оскільки саму повинність він трактував як елемент державотворення; аргументовано виділяв взаємозв'язок між системами формування збройних сил і розвитком товарно-грошових систем. Аналізуючи цікаву пропозицію щодо альтернативності військової служби та можливості її заміни певною грошовою сумою (аналогічна ідея була висловлена і в працях європейських дослідників – К. Кніса і К. Гока), на жаль, науковець залишив це питання без конкретних висновків відкритим для роздумів.

З 1889 року фінансово-економічну науку викладав Микола Петрович Яснопольський (1846 – після 1917). М.П. Яснопольський – випускник юридичного факультету Київського університету (1868), учень М.Х. Бунге і Г.Д. Сидоренка, викладацьку діяльність розпочинав у Ново-Александрівському сільськогосподарському інституті та Ніжинському ліцеї (в п. 4.5 стисло подано інформацію про нього). Ще в студентські роки зацікавився проблемами політичної економії, фінансової та фінансово-правової науки, був стипендіатом з фінансового права від юридичного факультету Київського університету з 1 січня 1868 року по 16 листопада 1872 року, майже одночасно з І.Т. Тарасовим, який був стипендіатом з поліцейського права [6, с. 12–21]. Його дисертаційні дослідження були захищені в Київському університеті на тему «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії» [153], а докторська – «Про географічний розподіл державних витрат та доходів Росії. Досвід фінансово-статистичного дослідження» [154]. М.П. Яснопольський сконцентрувався на економіко–статистичному аспекті розподілу державних доходів і витрат між окремими регіонами імперії. У дослідженні зібрані та систематизовані статистичні дані по державному бюджету, джерелами яких стали звіти державного контролю та казначейства, по суті Яснопольський піднімає питання про справедливість розподілу коштів між центром і регіонами. Твір містить додатки із статистичними таблицями (85), картографіями (32) та

діаграмами, котрі можна було використовувати для подальших теоретичних узагальнень [153, с. 24]. Дослідження містили не лише фінансово-статистичні матеріали, в працях присутні розділи (4 розділи в докторській) із загальної характеристики фінансової системи, її змін протягом 1863–1887 рр., порівняння російської фінансової системи з системами інших європейських країн, визначення питомої ваги різних податків і зборів в структурі бюджету, а також аналіз теоретичних ідей К.Г. Рау. А. Вагнера та ін. з даної проблематики. Структурно в першому розділі надається загальна характеристика фінансової системи та зміни в ній протягом 1863–1887 рр.; податково-бюджетне та грошово-кредитне регулювання цього періоду, на думку автора, зробили фінансову систему більш рівномірною в географічному плані. Окремі оціночні судження М.П. Яснопольського є неочікуваними для читача, що стереотипно сприймає імперський період, наприклад, він відмічає наявність значного відсотка заможних платників серед населення, наявність значних капіталів, високу заробітну плату та незначне обкладання державними зборами. Для подібних висновків замало кількісних параметрів, показники треба систематизувати, поррахувати їх по блокам та якісно проаналізувати, порівнявши з аналогічною системою показників серед інших європейських країн. Другий розділ дослідження присвячений зіставленню обсягу державних доходів з територією країни та її окремих регіонів задля з'ясування продуктивності окремих регіонів Російської імперії, тобто М.П. Яснопольський робить перші кроки до обчислення регіональних економічних показників. У третьому розділі М.П. Яснопольський логічно переходить до вивчення доходів на особу за різними регіонами імперії та доходить висновку про невідповідність державних зборів доходам населення в значній кількості районів. У четвертому розділі свого дослідження М.П. Яснопольський розглядає відповідність між сукупними державними зборами різних територій подорожному масштабу та робить такі висновки: 1) порівняно з господарськими можливостями найлегший податковий тиск мають жителі прибалтійських, столичних та південних губерній, найважчий – південно-західних, північно-західних і середньочорноземних; 2) при порівнянні середньої величини оподаткування незначне відхилення є характерним для всієї європейської частини Російської імперії, перевищення прослідковується в малоросійській, середньпромисловій та в північних губерніях, а в більш пільгових умовах функціонують польські та східні губернії; 3) низький ступінь оподаткування простежується в регіонах із розвинутою промисловістю і торгівлею, й

відповідно – значними прибутками з обороту господарських коштів. М.П. Яснопольський висновує, що єдиний фінансовий підхід до всіх регіонів є недоцільним і на розподіл доходів держави впливають різноманітні чинники, в тому числі і географічні. М.П. Яснопольський визначив вищий ступінь нерівномірності розподілу державних витрат (значні витрати на столицю, прикордонні території – особливо західні та південні, а також закордон) порівняно з доходами. Високий рівень концентрації витрат на столицю, неминуче призводить до спекулятивного використання капіталу та збагачення за рахунок всієї іншої території країни [154, с. 301–316]. Статистичні матеріали, наведені в дослідженні, стали джерелом, котре давало матеріали для дискусій щодо імперської фінансової політики, а автор дослідження М.П. Яснопольський заслужено став засновником першої в світі школи територіальної фінансової економетрії. Учень М.П. Яснопольського, випускник юридичного факультету Київського університету – Є.Є. Слущкий – на основі статистичних даних Миколи Петровича доводив свої економіко-математичні висновки щодо залежності доходу держави від емісії [110].

М.П. Яснопольський також був автором праць з тогочасних актуальних фінансово-економічних проблем: формування регіональних ринків, будівництва залізниць як елементу ринкової виробничої інфраструктури, побудови економічних перспектив територій.

В окремих джерелах, як минулого, так і в сучасних за науковими поглядами М.П. Яснопольського відносять до історичної школи. Але це досить спрощений підхід. М.П. Яснопольський був симпатиком історичної школи, але вже вийшов за її межі, оскільки його статистичні обчислення були не статичними, а динамічними; він використовує багатодисциплінарний підхід при аналізі фінансових, фінансово-правових, освітніх проблем, позитивно ставиться до державного втручання в економіку. Тому є підстави вважати його прихильником інституціоналізму, який не лише є спадкоємцем німецької історичної школи, а й значною мірою спадкоємцем класичної школи політичної економії [110].

Також, фінансова та історико-економічна проблематика представлена у дослідженнях викладачів кафедри політичної економії та поліцейського права – О.Д. Білімовича, А.Я. Антоновича, Д.І. Піхна, К.Г. Воблого, Н.М. Цитовича. М.І. Мітіліно, М.П. Яснопольського та ін.

3.3. Фінансово-економічні напрацювання викладачів Одеського (Новоросійського) університету

Діяльність і творча спадщина викладачів Новоросійського університету – І.І. Патлаєвського, Л.В. Федоровича, С.І. Іловайського, Г.І. Тіктіна та ін. не лише збагатили тогочасну економічну науку та освіту, а й суттєво вплинули на їхній подальший розвиток [110].

Першим викладачем фінансового права у новоствореному Новоросійському університеті став Інокентій Іустинович Патлаєвський (1839–1883 рр.). 1862 року І.І. Патлаєвський закінчив Київський університет кандидатом законодавства, а з 1866 стає першим викладачем науки про фінанси Новоросійського університету. Його дисертаційне дослідження («Грошовий ринок Росії з 1700 по 1762 рр», 1868 р) [111] було присвячене проблемам історії грошового обігу. Хронологічні межі магістерського дослідження охоплюють 1700–1762 рр. – перший період існування сучасної грошової системи. Нижня межа пов'язана з початком грошової реформи Петра I (підготовка до якої розпочалася 1696 року); 1700 рік став межею, що розділила історію грошової системи Російської імперії на архаїчний період і новий (або «імператорський») [110]. А верхня межа – початок правління російської імператриці Катерини II, котре пов'язане вже з другим етапом розвитку грошової системи, коли розвиток товарно-грошових відносин зумовив появу паперових грошей (асигнацій), розвиток банківських інституцій і цінних паперів. В окремих випадках для визначення передумов фінансових явищ і процесів або їхньої характеристики автор подає історичні екскурси, які частково виходять за окреслений хронологічний період. Найважливішими нововведеннями з 1700 по 1762 рр. були наступні: а) монетна справа набуває регального характеру, б) вибудовувалася чітка монетна система на основі десятинного принципу з розширенням грошового номіналу; в) активізувалася розробка рудників з добування золота і срібла, які використовувалося в грошовому обігу; г) відбувалося розширення обсягів зовнішньої торгівлі. Предметом даної історико-економічної праці було дослідження стану грошового ринку Російської імперії

протягом першого періоду історії існування сучасної грошової системи, а головним завданням – визначення цінності грошей у зазначений період [111, с. 71]. У контексті розв'язання завдання дослідження І.І. Патлаєвський характеризує цінність дорогоцінних металів на європейському ринку у XVIII (гл. I) [111, с. 91–127], баланс російської зовнішньої торгівлі (гл. II) [111, с. 128–176], добування золота і срібла в Російській імперії з 1704 по 1762 рр. (гл. III) [111, с. 177–188], державну монетну систему (гл. IV) [111, с. 189–258], стан вексельного курсу та динаміку цін на хліб як основний продукт харчування населення (гл. V) [111, с. 259–284]. На основі ґрунтовного аналізу значного обсягу теоретичного матеріалу й різноманітної економіко-статистичної інформації, поданій в історичній ретроспективі, І.І. Патлаєвський формулює економічно виважені висновки по кожній главі та в цілому відзначає, що цінність монет і кредитних засобів обігу залежить від цінності наявних дорогоцінних металів, а не від кількості монет; на цінність монет впливають як внутрішньодержавні економіко-політичні процеси, так і світогосподарські. Основною причиною зниження вартості монетної одиниці І.І. Патлаєвським визначене зменшення цінності грошей: золота і високопробна срібна монети через примусово встановлений низький курс не могли виконувати функції грошей і перетворилися на товар; мідна монета, незважаючи на всі її перетворення, користувалася довірою населення; її кількість в грошовому обігу не перевищувала потреби ринку в дрібній монеті (інколи навіть не задовольняла ці потреби). Розвитку державного грошового господарства заважало традиційне уявлення про грошову емісію як засіб поповнення бюджету, а в урядових колах більшість виступала за збільшення прибутку від монетної регалії [110].

Ознайомлення з тогочасною передовою науковою економічною та фінансовою думкою дозволило Патлаєвському підготувати деталізовану докторську дисертацію «Теорія грошового обігу Рікардо та його послідовників» [114] – одне з перших комплексних досліджень у вітчизняній економічній літературі, присвячених аналізу наукового обґрунтування грошового обігу. Дане дослідження було з актуальної проблематики – вивчення європейського досвіду регулювання грошового ринку й охоплювало: по-перше, виявлення суспільно-економічних умов, що зумовили розробку Д. Рікардо теорії грошового обігу; по-друге, теоретичний аналіз основних положень даної теорії та її головних протиріч; по-третє, наслідки практичного застосування положень теорії Д. Рікардо у законодавчій діяльності (на прикладі

акту Роберта Піля, 1819 р.) та банківську практику (застосування рікардівських положень до паперових грошей); по-четверте, розвиток теорії Д. Рікардо його послідовниками. У дослідженні І.І. Патлаєвський відкидає тогочасні традиційні наукові уявлення та доводить, що теорія грошового обігу Д. Рікардо ґрунтується на хибних засадах і, як наслідок, формує помилковий науковий напрям та неефективні практичні дії.

1876 року І.І. Патлаєвський представив актову промову з актуальної на той період проблематики «Про прибуткові податки» [113]. Актуальність промови була зумовлена тим, що зміни соціально-економічних умов вимагали реформування податкової системи, яка знаходилася у стані переходу на новий рівень економічних відносин, побудованих на прибутково-майнових основах. У праці Патлаєвський аналізує домінуючі в європейській науці та господарській практиці підходи щодо податкової системи й окреслює деякі проблеми, які потребують розв'язання в податковій системі Російської імперії (існування подушної податі, недотримання основних принципів оподаткування, відсутність єдиних критеріїв побудови податкової системи, домінування непрямих податків, отримання податкових надходжень з продуктів споживання). В цій праці Патлаєвський висловлює власне нестандартне бачення податкової системи, усвідомлюючи дискусійність своїх підходів (заперечує справедливість прибуткових податків, виступає проти прогресивності оподаткування); проте підтримує оподаткування майна, майнову диференціацію податків.

В останні роки життя І.І. Патлаєвський, окрім викладацької діяльності, виконував обов'язки секретаря Одеського комітету торгівлі та мануфактур, готував «Звіти Одеського Комітету Торгівлі та Мануфактур про стан торгівлі м. Одеси за 1880 та 1881 р.». Після смерті І.І. Патлаєвського було надруковано його «Курс фінансового права» (Одеса, 1885), який систематизував магістр політичної економії Л.В. Федорович (майбутній професор Новоросійського університету). Курс фінансового права було впорядковано за літографованими записами лекцій, які читав І.І. Патлаєвський 1879–1880 академічного року, як зазначає укладач (Л.В. Федорович); текст має певні неточності, неможливо перевірити дані через відсутність посилань, законодавча і статистична інформація оновлена самим укладачем-редактором. Ця праця була видана за рішенням вченої колегії навчального закладу як спадщина, що, на їхню думку, варта

зберігання для нащадків. І завдячуючи цьому рішення, можна проаналізувати цей підручник і з'ясувати авторське трактування місця фінансового права в системі наук, його структури та базових категорій, а також уявити зміст навчальної дисципліни «фінансове право» у викладі професора Патлаєвського [107]. Курс фінансового права І.І. Патлаєвського складається зі вступу, трьох частин і додатків. У вступі аналізується поняття «державне господарство», загальні риси розвитку державного господарства, стисло подається історія фінансової науки, зв'язок фінансів з іншими науками та структура науки про фінанси; перша частина присвячена характеристиці державних потреб; друга – державним доходам і третя частина – бюджету. Додатки містять три статuti: лісовий, про казенні оброчні статті та про управління казенними маєтками Західних та Прибалтійських губерній. Курс фінансового права І.І. Патлаєвського викладено системно і послідовно; його частини відображають авторську структуру фінансової науки: 1) вчення про державні витрати; 2) вчення про державні доходи; 3) фінансова політика (третя частина праці присвячена державному бюджету). В рамках першого вчення науковець детально аналізує державні потреби (натуральні та грошові; звичайні та надзвичайні; загальні та місцеві), здійснює порівняльно-правовий огляд державних потреб окремих європейських країн і робить висновок, що держава не повинна здійснювати розходи, котрі не витрачаються на дійсно державні потреби.

В другій частині – вченні про державні доходи І.І. Патлаєвський аналізує джерела отримання засобів, необхідних для задоволення державних потреб. Такими джерелами є податки і державні повинності, які автор поділяє на дві частини: особисті повинності та повинності економічні (господарські) і податки. Патлаєвський висловлює власне нестандартне бачення податкової системи – заперечує справедливість прибуткових податків, виступає проти прогресивності оподаткування; проте підтримує оподаткування майна, майнову диференціацію податків; не враховує окремі види тогочасних прямих податків (поземельний, подушний, промисловий); негативно ставиться до непрямих податків, тому що вважає податки на споживання несправедливими (і скоріше штрафами, а не фінансовими податками). Патлаєвський підкреслює значний складний вплив податків на народне господарство та вважає актуальною проблемою не перекладання податків, а визначення їх оптимальних ставок.

Третя частина курсу фінансового права професора Патлаєвського присвячена розгляду питань рівноваги державного бюджету як фінансового закону держави та державному кредиту. Бюджет автор трактує як фінансовий закон, основу фінансової системи [112, с. 201], а фінансову систему держави характеризує як фінансове законодавство, що визначає організацію та життєдіяльність державного господарства [112, с. 200]. Науковець показує особливості процесу розробки державних бюджетів в Англії, Франції, Німеччині та характеризує приписи, якими користуються при складанні державного бюджету Російській імперії (визначені законом від 22 травня 1862 року) [112, с. 205]. Цікавим є підхід автора щодо державного кредиту, який він розглядає в історичній ретроспективі й трактує не як додаткове джерело бюджету, а як органічну частину державного господарства. Ця частина містить багато практичних порад щодо казенного управління за підрядами і казначейським заставам.

Курс фінансового права І.І. Патлаєвського – це був перший підручник з фінансового права, підготовлений і виданий в Наддніпрянській Україні, який приніс професору Новоросійського університету посмертне визнання.

З 1886 року фінансово-економічну проблематику викладає Сергій Іванович Іловайський (1861–1907). Його цікаве дослідження присвячено розгляду непрямого оподаткування [63]. Актуальність тематики дослідження науковець обґрунтовує тим, що податки становлять основу вчення про державні доходи, котре в свою чергу є основним розділом фінансово-економічної науки. Автор визначає сутність податків й означає, що через податки виявляється органічний взаємозв'язок між державним і приватним господарством [63, с. 4]. В історичній ретроспективі, починаючи з XV століття (із зародження фінансової науки), розглядає податкову літературу, аналізує ідеї середньовічних італійських вчених, англійських, французьких та німецьких науковців і практиків фінансового господарювання XVII–XVIII ст., розглядає підходи авторів XIX ст., у тому числі відомих науковців і фінансових діячів Російської імперії, у контексті трактування видів податків та домінування прямих чи непрямих податків у державній податковій системі. На основі аналізу поширених у тогочасній фінансовій науці аргументів щодо непрямих податків доходить висновку, що оптимальна податкова система, котра відповідає фінансовим і народногосподарським вимогам, поєднує прямі і непрямі податки [63, с. 161], а відмінність між прямими і

непрямими податками полягає в ознаках «податной способности и податной обязанности» [63, с. 17]. Також, характеризуючи структуру бюджетів Франції, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, США і Російської імперії, висновує переважання непрямих податків у доходній частині державних бюджетів цих країн, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях [63, с. 192]. Недоліки непрямих податків С.І. Іловайський пов'язує не з правовою природою цього виду податків, а з недосконалим механізмом та системою їх стягнення. Науковець продовжив дослідження теорії і практики оподаткування у праці з проблеми організації та стягнення конкретних податків – «Казенні монополії як спосіб оподаткування предметів споживання» [110].

Але найбільш значущими науковими працями С.І. Іловайського були підручники з фінансового права, які містили екскурси в історію фінансів і фінансової науки, змістовні подробиці, авторське трактування сутності фінансових термінів, явищ і процесів. Більш детально проаналізуємо підручник фінансового права С.І. Іловайського (4-те видання, 1904 р.) [64]. Аналіз підручника дає уявлення не лише про наукові підходи С.І. Іловайського щодо сутності, структури та базових категорій фінансового права, а також дає чітке уявлення про зміст дисципліни «фінансове право», яка викладалася на юридичному факультеті Новоросійського університету наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Структурно підручник складався з 41 глави. Перші дві глави були загальнотеоретичного характеру, присвячені визначенню змісту фінансового права, значенню фінансової науки та основним етапам її розвитку, характеристиці літератури з фінансової проблематики та посібникам, котрі можна використовувати для вивчення фінансового права. С.І. Іловайським було здійснений якісний огляд значного обсягу закордонних і російських видань з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких за видовим принципом можна виділити: а) документальні джерела; б) монографічні дослідження, навчальну та довідкову літературу; в) періодику. Теоретичне значення цих глав полягає у тому, що автор аргументовано виокремлює самостійність фінансового права як науки, адже протягом ХІХ ст. фінансове право розвивалося у межах економічної науки (її частини про фінанси), що не сприяло розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію. Професор Іловайський відносить фінансове право до державних наук і вважає, що його становленню сприяло «упрочення

публично-правовых начал в государственной и иной деятельности и быстрое развитие в последнее время общественных потребностей» [64, с. 7]. На думку вченого, фінансова наука (фінансова теорія) відповідає на питання – яким повинно бути фінансове господарство – а наука фінансового права, досліджуючи фінансове законодавство будь-якої держави, відповідає на питання – яким є фінансове господарство держави в дійсності [64 с. 12].

Наступні глави підручника фінансового права С.І. Іловайського присвячені характеристиці державних витрат (які він класифікує за відомствами, що розподіляють ці витрати й за напрямками використання), державному бюджетному (і фінансово-законодавчому) устрою, державному фінансово-адміністративному устрою, державному касовому та контролюючому устрою. Суттєва частина підручника містить характеристику державних доходів за окремими структурними елементами: від здачі державних земель в оренду та від їх продажу; від державних лісів, від промислового державного майна; від регалій; від різноманітних прямих і непрямих податків; від натуральних повинностей тощо. Якщо вчення про доходи оформилося в фінансовій науці ще у XVIII ст., то тогочасні новітні тенденції в праці С.І. Іловайського виявляються у тому, що науковець окрім загальноновизнаних джерел державних доходів – частки доходів приватних господарств і доходів від господарської діяльності – ще виділяє третє джерело – кредити (глава 8). Вчений підтримує тогочасну домінуючу концепцію, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам; в окремих главах, використовуючи порівняльно-правовий метод, викладаються способи покриття надзвичайних державних витрат – запасні фонди, державний кредит, державний борг, випуск паперових грошей, банкрутство держави. Курс фінансового права професора Іловайського на той час був самим повним курсом фінансової науки в Росії, містив кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою [64, с. 29].

Окрім викладачів фінансового права дослідження з актуальних фінансово-економічних проблем здійснювали викладачі інших кафедр юридичного факультету Новоросійського університету.

Протягом 1876–1882 рр. у Новоросійському університеті кафедру політичної економії і статистики посідав О.С. Посніков (1846–1922), майбутній керівник економічного відділення Петербурзького

інституту, а потім директор цього закладу; президент імператорського Вільного економічного товариства, який також займався проблемами фінансової та історико-економічної науки [110]. У своїх поглядах був близький до ліберального народництва; був прихильником общинної власності на землю.

На початок ХХ ст. припадають перші наукові розвідки Г.І. Тіктіна – випускника юридичного факультету Новоросійського університету, учня С.І. Іловайського, майбутнього фундатора Одеського інституту народного господарства, професора кафедри науки про фінанси. Його перша наукова публікація була присвячена регіональним проблемам фінансового права [110].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Cancrin. Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. St. Petersburg, B. 1. 1820.
2. Lang J. «Grundlinien der politischen Arithmetik». Mit Bewilligung Charkowschen Cenzur-Commitat. Gedrückt in der Universitäts-Buchdruckerey. Kurak, im Verlage bey Carl Langner Buchhändler der kaiserl, naturforschenden Gesellschaft zu Moskwa. 1811.
3. Lang J. Adjunkt der moralisch-politischen Sektion an der kaiserl. Universität zu Charkow. Riga 1807 bey Carl Johann Gottfried Hartmann: «Über den obersten Grundsatz der politische Ökonomie». Mit Bewilligung der kaiserl, Cenzur-Committee zu Dorpat. Gedruckt bey Johann Fridrich Steffenhagen und Sohn.
4. Lang Joseph. Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften. Об изучении юридических и политических наук [параллельно на рус. и нем. яз., в кн.: Речи. произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета. бывшем 30 июня 1810 г. Харьков, 1811.
5. Rostow W. The stage of economic growth. A non-communist manifesto. Cambridge, 1960.
6. Академические списки императорского университета Св. Владимира (1834–1884). К.: Тип. Ун-та, 1884.
7. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 395 с.
8. Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. Исслед. М.М. Алексеенко. СПб., тип. М. Стасюлевича, 1879. 242 с.
9. Антонович А.Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. Киев: В унив. тип., 1883. 262 с.
10. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2. (с 1815 по 1835 год.). Харьков, Паровая типография и литография. М.: Зильберберг и С-вья, 1904. 1136 с.

11. Багале́й Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. 329 с.
12. Билимович А.Д. Министерство финансов в 1802–1902 гг. Исторический очерк. Киев, 1903.
13. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История статистика. СПб., Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. Т. 1. 292 с.
14. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История статистика. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1882. Т. 2. 344 с.
15. Боднарчук Т.Л. Ретроспективний погляд на роль протекціонізму у розвитку підприємницького класу. *Український соціум*. 2016. № 2(57). С.48–60.
16. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). Київ, НАДУ. 2007.
17. Бунге Н.Х. Загробные заметки; публикация В.Л. Степанова. *Река времен*. Москва, 1995. Кн. 1. С. 198–254.
18. Бунге Н.Х. Мысли гр. Канкринна о бумажных деньгах. *Русский вестник*. 1864. Т. 54. № 11. С. 361–386.
19. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. К., 1870. 136 с.
20. Бунге Н.Х. Теория кредита. Киев, в Унив. тип., 1852. 310 с.
21. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века: для получения степ. д-ра. Москва, Унив. тип., 1849. II. 118 с.
22. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. СПб., Ред. «Экон. указателя», 1858. 240 с.
23. Вернадський І. Витоки: Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні: монографія. За ред. В.Д. Базилевича. Київ, Знання, 2009.
24. Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. 3-е изд. Берлин: Слово. 1923. Т. 1. 1923. 510 с.
25. Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба. Харківський історіографічний збірник. Харків, 2014. Вип. 13.
26. Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст.; за ред. О. П. Рента. Одеса, Астропринт, 2008. 280 с.
27. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси, Брама-Україна, 2010. 320 с.

28. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Торгівля в Південній Україні: організація товарообороту та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, Інститут історії України НАНУ, 2017. 155 с.
29. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ, Інститут історії України НАНУ, 2013. 224 с.
30. Горкіна Л.П. Наука управління: феномен М.Х. Бунге. М.Х. Бунге – сучасний дискурс. Київ, 2005. С. 70–81.
31. Горкіна Л.П. Погляди Д.І. Піхна на основні аспекти економічної політики держави. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 264–276.
32. Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. СПб., Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. 299 с.
33. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.
34. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, Держполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
35. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, Наукова думка, 1968. 192 с.
36. Гуржій І.О., Гуржій О.І. Купецтво Києва та Київщина в XVII – XIX ст. Київ, Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.
37. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2004. 80 с.
38. Гуржій О.І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVIII – середині XIX ст. Біла Церква, Вид. Пшонківський О.В., 2012. – 278 с.
39. Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868–1872 г.). Санкт-Петербург, тип. М-ва вн. дел, 1873. 75 с.
40. Денисов В.И. Ярмарки. Санкт-Петербург, тип. В.Ф. Киршбаума (отд-ние), 1911. 139 с.
41. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 1998. Вип. 30. С. 43–57.
42. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). Київ, 1960.
43. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот в Україні: Питання теорії та історії. Київ, Наук. думка, 1975. С. 9.

44. Довжук І. Економіка Наддніпрянської України у першій половині ХІХ ст.: соціально-економічні зміни. *Історичні та політичні дослідження*. № 1 (62). 2018. С.19–33.
45. Довжук І.В. Вугільно-металургійна промисловість Донбасу та України в кінці 80–90-х роках ХІХ століття Київ, Ін-т історії України НАНУ, 1997. 32 с.
46. Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Луганськ, В-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 364 с.
47. Довжук І.В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, СНУ, 2013. 179 с.
48. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.
49. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 16–41.
50. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 18–41.
51. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в Підросійській Україні наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ, 2004. Вип. 8. С. 86–108.
52. Донік О.М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 73–91
53. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Макроекономіка: стислий конспект лекцій. –Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. 92 с.
54. Дружинин Н.Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Т.1. Москва, 1946.
55. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. НАН України, Ін-т історії України. Київ, Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
56. Єлесіна К.О. Розвиток цукровиробництва на Середньому Подніпров'ї в кінці 1830-х – 1860-х рр. у промислових та суспільних ініціативах О.О. Бобринського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 32. С. 138–142.

57. *Журнал мануфактур и торговли*. 1853, № 12.
58. Забело Я.П. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок: Описание Лубенской Покровской ярмарки 28 сент. – 2 окт. 1891 г. Полтава, Типо-лит. И.А. Дохмана, 1892. 34 с.
59. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Київ, НАН України. Інститут історії України, 2008. 270 с.
60. Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море (1827–1855 гг.). Ленинград, 1987. 246 с.
61. Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи, ч. V. СПб., 1815.
62. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). Киев, В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. 818 с.
63. Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике. Одесса, Тип. Шт. войск Одес. Воен. Окр., 1892. 202 с.
64. Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. Одесса, Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904.
65. Иловайский С.И. Учебник финансового права. Одесса, Тип. Штаба округа, 1899. 385 с.
66. Исторический бюджет России (Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://istmat.info/node/47078г>
67. Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. 2-ге вид., випр. К.: Знання, 2005. 567 с.
68. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. Економіка досоціалістичних формацій. І.І. Лукінов (гол. ред.), Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.), В.О. Голобуцький, І.Г. Рознер та ін. Київ, Наук. думка, 1983. 463 с.
69. Казьмирчук Г.Д. Винокуріння у Київській губернії в ХІХ ст. *Соціальна історія*. Київ, 2009. Вип. V. С. 25–28.
70. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ, Міжнародна фінансова агенція, 1998. 174 с.
71. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. СПб., 1914. 60 с.

72. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов графа Е.Ф. Канкринна 1838 г. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1880. 161 с.
73. Кашкаров М.П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. Т. 1. СПб., Государственная типография, 1898.
74. Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге. как министра финансов (1881–1887 гг.) Киев, Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1901. 459 с.
75. Колоколов Е.Ф. Указатель законов Российской империи для купечества. Москва, 1847. 495 с.
76. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 1 (ч. 1 и 2). Санкт-Петербург, Издание Императорской Публичной библиотеки, 1861. 283 с.
77. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 2. (Части 3. 4 и 5). Санкт-Петербург, Издание Императорской Публичной библиотеки, 1861. 388 с.
78. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 72–81.
79. Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. СПб., 1910. 191 с.
80. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ, Ін-т історії України НАН України, 1999. 282 с.
81. Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени. Сборник статистических сведений о России. СПб, 1854. 447 с.
82. Левицький В.О. Застосування машин у суконній промисловості Наддніпрянської України в ХІХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 27–32.
83. Левицький В.О. Розвиток суконної промисловості на Наддніпрянській Україні в ХІХ столітті. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: історія. 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–67.

84. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния/ под. ред. М. Домонтовича. СПб., 1865. 796 с.
85. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / под. ред. В. Павловича. СПб., 1862. 396 с.
86. Машкін О.М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2008. 450 с.
87. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ, Вид-во Київського університету, 1972. 240 с.
88. Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. Харьков, 1907. 389 с.
89. Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729–1903). Харьков: Тип. «Печ. дело». кн. К.Н. Гагарина, 1904. 439 с.
90. Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). Харьков, 1903. 360 с.
91. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.
92. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. Харьков, 1899. 606 с.
93. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892. Харьков, 1900. 576 с.
94. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып.1. Конверсионные операции в 1893–1901 гг. Харьков, Типолитограф. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1901. 114 с.
95. Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ, АМСУ, 2011. 312 с.
96. Москалюк М.М. Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Тернопіль, ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.
97. Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія. Тернопіль, ТНПУ, 2012. 299 с.

98. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. К.: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2013. 584 с.
99. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. І. Дзюб. Київ, Основи, 2000. 198 с.
100. Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг. X., (ежегодное издание).
101. Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* № 6. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 70–77.
102. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
103. Орлик М.В. Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) Дис. на здобуття ступеня доктора філософії за спец. 051 «Економіка» (05 Соціальні та поведінкові науки). Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2021. 320 с.
104. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcja naukowa Krzystofa Filipowa)*. Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.
105. Пасічник Н.О. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління в епоху «великих реформ». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 436–445.
106. Пасічник Н.О. Йозеф Ланг та його макроекономічні моделі. Матеріали XX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2015 р. С.71–74.
107. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського. Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина II. За ред. В.С. Бугрія. Суми, ФОП Цьома С.П., 2016. С. 79–82.

108. Пасічник Н.О. Науково-педагогічна діяльність професора Харківського університету Й. Ланга. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали Х Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 року, м. Київ / Нац. акад. аграрн. Наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В.А. Вергунов, О.П. Анікіна, А.С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. С. 261–262.
109. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж Переяслав-Хмельницький Кропивницький Київ, 2018. С. 133–135.
110. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ століття: монографія. Кропивницький, Видавництво «Код», 2018. 434 с.
111. Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года. *Зап. Имп. Новорос. ун-та*. 1868. Т. 2.
112. Патлаевский И.И. Курс финансового права. Одесса, Типография «Одесского вестника», 1885 423 с.
113. Патлаевский И.И. О подоходных налогах. Сб. государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. СПб., 1877. Т. 4.
114. Патлаевский И.И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей. *Из «Записок Императорского Новороссийского университета»*. Одесса, 1871. Том 6.
115. Печерин Я.И. Исторический обзор росписей Государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно: Сведения извлечены из дел, хранящихся в Архивах канцелярии Министра Финансов и Департамента Государственного Казначейства. Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, 1896. 220 с.
116. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія. За ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 532 с.
117. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. І. С. Гриценка Київ, Либідь, 2010. ХІХ, 413 с.
118. Полтавський обласний державний архів. Фонд Канцелярії полтавського губернатора, оп. 1, спр. 87, арк. 20–23.

119. Представление министра финансов С.Ю. Витте в комитет финансов от 4 февраля 1895 г. № 36 о разрешении сделок на золотую монету / Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг. Под ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып. I. Петроград-Москва, 1922. 212 с.
120. Рейтерн М.Х. Влияние экономического характера народа на образование капиталов. *Морской сборник*. 1860. № 5. С. 55–72.
121. Рейтерн М.Х. Докладные записки о финансовом положении России, представленные великому князю Константину Николаевичу. *Река времен*. Москва, 1996. Кн. 5. С. 174–198.
122. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 69–81.
123. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном у 30–40-х рр. XIX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. VIII. С. 284–290.
124. Рижева Н. О. Морське суднобудування в Україні (XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2004. Вип. 17. С. 29–32.
125. Россия. Министерство финансов. 1802–1902. Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2. Печатано с разрешения Министерства финансов. часть 1. С.-Петербург: Экспедиция заготовления гос. Бумаг, 1902.
126. Рудченко И.Я. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1893. 492 с.
127. Русское судоходство. Торговое и промысловое на реках, озерах и морях. *Ежемесячный журнал*. 1896. № 175.
128. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Т. 1–2. СПб., 1866.
129. Сборник сведений и материалов по ведомству министерства финансов за 1865 г., т. II, № 6.
130. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. Под. ред. В. Покровского. Т.1. СПб., Издательство департамента таможенных сборов, 1902.

131. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества: в 3-х кн. Кн. 2. СПб., 1854. 322 с.
132. Семенов А. Изучение исторический сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII ст. по 1858 г.). Ч. III. СПб, 1858.
133. Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. Житомир: Типогр. И литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. 341 с.
134. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. СПб., 1865.
135. Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса, В городской типографии, 1839.
136. Сперанский М.М. План финансов. У истоков финансового права. Москва, Статут, 1998.
137. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Киев, 1913. 482 с.
138. Степанов Т. Вступительная лекция. читанная в Императорском Харьковском университете сентября 5 дня 1832 года. Харьков, Типография ун-та, 1833.
139. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экон. и фин. политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). Санкт-Петербург, Тип. Правительствующего сената, 1895. 109 с.
140. Твердохлебов В.Н. Сперанский и его деятельность в области финансов и денежного обращения. *Советские финансы*. 1945. № 12. С. 25–30.
141. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. СПб., 1861.
142. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. Москва, РОССПЭН, 1998. 527 с.
143. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Москва, РОССПЭН, 1998. 664 с.
144. Туган-Барановський М. Політична економія: Курс популярний / Вст. ст. Л.П. Горкіної: Михайло Іванович Туган-Барановський мислитель. вчений. Громадянин. Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ, Наук. Думка, 1994. 264 с.
145. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. Наук. редактор С.М. Злупко. Львів, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 628 с.

146. Устав Торговый. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1857. Т. 11. Ч. II. Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. 1239 с.
147. Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська фінансова наука: генеза, еволюція. Ренесанс. *Фінанси України*. 2012. № 3. С. 3–30.
148. Центральний державний історичний архів України (Львів), ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, спр. 129.
149. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. Київ, Інститут історії України, 2005. 427 с.
150. Шершун Т.М. Роль купецького стану у промисловому розвитку міст Херсонської губернії в першій половині ХІХ ст. *Інтелігенція і влада*. 2005. Вип. 5. С. 94–100.
151. Штукенберг И. Статистические труды. Харьковская губерния. Т. 2, СПб., 1860.
152. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. 311 с.
153. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Т.1. Киев, 1890. 256 с.
154. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.2. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, Акционерного общества печати и издательского дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. 378 с.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для здобувачів вищої освіти освітньо-наукового рівня
галузі знань 03 Гуманітарні науки

Пасічник Наталя Олексіївна

професор кафедри математики та цифрових технологій
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка,
доктор історичних наук, професор

Ріжняк Ренат Ярославович

професор кафедри математики та цифрових технологій
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка,
доктор історичних наук, професор